

Міністерство освіти та науки України
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Кантора Марка Семеновича

УДК 94(477):355]"15":930(438)"1863/1939"(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА В XVI СТ. У ПОЛЬСЬКІЙ
ІСТОРІОГРАФІЇ 1863 – 1939 РОКІВ**

032 «Історія та археологія»
Галузь знань 03 «Гуманітарні науки»

Подається на здобуття наукового ступеня доктор філософії.
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.
_____ М. С. Кантор

Науковий керівник
Ільницький Василь Іванович
доктор історичних наук, професор

Дрогобич – 2026

АНОТАЦІЯ

Кантор М. С. Історія козацтва в XVI ст. у польській історіографії 1863 – 1939 років. – Кваліфікаційна робота на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія». Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, Дрогобич, 2026.

Доведено, що історія українського козацтва від його зародження і до кінця XVI ст. викликала значний інтерес у польських науковців, що працювали у період 1863 – 1939 рр. Дослідження польськими істориками історії українського козацтва розвивались в останній третині XIX та першій третині XX ст. під значним впливом глибоких політичних змін у регіоні Центральної та Східної Європи і становища польського народу й у контексті ґрунтовної трансформації теоретично-методологічної сторони наукових досліджень. Значне зацікавлення польських науковців історією козацтва також зумовлювалося поживанням і загостренням міжнаціональних відносин польського й українського народу, коли як вчені, так і пересічні поляки шукали в історії пояснення та відповіді на різноманітні складні й неоднозначні проблеми сучасності. Рання історія українського козацтва від його зародження й до кінця XVI ст. стала однією із ключових проблем польських досліджень історичної україніки, адже саме у вивченні проблем генези та складання козацтва і різноманітних явищ його існування й польсько-козацьких відносин історики намагались простежити витоки майбутніх подій як у вкрай важливому для долі Речі Посполитої XVII ст., так і навіть у XX ст.

Обґрунтовано, що бачення польськими вченими початкового етапу історії козаків часто зумовлювалися різноманітними історіософськими ідеями та політичними обставинами й концепціями свого часу. Так, популярні в цю епоху різноманітні расові та цивілізаційні теорії вагомо впливали на формування серед польських істориків ідей про тюркську основу раннього козацтва чи

приналежність їх до азійського цивілізаційного простору. Основою для таких суджень були філологічні пошуки витоків поняття «козак» у тюркських мовах, свідчення джерел про існування серед кочових народів Великого Степу різноманітних спільнот, що мали назву «козаків», та різноманітні історичні міфи Нового часу. У пошуках чужих, не слов'янських та не європейських коренів козацтва, ставилася мета зображення їх як чужорідного елемента у польсько-литовській державі та навіть у стосунку до українського народу. При цьому, виходячи із різноманітних історичних міфів, козакам, як нібито представникам кочового азійського світу, приписувався цілий комплекс негативних рис як варварів, грабіжників, ворогів усіх культурних надбань і анархічної, чужої різноманітним процесам державотворення, спільноті. Водночас існував сентиментальний, успадкований ще із епохи романтизму, образ козацтва як породження специфіки існування у степах громад людей найрізноманітнішого соціального та етнічного походження, яких об'єднало бажання свободи, здійснення військових подвигів та їхні різні конфлікти із державою, панівним у ній суспільним ладом.

Встановлено, що у дослідженнях історії українського козацтва першої половини XVI ст. польські історики ключове значення у його формуванні намагалися відшукати у впливах та цілеспрямованій діяльності польсько-литовської держави, польської культури та самих представників польського народу. Тому головні акценти робились на організаційних заходах різних старост та місцевих посадовців польсько-литовської держави, що часто використовували козаків для оборони прикордонних українських територій від нападів татар, й здійснення у відповідь походів на терени Османської імперії та Кримського ханства. Часто у працях польських дослідників спостерігаються спроби віднести усі позитивні, у їхніх оцінках, вчинки цих посадовців на рахунок осіб, що мали б польське етнічне походження й вірно служили королеві. Натомість старостам, що виводилися з українських шляхетських родів, здебільшого приписували авантюризм, анархізм, проведення самовільних грабіжницьких походів проти турків, які лише шкодили польській державі та

породжували її конфлікт із Османами. У зв'язку з цим у дослідженнях польських істориків нерідко простежується дихотомія образів цивілізаторської благочинної діяльності польської держави на українських землях й відсутності державницької, політичної та культурної ідеї серед українців, яких зображували більш відсталими від поляків у цивілізаційному плані і нездатних до самостійного цивілізаційного поступу.

З'ясовано, що історія українського козацтва у другій половині XVI ст. викликала зацікавлення польських істориків у контексті вивчення різноманітних проблем як внутрішнього життя польсько-литовської держави, так і при дослідженні зовнішньополітичних подій. Розглядаючи події різноманітних козацьких походів на турецькі й татарські володіння, науковці виділяли діяльність князя Дмитра Вишневецького, якого показували частково як продовжувача справ попередніх великокнязівських старост на українському прикордонні, а частково як самостійного політичного гравця. У більшості оцінок польські історики зображали князя як авантюриста, що керувався бурхливим темпераментом та власними амбіціями, й тому був ними зарахований до своєрідного «класичного», у їхньому розумінні, типу українських шляхтичів. Зокрема, зверталася увага на факт тимчасового переходу Вишневецького на службу до московського царя Івана IV Грозного й цим підкреслювалася мінлива вдача князя та його схильність до зради, що приписувалася усьому козацтву. Як авантюру, спричинену ворожими до Польщі інтригами Австрії, трактувалися походи Дмитра Вишневецького та Івана Підкови на Молдову. Окремо багато уваги польські науковці надавали історії заснування першої Запорізької Січі, що закономірно оцінювали як вагому події появи особливого осередку, до якого тяжіло українське козацтво. Попри це деякі дослідники зображували ранню Січ тимчасовим поселенням, що не мало потенціалу вирости до ролі справжньої «козацької столиці».

Визначено, що одне із ключових місць у польських козакознавчих дослідженнях займала історія створення перших реєстрів козацького війська. Актуальним звернення до цієї проблематики було у контексті вивчення

інтелектуалами проблем об'єднання різних народів польсько-литовської держави в єдиній унійній державі й через формування ними постулатів т. зв. «Ягеллонської ідеї». Особливо активно такі ідеї пропагували уже в міжвоєнний період історики, що були прихильні до політичного табору Ю. Пілсудського, у середовищі якого набули популярності концепції побудови федерації з різних народів, згуртованих в єдину політичну націю. Польські історики здебільшого бачили ідею заснування реєстрового козацтва вислідом королівської політики щодо спроби зупинити самовільні козацькі походи на турецькі володіння, тому з-поміж причин створення козацького реєстру на перше місце ставили потреби влади взяти козаків під свій контроль. Натомість використання військової сили козаків на службі держави здебільшого бачилось уже другорядною метою королівської влади. Особливу увагу дослідники приділяли реформам короля Стефана Баторія й наданню ним козацтву низки прав та привілеїв. Для вчених важливим було встановити підстави, на яких оформилась т. зв. «Баторіанська легенда» про створення із козацтва привілейованої військової верстви, що слугувала доказом козаків у їхній пізнішій боротьбі за власні права. Чимало істориків стверджували про уявний характер особливого статусу козацтва, який вони бачили наслідком привілеїв Баторія, й цим заперечували претензії козаків на особливе місце у суспільстві Речі Посполитої. Це, зі свого боку, давало підстави дослідникам ставити під сумнів й розглядати як звичайні заколоти та злочинну діяльність усі наступні козацькі повстання кінця XVI та XVII ст., спричинені боротьбою за власні права.

Обґрунтовано, що козацькі повстання кінця XVI ст. викликали жваві зацікавлення польських дослідників своєю вагою як першого такого роду внутрішнього конфлікту у межах Речі Посполитої між державною владою та українськими козаками, позаяк вони започаткували цілий ланцюжок подібних збройних протистоянь, які, зрештою, переросли у масштабну національно-визвольну війну українського народу середини XVII ст. Попри часті спроби приписати причини повстань К. Косинського та С. Наливайка єдино особистим амбіціям їхніх лідерів чи у бажанню козаків захопити військову здобич у

шляхетських маєтках, польські дослідники останньої третини XIX й першої третини XX ст. дедалі більше наголошували соціальні та політичні причини конфліктів, на конкуренцію між різними типами колонізації степового прикордоння. Також історики намагались шукати причини козацьких повстань в інтригах австрійських імператорів із династії Габсбургів, що зумовлювалось специфікою історіософських концепцій певних історичних шкіл, зокрема варшавської, та окремих істориків щодо пошуку причини чи не усіх головних проблем польського народу та держави у іноземній агресії та підступах, а особливо в «німецьких інтригах». Польські історики багато уваги присвячували опису подій військового характеру під час кампаній 1591–1593 та 1594–1596 рр. й реконструювали розвиток подій походів повстанських військ, дій коронних армій та шляхетських загонів, перебігу низки битв. Однак варто зазначити, що вони часто некритично використовували різноманітні польські джерела кінця XVI ст., що подавали однобокий образ подій й часто мали на меті демонстрацію польських військ у якнайбільш позитивному світлі.

Відзначено, що образи козацьких повстань 1590-х рр. у польській історіографії нерідко набирали форм патріотичних картин, які слугували б різноманітним практичним політичним цілям. Події кінця XVI ст. часто зображувались як протистояння цивілізації та варварства, державотворення та анархії, конструктивної праці та розбійництва і кровожерливості. Подібні підходи часто нерідко призводили до зростання міжнаціональної напруженості у відносинах між поляками та українцями, культивували різноманітні стереотипи, упередження і антипатії. Спроби переосмислення історії польсько-козацького конфлікту та його причин часто тонули в політичних амбіціях та здавна укорінених шаблонах сприйняття зі спрощеним поділом світу на «своїх» та «чужих».

Ключові слова: історіографія, історичне джерело, концепція, польська історична наука, українське козацтво, історична школа, ідеологія, стереотип, історичний міф.

SUMMARY

Kantor M. S. *The History of the Cossacks in the 16th Century in Polish Historiography of 1863–1939*. – Qualification thesis in manuscript form.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 032 “History and Archaeology.” Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University, Drohobych, 2026.

It has been proven that the history of the Ukrainian Cossacks from their emergence until the end of the 16th century aroused significant interest among Polish scholars working during 1863–1939. The study of Ukrainian Cossack history by Polish historians developed in the last third of the 19th and the first third of the 20th century under the considerable influence of profound political changes in Central and Eastern Europe, the situation of the Polish people, and within the broader context of substantial transformations in the theoretical and methodological foundations of historical research. The intense interest of Polish scholars in the history of the Cossacks was also conditioned by the growing tension in Polish–Ukrainian relations, as both academics and ordinary Poles sought historical explanations and answers to the complex and controversial problems of their contemporary era. The early history of the Ukrainian Cossacks, from their origins to the end of the 16th century, became one of the central issues in Polish research on Ukrainian history, as historians sought in the study of the genesis and formation of the Cossacks, their social and political phenomena, and Polish–Cossack relations, the roots of future events crucial to the fate of the Polish–Lithuanian Commonwealth in the 17th century and even beyond, into the 20th century.

It has been substantiated that Polish scholars’ perceptions of the initial stage of Cossack history were often determined by various historiosophical ideas, political circumstances, and intellectual paradigms of their time. The racial and civilizational theories popular in that era significantly influenced the formation among Polish historians of concepts regarding the Turkic origins of the early Cossacks or their belonging to the Asian civilizational sphere. Such judgments were based on

philological searches for the etymology of the term “*Cossack*” in Turkic languages, historical evidence about steppe nomadic communities bearing the same name, and early modern historical myths. By emphasizing the non-Slavic and non-European roots of the Cossacks, some scholars sought to portray them as an alien element within the Polish–Lithuanian Commonwealth and even in relation to the Ukrainian people. Drawing from various historical myths, Cossacks – perceived as representatives of a nomadic Asian world – were attributed with a range of negative traits, such as barbarism, lawlessness, hostility toward culture, and resistance to state-building processes. At the same time, a sentimental image of the Cossacks, inherited from the Romantic era, persisted – depicting them as the product of life on the steppe, where people of diverse social and ethnic origins united in pursuit of freedom, military exploits, and opposition to state power and the prevailing social order.

It has been established that in studying the history of the Ukrainian Cossacks of the first half of the 16th century, Polish historians often attributed their formation primarily to the influence and deliberate policies of the Polish–Lithuanian state, Polish culture, and the Polish people themselves. Consequently, much emphasis was placed on the organizational initiatives of various *starostas* and local officials of the Commonwealth, who used Cossacks for the defense of Ukrainian borderlands against Tatar raids and for retaliatory expeditions into Ottoman and Crimean territories. In many works, Polish researchers credited all positive actions of these officials to persons of Polish ethnic origin, loyal to the king, while ascribing to Ukrainian *starostas* adventurism, anarchy, and unauthorized raids that allegedly harmed the Polish state and provoked conflicts with the Ottomans. This led to a recurring dichotomy in Polish historiography between the civilizing mission of the Polish state on Ukrainian lands and the supposed lack of political and cultural initiative among Ukrainians, depicted as less advanced and incapable of independent progress.

It has been clarified that the history of the Ukrainian Cossacks in the second half of the 16th century attracted Polish historians primarily within the context of studying the internal and foreign policies of the Commonwealth. Analyzing the Cossack raids on Turkish and Tatar domains, scholars devoted special attention to Prince Dmytro

Vyshnevetsky, whom they presented partly as a successor to earlier border *starostas* and partly as an independent political actor. In most assessments, Vyshnevetsky was portrayed as an adventurer driven by a turbulent temperament and personal ambition – an archetype of the “classic” Ukrainian nobleman. His brief service to Tsar Ivan IV of Moscow was emphasized as proof of his fickle nature and alleged treachery – traits extended to the Cossacks in general. The Moldavian campaigns of Vyshnevetsky and Ivan Pidkova were interpreted as reckless undertakings inspired by Habsburg intrigues hostile to Poland. Particular attention was given to the establishment of the first Zaporizhian Sich, viewed as a significant event marking the emergence of a distinct Cossack center; however, some scholars described it as a temporary settlement lacking the potential to become a true “Cossack capital”.

One of the key topics in Polish Cossack studies was the creation of the first Cossack military registers. Interest in this issue was linked to intellectual debates about uniting the various nations of the Polish–Lithuanian Commonwealth into a single state entity, as formulated in the so-called “Jagiellonian idea.” These ideas gained special prominence in the interwar period among historians associated with Józef Piłsudski’s political camp, which promoted the vision of a federation of nations united in one political organism. Polish historians generally regarded the establishment of the Registered Cossacks as a royal attempt to curb unauthorized raids into Ottoman territories, emphasizing state control over military expeditions as the main goal, while viewing the Cossacks’ military utility as secondary. Particular attention was devoted to King Stephen Báthory’s reforms and the privileges he granted to the Cossacks. Scholars sought to define the origins of the so-called “Báthory legend,” which portrayed the Cossacks as a privileged military estate – a status later invoked in their struggles for rights. Many historians, however, regarded this special status as illusory, thereby denying the legitimacy of Cossack claims to a distinct position in the Commonwealth’s social hierarchy. This perspective, in turn, led to interpretations of later Cossack uprisings of the late 16th and 17th centuries as mere rebellions or acts of banditry.

It has been argued that the Cossack uprisings of the late 16th century attracted the attention of Polish scholars as the first internal conflicts between state authority and Ukrainian Cossacks within the Commonwealth – conflicts that initiated a series of armed confrontations culminating in the mid-17th-century national liberation war of the Ukrainian people. While many attributed the uprisings of K. Kosynsky and S. Nalyvaiko to personal ambitions or greed, Polish researchers of the late 19th and early 20th centuries increasingly highlighted social and political causes, as well as competition among different models of colonization of the steppe frontier. Some historians explained the uprisings as a result of intrigues by the Habsburg emperors, reflecting the historiosophical orientation of certain schools – particularly the Warsaw school – which often traced Poland’s major troubles to foreign aggression and “German intrigues.” Polish historians described the military campaigns of 1591–1593 and 1594–1596 in detail, reconstructing troop movements, battles, and strategies, though often relying uncritically on late-16th-century Polish sources that presented events one-sidedly, portraying Polish forces in an exclusively positive light.

It has been noted that portrayals of the Cossack uprisings of the 1590s in Polish historiography often took on patriotic overtones, serving various political purposes. The events of the late 16th century were frequently depicted as a clash between civilization and barbarism, state-building and anarchy, constructive labor and plunder. Such interpretations often reinforced national antagonisms between Poles and Ukrainians, perpetuating stereotypes, prejudices, and mutual animosities. Attempts to reinterpret the history of the Polish–Cossack conflict and its causes were frequently overshadowed by political ambitions and entrenched patterns of perceiving the world through the simplistic dichotomy of “ours” versus “theirs.”

Keywords: historiography, historical source, concept, Polish historical science, Ukrainian Cossacks, historical school, ideology, stereotype, historical myth.

СПИСОК НАУКОВИХ ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДОСЛІДЖЕННЯ

Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Бурдяк Р., **Кантор М.** Нове дослідження до історії Городоччини (рец.: Сіромський р. «Розсекречено»... *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка* / [редактори-упорядники М. Пантюк, А. Душний, В. Ільницький, І. Зимомря]. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2023. Вип. 60. Том 4. С. 278–281. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/60-4-46>

2. **Кантор М.** Образ козацьких повстань кінця XVI ст. у науковій творчості Владислава Томкевича. *Актуальні питання гуманітарних наук* / [редактори-упорядники М. Пантюк, А. Душний, В. Ільницький, І. Зимомря]. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2024. Вип. 80. Том 1. С. 21–28. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/80-1-3>

3. **Кантор М.** Образ ранньої історії українського козацтва у творчості Тадеуша Корзона. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / гол.ред. Ігор Соляр, заст. гол.ред. Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Львів, 2025. Вип. 41. С. 98–109. DOI <https://doi.org/10.33402/ukr.2025-41-98-109>

4. **Кантор М.** Образ козацьких реформ короля Стефана Баторія у працях польських істориків кінця XIX ст. – 1939 р. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / гол.ред. Ігор Соляр, заст. гол.ред. Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Львів, 2025. Вип. 42. С. 153–165. DOI <https://doi.org/10.33402/ukr.2025-42-153-165>

5. **Кантор М.** Походження українського козацтва у трактуванні польських істориків другої половини XIX – першої третини XX ст. *Актуальні питання*

гуманітарних наук / [редактори-упорядники М. Пантюк, А. Душний, В. Ільницький, І. Зимомря]. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2025. Вип. 91. Том 1. С. 83–90. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/91-1-10>

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації

1. **Кантор М.** Зображення козацького повстання під проводом К. Косинського у творчості Владислава Томкевича. *Актуальні питання освіти і науки в умовах сучасної російсько-української війни. Том I* / [Ред.: В. Ільницький, Р. Корсак, Т. Пантюк, О. Петrenchко, В.Старка]. Дрогобич–Ужгород–Тернопіль: Посвіт, 2024. С. 68–71.

2. **Кантор М.** Ранній період історії українського козацтва дослідженнях Тадеуша Корзона. *Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи. Том XVIII: Методологічні інновації в дослідженнях і викладанні: від теорії до практики* / [Ред.: Я. Гжесяк, І. Зимомря, В. Ільницький]. Конін – Ужгород – Перемишль – Миколаїв: Посвіт, 2025. С. 52-53.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	14
РОЗДІЛ 1 Стан наукової розробленості проблеми, джерельна база та методологія дослідження.....	19
1.1. Джерельна база дослідження.....	19
1.2. Історіографія проблеми.....	37
1.3. Методологія дослідження.....	49
 РОЗДІЛ 2 Початки українського козацтва та його історія в першій половині XVI ст. у працях польських істориків 1863–1939 рр.	61
2.1. Походження українського козацтва у дискусіях польських науковців.....	62
2.2. Образи історії козаччини першої половини XVI ст. у польській історіографії.....	81
 РОЗДІЛ 3 Українське козацтво другої половини XVI ст. у баченні польських істориків.....	104
3.1. Військова історія українського козацтва у другій половині XVI ст.. у візіях польських дослідників.....	105
3.2. Історія перших козацьких реєстрів у польській історіографії.....	135
 РОЗДІЛ 4 Козацькі повстання кінця XVI ст. в оцінках польських вчених 1863–1939 рр.	158
4.1. Козацьке повстання 1591–1593 рр. під проводом Криштофа Косинського.....	159
4.2. Повстання під проводом С. Наливайка та Г. Лободи у баченні польських істориків.....	178
ВИСНОВКИ.....	208
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	214

ВСТУП

Актуальність теми. Вивчення особливостей зображення минулого в працях дослідників, що працювали в різні періоди розвитку історичної науки та історичні епохи, займає одне із ключових місць серед сучасних наукових історичних студій. Такі, сформовані в історичній науці образи різноманітних історичних явищ, подій та процесів вирішально впливали на специфіку історичної пам'яті народів, їхнє самоусвідомлення та розуміння ними свого місця у колі інших народів. Така визначальна роль образів історичних подій в історіографії обумовлює необхідність їх докладного вивчення. Особливо це стосується вітчизняних історіографічних студій, що стоять перед потребою заповнення білих плям, пов'язаних із відсутністю спеціальних досліджень, присвячених образам історії України в працях істориків, що належали до наукових середовищ сусідніх із українцями народів. Чільне місце в іноземних дослідженнях історичної україніки посідають польські науковці, що завжди проявляли неабиякий інтерес як до спільного польсько-українського минулого, так і до спеціальних досліджень історії України.

Чи не найбільш яскравою сторінкою історії України, яка привертала пильну увагу польських науковців, була епоха Козаччини. Адже саме в козацтві дослідники бачили втілення найяскравіших рис українського народу, а у подіях польсько-козацьких стосунків намагалися прослідкувати моделі відносин між самими обома народами як у минулому, так і в можливій проєкції на майбутнє. На жаль, ще і сьогодні у вітчизняній науці немає жодного спеціального дослідження, у якому б комплексно вивчалось зображення історії українського козацтва в XVI ст. у польській історіографії останньої третини XIX ст. і до 1939 р. Наше дослідження покликане заповнити цю прогалину і всебічно проаналізувати особливості образів історії козацтва XVI ст. у працях польських науковців, вплив на них суспільно-політичного й інтелектуального дискурсу епохи, в яку вони працювали.

Мета дослідження. Дослідити особливості зображення історії українського козацтва у XVI ст. у працях польських науковців, що працювали у період із 1863 р. й до кінця існування II Речі Посполитої в 1939 р.

Об'єктом дослідження є польська історіографія 1863–1939 рр.

Предмет дослідження виступають погляди польських вчених на проблеми історії появи українського козацтва та його історії в XVI ст. у працях польських істориків, а також ідейні та політичні переконання вчених, що зумовлювали специфіку їхніх інтерпретацій минулого.

Завдання дослідження:

- Розглянути сучасні теоретико-методологічні підходи до вивчення польської історіографії 1863–1939 рр.
- Проаналізувати стан джерельної бази та особливості історіографічного комплексу з означеної теми.
- Дослідити специфіку інтерпретацій польськими науковцями причин та обставин появи українського козацтва, зображення процесів його формування і перших кроків на історичній арені.
- Вивчити особливості підходів польських науковців до дослідження історії козацьких походів другої половини XVI ст.,
- Розглянути характеристики польськими істориками місця українського козацтва у суспільно-політичній структурі Речі Посполитої.
- Дослідити образи історії козацьких повстань кінця XVI ст. та їх оцінки у польській історіографії останньої третини XIX ст. – 1939 р.

Географічні межі охоплюють терени I Речі Посполитої, що у XIX й до початку XX ст. були у складі Австро-Угорської, Німецької та Російської імперій, а також територію Польської держави у міжвоєнний період, де від 1863 до 1939 р. працювали польські дослідники, що вивчали історію українського козацтва.

Хронологічні межі дослідження становлять період від 1863 до 1939 р., тобто від поразки польського національно-визвольного Січневого повстання, після чого відбувся перехід від романтичної до позитивістської, а згодом й до

неоромантичної історіографії, і до початку II Світової війни, що зруйнувала міжвоєнну польську державу та призвела до радикальної перебудови суспільно-політичних умов існування польського народу. З іншого боку, у роботі досліджуються погляди істориків на події в історії українського козацтва від його появи та перших згадок про нього у історичних джерелах кінця XV ст. й до кінця XVI ст., коли розпочалася військова та політична активізація козацтва у т. зв. «добу героїчних походів».

Наукова новизна та отримані результати. Дисертація робота є спеціальним історичним дослідженням, присвяченим образу історії українського козацтва у працях польських істориків, що працювали у період з 1863 до 1939 рр. у якому *вперше*:

- Комплексно проаналізовано різноманітні за своїм типом та змістом праці польських науковців, у яких відображено проблеми з історії появи українського козацтва та його історії в XVI ст.;
- Простежено специфіку зображення різноманітних проблем з історії козащини від його появи і до кінця XVI ст. у польській історіографії в залежності від приналежності дослідників до різноманітних наукових шкіл та осередків, симпатій до певних політичних рухів й прихильності до теоретичних й історіософських засад конкретних наукових напрямків;
- Вивчено впливи суспільно-політичних реалій існування та ідейно-політичної кон'юнктури у часи з 1863 до 1939 р. на формування різноманітних теорій про походження та становлення українського козацтва, на особливості презентації різноманітних подій з історії козаків у XVI ст.

Уточнено:

- Джерелознавчий й історіографічний доробок проблеми дослідження;
- Понятійно-термінологічний апарат роботи;
- Побутування різноманітних історичних міфів, стереотипів та шаблонів у польських козакознавчих студіях;
- Особливості еволюції загальних підходів польських істориків до зображення історичної україніки в залежності від польсько-українських

взаємин у певні періоди історії від 1863 до 1939 р. та особистого ставлення конкретних дослідників до українського народу та історії відносин між обома народами.

Отримали подальший розвиток положення про:

- Узалежнення зображення історії польськими вченими в бездержавний період від практичних цілей «зміцнення сердець» польського народу й героїзації польського минулого.
- Часту обумовленість оцінок вченими місця козацтва у соціумі польсько-литовської держави від постулатів «історичного песимізму» або «історичного оптимізму» як ідейних основ краківської та варшавської історичних шкіл.

Вплив ідеології польських політичних рухів націонал-демократів та табору «санації», концепцій національної асиміляції або федералізму на підходи істориків по інтерпретації історії козацтва та історичної україніки.

Практичне значення дисертаційної роботи полягає у можливості залучення її матеріалів до досліджень історіографічних образів козацтва й подій уже наступного XVII ст. в історії України та Східної Європи у працях польських науковців у інші періоди розвитку польської науки. Результати роботи можуть бути використані для розробки лекційних курсів для студентів закладів вищої освіти, а також при створенні навчально-методичної літератури з курсів історії України, історії Польщі та всесвітньої історії

Особистий внесок здобувача. Викладені у роботі положення та висновки належать дисертантові одноосібно.

Результати дослідження апробовані у наукових публікаціях і доповідях на наукових семінарах і конференціях. Основні положення дисертаційної роботи представлені у виступах, виголошених на конференціях: VII-й Міжнародній науково-методичній конференції «Передові технології реалізації освітніх ініціатив» (7 лютого 2024 року); III-й Всеукраїнській науково-практичній конференції «Соціокультурні трансформації в Україні XX – XXI ст. і подолання радянської спадщини в освіті, культурі, ментальності» (14 лютого

2024 року); XVI-й Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи. Місце й значення когнітивістики в розвитку науки та освіти» (12 квітня 2024 р.); XVII-й Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи. Місце й значення когнітивістики в розвитку науки та освіти» (11 квітня 2025 р.); XIX-й Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи» (17 жовтня 2025 р.) та ін.

Структура дисертації побудована за хронологічно-проблемним принципом, відповідає поставленій меті та розв'язанню визначених завдань дослідження. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, які поділені на підрозділи, висновків, списку використаних джерел і літератури. Обсяг основного тексту дисертації – 214 с., перелік джерел і літератури складає 36 с. (435 позицій) Загальний обсяг дисертації – 249 с.

Основні положення дисертації висвітлені у 7 наукових статтях 5 з яких вміщені у фахових виданнях.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБЛЕНOSTІ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Джерельна база дослідження

З огляду на завдання поставлені перед дисертаційним дослідженням джерельний матеріал розділено на дві великі групи – опубліковані праці польських дослідників та архівні матеріали.

Відзначимо, що саме опубліковані праці польських дослідників вважаємо найбільш значимими для нашого дослідження, адже саме вони чинили основоположний вплив на історичну свідомість польського народу, сприйняття широкими колами польського соціуму історії козацтва, польсько-українських відносин й на сам український народ уже в сучасних їм реаліях.

Найбільш доцільною нам видається систематизувати праці польських дослідників історії українського козацтва згрупувавши їх за приналежністю авторів до тих чи інших наукових шкіл та середовищ, представлення ними певних ідейно-теоретичних та методологічних наукових напрямків, прихильності до різноманітних політичних рухів та ідеологій, що впливали на осмислення ними минулого, а подекуди й прямо диктували специфіку зображення ними історії на догоду певній політичній мотивації. Дана систематизація поєднується нами із впорядкуванням за хронологічним принципом відображення наукової діяльності тих чи інших істориків, появи їх праць, що дозволяє проілюструвати розвиток польської історичної науки та студій над проблемами історії козащини у часі, показати її трансформації та динаміку.

Основну групу джерел дисертаційного дослідження становлять опубліковані праці польських науковців, що у період із останньої третини XIX ст. й до вибуху II Світової війни вивчали історію українського козацтва від його зародження й до кінця XVI ст. Саме ці праці головно впливали на формування образу історії козаків у свідомості польського народу та навіть на

сприйняття українців поляками загалом. Також вони ставали підґрунтям для досліджень польськими науковцями у сфері козакознавчих студій у пізніший період й нерідко впливають на візії сучасних польських вчених.

До кола найбільш ранніх історичних досліджень, що вийшли у світ після Січневого повстання, належить масштабна праця Генрика Шмітта(1817–1883) «Історія польського народу від найдавніших до найновіших часів»[115], що вийшла у світ в 1863 р. Львівський історик був представником т.зв. «лелевелівської історичної школи», що продовжувала традиції історіописання започатковані видатним польським науковцем та громадським діячем Йоахімом Лелевелем й перебувала під впливом ідей епохи романтизму. Втім, відзначимо, що у даному дослідженні історик доволі фрагментарно звертався до козакознавчої тематики й не залишив більших аналітичних висновків про історію українського козацтва та розбудованих її оцінок.

Цікаві спостереження над ранньою історією козацтва зробив львівський історик Кароль Шайноха (1818 – 1868). Вчений був одним із корифеїв львівського наукового середовища. На його творчість здійснили вплив ідеї романтизму та налагодження порозуміння між народами, що входили в І Річ Посполиту у першу чергу із українцями. Свої погляди історик висвітлив у праці «Два роки із нашої історії. 1646-1648»[128] у якій, хоч і зосередився на подіях XVII ст., звертався й до історії козацтва у попередні періоди.

Особливим був погляд на минуле народів, що мешкали на теренах Речі Посполитої, істориків із Краківської історичної школи. Цей інтелектуальний напрям сформувався у другій половині XIX ст. після поразки польського національно-визвольного повстання 1863 р. Невдача у збройній боротьбі за незалежність підштовхували польських мислителів до пошуків нових шляхів та методів роботи на благо власного народу, задля збереження і розвитку його національної свідомості, а у майбутньому й на благо потенційного відродження власної державності. Історики із наукового середовища Кракова, де іноземний режим панування (Австрійської імперії) був більш м'який до польського національного руху у порівнянні із панівним на теренах окупованих російською

та німецькою імперіями, випрацювали концепцію «органічної праці» мирним шляхом на благо польського народу. Крім того, вони схилилися до ідей співпраці із іноземними монархіями задля поліпшення соціально-економічного та культурного становища поляків, що забезпечило б умови і для їхньої політичної діяльності у внутрішньому житті імперії. В історичній думці вчені розробили концепцію «історичного песимізму» – пошуку проблем Польщі у минулому у власних вадах польського народу та «праці над помилками». Бачимо, отже, що вони були критичні до багатьох явищ суспільно-політичного життя І Речі Посполитої, а також здебільшого схилилися до необхідності орієнтації польського народу на життя у середовищі Західної Європи й критично ставились до зосередження Польщі у минулі століття на східноєвропейському векторі розвитку.

З-поміж таких важливих для нас представників Краківської історичної школи, що залишили свої спостереження над історією українського козацтва у ранні періоди його існування, важливо назвати Юзефа Шуйського та Міхала Бобжинського. Так, Ю. Шуйський (1835–1883), професор Ягеллонського університету, був одним зі співтворців Краківської історичної школи й автором відомої чотиритомної «Історії Польщі згідно останніх досліджень записаної». Для нас були цікавими її другий[134] та третій[135] томи, які відповідно вийшли у світ в 1863 та 1864 рр., й описували період панування династії Ягеллонів та перших виборних королів. Окрім названого дослідження, для нас багато важливих поглядів Ю. Шуйського на історію українського козацтва вміщені у його праці «Історії польської змістовно розказаної книг дванадцять» [136], що вперше побачила світ у 1880 р. Праця побудована за хронологічним принципом викладу подій й рік за роком висвітлює багато різноманітних фактів зовнішньополітичного та внутрішнього життя польської держави.

Молодшим колегою Ю. Шуйського та ключовим представником другого покоління Краківської історичної школи був М. Бобжинський (1849–1935). Один з найвідоміших польських істориків свого часу та професор Краківського університету, багато уваги присвячував і політичній діяльності. Як представник

консервативного угодного напрямку у польському політичному русі, він був співзасновником гуртка критиків польського суспільно-політичного життя т. зв. «станьчиків», депутатом Галицького сейму, а напередодні I Світової війни також обіймав посаду намісника Галичини й виступав за налагодження компромісу між поляками та українцями. Для нас важливим був його огляд усієї історії польського народу «Нарис історії Польщі» [47; 48; 49; 50], що зазнав великої кількості перевидань й виступає відображенням візій вченого, що розглядав минуле крізь призму ідей «історичного песимізму» та прихильного до теорії про необхідність «західної історичної орієнтації» Польщі.

Важливим представником краківського історичного середовища був українець за походженням, син греко-католицького священника Анатоль Левицький (1841–1899). Викладач Ягеллонського університету виклав свої основні візії на історію польсько-литовської держави та України у ґрунтовній праці «Нарис історії Польщі й руських земель із нею з'єднаних» [103]. Книга, що вперше вийшла у світ в 1884 р., свого часу користувалася значною популярністю й пережила кілька перевидань. Її метою декларувалося створення книги, яка могла б слугувати підручником з історії народів, що входили до складу I Речі Посполитої як для поляків, так і для українців, й викладати матеріал збалансовано, без загострення міжнаціональних антагонізмів. Історик відобразив у ній свої особливі погляди, що зосереджувалися довкола ідеї плідної та необхідної народам, що входили до складу польсько-литовської держави, співпраці. Візіям вченого був властивий позитивний підхід до українського народу й відсутність різноманітних суджень, що ґрунтувалися б на антиукраїнських стереотипах.

Належав до кола краківських та галицьких істориків доби автономії Галичини і професор Львівського та Краківського університетів Вінценти Закшевський (1844–1918), що спеціалізувався на політичній історії польсько-литовської держави у XVI ст. Незважаючи на те, що власне козакознавча проблематика не перебувала у колі зацікавлень вченого, вона все ж знайшла

відображення у його працях. Тут особливо варто виділити підручник із всесвітньої історії у нову добу для старших класів шкіл та гімназій авторства В. Закшевського [155]. У ньому знайшло відображення бачення істориком різних проблем з історії козацтва й закономірно, через популярність книги, здійснила вагомий вплив на історичну свідомість поляків й місця у ній козаків.

Одним зі знакових львівських істориків кінця XIX та перших десятиліть XX ст., найбільш плідних польських дослідників історичних джерел, був Антоній Прохаска (1852–1930), що у своїх працях дотримувався позитивістичних принципів у історичній науці. Хоча основні інтереси вченого зосереджувалися на подіях кінця XIV та XV ст. у польсько-литовській державі Ягеллонів, для нас він залишив важливу працю, присвячену біографії коронного гетьмана Станіслава Жолкевського [110]. Досліджуючи його життєпис, історик і відомий архівіст багато уваги присвятив першій більшій військовій кампанії цього командувача – придушенні козацького повстання на чолі із С. Наливайком. Працюючи над дослідженням, науковець докладно простудіював історичні джерела й посилаючись на їхні свідчення, у деталях відтворив образ розвитку військової кампанії, що до сьогодні залишається одним із найбільш повних досліджень повстання 1594–1596 рр. у польській науці. Також треба відзначити високий рівень об'єктивності науковця, що уникав у своїй праці закріплених у польській історичній свідомості стереотипів та міфів щодо українського козацтва. Однак все ж вчений намагався створити позитивний героїчний образ гетьмана С. Жолкевського й замовчав факт, що той не дотримав даного повстанцям слова і винищив їх після капітуляції, що, зрозуміло, компрометував його.

Серед львівських істориків варто згадати Людвіка Кубалю (1838–1918), праці якого кардинально вплинули на сприйняття польським соціумом історичної україніки, а його образи козацтва до сьогодні впливають на їхні візії в історичній свідомості поляків. Видається доцільним відзначити, що праці історика значною мірою базувалися на принципах неоромантичної візії минулого й несли на собі відбиток політичної свідомості поляків, які

перебували під іноземним пануванням й переживали етап протиборства із іншими національними рухами, зокрема, з українським. Хоча у своїх «Історичних нарисах» [92; 93; 94] Л. Кубаля безпосередньо не висвітлював цікаві для нас події та процеси XV–XVI ст., однак залишив у них власні образні характеристики сутності українського козацтва та причин польсько-козацьких конфліктів.

Досліджував українську минувшину та зокрема ранню історію українського козацтва Маріан Дубецький (1838–1926) – вчений, що народився на українських землях і провів в Україні значну частину життя, був активним діячем польського національно-визвольного руху, засланим на Сибір й учасником «Троякої спілки» зі студентів Київського університету, учасником якої був і Володимир Антонович. Мешкаючи в Україні, а точніше – в Катеринославі, науковець взявся за вивчення історії земель Запорізької Січі й став автором низки важливих козакознавчих досліджень. Серед таких для нас особливо цікавими були його праці «Зачатки історії Запорозької Січі» [58, с. 43–90] та «Нарис інституцій Запоріжжя» [58, с. 91–118]. На творчості вченого залишили певний відбиток давніші сентиментальні візії на Україну, що панували у добу романтизму, та ідеї неоромантичного спостереження минулого. Вченому вдалося докладно простежити специфіку регіону, у якому зародилося та розвивалось козацтво, визначити характер впливу на особливості українського козацтва як явища природного середовища існування.

Чи не найбільш плідним дослідником історії українського козацтва у польській історіографії у період із кінця XIX ст. й до початку II Світової війни був Францішек Равіта-Гавронський (1845–1930) – уродженець Поділля та студент Київського університету, учасник польського Січневого повстання 1863–1864 рр., довгий час мешкав у Львові та в околицях Добромиля, звідки змушений був виїхати через конфлікти із українською громадою. Після відбудови незалежності Польщі оселився під Варшавою. Ф. Гавронський не мав історичної освіти, однак головні свої інтереси пов’язав із дослідженнями історії України, а особливо козацтва, а також займався письменницькою діяльністю на

історичну тематику. Однією із цілей своєї роботи у галузі історії ставив «потребу оборони нашої історії перед образами та фальшуванням, якими її закидають знахабнілі руські історики» [319, с. 91]. Як можемо бачити, більшість його творів була спрямована на створення протилежного до української історіографії образу подій й характеристики явищ української історії здебільшого у критичному, а навіть викривленому антиукраїнському світлі. Попри такий стереотипний міфологізований та упереджений образ минулого, публікації цього автора мають велике значення для вивчення саме різноманітних негативних шаблонів, що часто зустрічаються у польській історичній свідомості та різноманітній літературі й до сьогодні. Самі ж праці дослідника, хоч часто й були низької наукової вартості, свого часу користувалися значною популярністю й перевидаються у Польщі й до сьогодні.

Основною працею Ф. Равіти-Гавронського, яка стала своєрідним підсумком його поглядів та козакознавчих досліджень, була «Українна козаччина в Речі Посполитій польській до кінця XVIII століття» [112], що вийшла у світ уже після відновлення незалежності Польщі. У ній дослідник виклав історію козацтва від його появи й до зруйнування Запорізької Січі, у такий спосіб об'єднавши свої дослідження та висновки щодо їх розвитку у різні періоди існування й розкрив свою візію на розвиток козацтва.

Більш вузькоспеціалізовані за своєю тематикою праці Ф. Равіти-Гавронського були менш гострі у своїх антиукраїнських оцінках, хоча й були глибоко закорінені у неоромантичну традицію створення емоційних образів. Зокрема такою особливо цікавою для нас була праця «Генеза та розвиток ідеї козацтва й козаччини в XVI столітті» [111]. У ній дослідник більш ґрунтовно поставився до висвітлення фактів й не ставив собі за мету конструювання саме негативного образу козаків, що чітко було здійснень у його «Українній козаччині». Особливу увагу Ф. Гавронський присвятив різносторонньому вивченню природних та культурно-соціальних умов, у яких з'явилося козацтво. Іншим важливим для нас дослідженням історика було «Князі Несвіжські, Збараські, Вишневецькі до кінця XVI століття» [113], у якій він зробив низку

спостережень над місцем представників провідних українських магнатських родин в історії козацтва.

До грона істориків із варшавського наукового середовища належав Олександр Яблоновський (1829–1913), що протягом тривалого часу мешкав на теренах України і був визнаним спеціалістом із проблем історичної україніки та видавцем джерел з означеної проблематики. Основною працею, у якій вчений розгорнуто висвітлив своє бачення минулого України, була «Історія південної Русі» [71], яка стала своєрідним підсумком його багаторічних досліджень і тривалий час була однією з найбільш ґрунтовних та цілісних праць з історичної україніки у польській науці. Вчений у своїй праці дав цілісний образ суспільно-політичного, економічного та культурно-національного життя на українських землях від давньослов'янської доби та початків Київської Русі до кінця XVIII ст. Зокрема він вдало змалював специфіку суспільних процесів в Україні в XV–XVI ст. у контексті різноманітних впливів як природного середовища, так і сусідства з іншими культурами й етносами. Науковець визначив роль загальних політичних і соціально-економічних процесів, що відбувалися у польсько-литовській державі на формування основ українського козацтва, чим зображав козаків як елемент більшого соціального організму населення України, так і Великого князівства Литовського, а надалі – Речі Посполитої. Відобразив різноманітні факти з міліарної історії українського козацтва XVI ст., його участі у різних суспільних процесах. Також важливими для нас були дослідження О.Яблоновського, які зосереджувалися саме на історії українського козацтва. Такою головною його працею відзначимо «Козацтво» [70, с.120-209], у якій вчений розглянув історію Війська Запорізького від його появи в XV ст. та висвітлив власні погляди на його генезу й до часів, що передували вибуху національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького. В іншому своєму дослідженні «Козаччина та легітимізм» [70, с.210-241] О.Яблоновський розглянув проблему створення реєстрового козацтва за правління Стефана Баторія та формування т.зв. «баторіанської легенди». Відзначимо, що вдаючись до порівняльного аналізу праць

О.Яблоновського було помічено повторення, нерідко дослівне, багатьох його тез, що знайшли своє відображення у праці «Козацтво» у пізнішій підсумковій його праці зазначеній вище «Історії південної Русі».

Певною мірою протипологом розглянутій вище Краківській історичній школі була Варшавська, яка з'явилася як реакція на ідеї краківських істориків і згодом, зокрема, після відновлення польської державності у 1918 р., погляди її представників були закладені в домінуючий історіографічний тренд, що відповідав політичній лінії II Речі Посполитої. Головний постулат учених із кола Варшавської історичної школи полягав у т. зв. «історичному оптимізмі» (на протипологу «історичному песимізму» науковців із Краківської історичної школи), в основі якого лежала ідея про те, що в часи I Речі Посполитої суспільні процеси зазнавали дедалі кращого розвитку й набирали нових прогресивних рис, які у майбутньому мали б призвести до розквіту соціуму польсько-литовської держави. Однак цей позитивний процес був брутально перерваний зовнішньополітичною агресією сусідніх імперій. У такий спосіб варшавські історики заперечували тезу про існування глибоких недоліків у суспільно-політичному розвитку I Речі Посполитої, що призвели до її занепаду й зникнення із політичної арени. Чи не усі історичні проблеми Польщі вони пов'язували із іноземними інтригами та загарбаннями.

Одним із корифеїв варшавської історичної школи був Тадеуш Корзон (1839–1918), що закінчив Московський університет, брав участь у польському Січевому повстанні 1863 р. після чого кілька років перебував на засланні й зрештою замешкав у Варшаві, де активно займався науковою та педагогічною роботою у сфері історії. Серед його праць для нас особливо важливими були його «Новітня історія» [91] та «Історія війн та війська в Польщі» [88; 89] у трьох томах, де вчений, поруч із іншими проблемами минулого польської держави, чільну увагу присвятив й історії українського козацтва та польсько-козацьким відносинам. Особливо багато спеціальної інформації із діяльності козаків у військовій сфері уміщено саме у його згаданих вище військово-історичних дослідженнях. Для вченого важливим було з'ясувати місце

українського козацтва як у військовій історії польсько-литовської держави, так і у самій структурі військових сил цього державного організму. Спираючись на ґрунтовні дослідження джерел, він реконструював багато подій військової історії українських козаків та початків їх залучення на службу Речі Посполитій.

Іншим представником варшавської історичної школи, що у своїх працях торкався історії українського козацтва на ранніх етапах його існування, був Владислав Смоленський (1851–1926). Попри те, що головним напрямом його студій була епоха XVIII ст. у історії Речі Посполитої, він створив і популярні свого часу синтетичні праці «Історія польського народу» [116] та «Історія Польщі» [117], що мали подати загальний нарис минулого поляків та їх державності. Ці книги, спрямовані на широку читацьку аудиторію, мали виховувати історичну свідомість серед поляків, сприяти «зміцненню сердець» поневоленого народу, тому зазнали в кінці XIX та на початку XX ст. багаторазових перевидань. Науковець багато уваги присвятив різноманітним суспільним процесам, намагаючись віднайти механізми прогресу соціуму. У своїй широкій картині історії Польщі він звертав увагу і на українське козацтво, яке було як частиною організму Речі Посполитої, так і елементом, що вибивався із її конструкції та спричиняв її руйнування. Однак, треба зазначити, що спеціально В. Смоленський козакознавчими дослідженнями не займався – вони у його працях виступали лише одним із елементів ширших історичних процесів. Крім згаданих історичних праць, на увагу заслуговує його важливе історіографічне та історіософське дослідження «Історичні школи в Польщі. Головні напрямки поглядів на минуле» [118], де подано ґрунтовний аналіз різноманітних ідейних напрямів у польській історичній науці XIX ст., тематичного зацікавлення вчених, діяльності різних наукових осередків та багато іншого. Названа праця є важливим свідченням поглядів вченого-сучасника на інтелектуальне життя у середовищі тогочасної польської науки, пояснення специфіки його розвитку.

Особливе місце в польській історичній науці займає Фелікс Конечний (1862–1949), що був творцем власної цивілізаційної теорії історичних процесів.

Майбутній вчений та історіософ народився в Кракові, закінчив Ягеллонський університет, де і розпочав наукову працю. Після утворення II Речі Посполитої у 1919 р. переїхав до Вільнюса, де працював викладачем в Університеті Стефана Баторія. Після завершення викладацької роботи і з переходом на пенсію у 1929 р. повернувся до Кракова, де продовжив займатися науковими дослідженнями. Також Ф. Конечний симпатизував польському правому націонал-демократичному рухові, ідеї якого вплинули на його погляди. Вчений розглядав історичний розвиток різних народів у контексті своїх поглядів на приналежність різних народів до певних окремих цивілізацій, що є носієм певних характеристик та ціннісно-поведінкових рис. Одним із головних наукових зацікавлень історика було вивчення минулого Росії, Київської Русі та руських земель. У контексті цих інтересів у галузі цивілізаційних теорій та русистики дослідник розглядав також історію українського козацтва. Саме ці теоретичні узагальнення і значною мірою характерні для багатьох вчених перших десятиліть XX ст. цивілізаційно-расові підходи зумовили формування стереотипного образу українських козаків й українського народу загалом у баченні Ф. Конечного. Для нас важливими були ті його погляди, що знайшли відображення у працях «Історія Польщі» [79], стислому викладі «Історія Росії від стародавності до найновіших часів» [81] та «Історія Польщі за Ягеллонів» [80], а також історіософських творах, де відобразились його ідеї щодо створеної ним цивілізаційної теорії.

До кола симпатиків націонал-демократичного руху належав Адам Шельонговський (1873–1961), що був одним із провідних представників львівського історичного середовища першої третини XX ст. До кола інтересів вченого належала історія періодів кінця середньовіччя та нового часу. Він був автором важливих праць, на сторінках яких знайшла своє місце українознавча проблематика та історія козацтва. Такими важливими для нас були ґрунтовні дослідження всесвітньої історії. Зокрема, низка проблем з історії українського козацтва знайшла відображення на сторінках «Всесвітньої історії» [131], «Новітньої історії» [130], а також у працях «Історія Польщі в нарисі» [129],

«Зростання польської держави в XV – XVI ст. Польща на переломі середніх та нових віків», і, зрозуміло, його дослідження цивілізацій як «Всесвітня історія та цивілізації» чи «Схід та Захід: проблеми з історії цивілізацій» [133].

У контексті задекларованої мети роботи важливими для нас були погляди на ранню історію козацтва вчених із грона прихильників правого політичного руху націонал-демократів Вацлава Собеського та Владислава Конопчинського. Саме вони після I Світової війни заснували т. зв. «Нову краківську історичну школу», що взялася за докорінну ревізію та критику поглядів представників Краківської історичної школи попереднього періоду, зокрема М. Бобжинського. Так, вони виступали проти тез «історичного песимізму» й недоліків польського народу як причини падіння I Речі Посполитої, натомість відстоювали ідеї про іноземні інтриги як призвідників усіх нещасть Польщі, та виступали з тезами про необхідність асиміляції усіх народів, що входили до польської держави як у минулому, так і у часи II Речі Посполитої.

Владислав Конопчинський (1880–1952), що навчався у Варшаві, був учнем Т. Корзона, сформувався як дослідник у Львівському історичному середовищі, однак триваліший період наукової діяльності пов'язав із Краківським університетом, був автором двотомної «Історії Польщі в Новий час» [85]. Як борець із ідеями Краківської історичної школи та прихильник концепцій варшавських істориків, часто писав під псевдонімом «Корзонак». В «Історії...» вчений висловлював чимало критичних оцінок щодо історичної ролі козаків та їхніх очільників. Зокрема, на сторінках його праці знайшла відображення діяльність такої знакової постаті в історії козащини, як князь Дмитро Вишневецький, та висвітлення процесу створення козацького реєстру за часів короля Стефана Баторія.

Більш поміркованим у зображенні минулого Речі Посполитої та українського козацтва серед істориків, прихильних до табору націонал-демократів, був Вацлав Собеський (1872–1935). Професор Краківського університету й один із провідних дослідників періоду XVI–XVII ст., зазнав цькування з боку влади за часів панування у II Речі Посполитій табору

«санації», що часто переслідувала представників націонал-демократичного табору. Для нас було важливим його звернення до козацької проблематики, що знайшло висвітлення у загальних працях, присвячених історії польського народу «Історія Польщі» [122] та «Історія Польщі. До 1696 року» [121]. При цьому доцільно звернути увагу, що багато дослідників із грона симпатиків націонал-демократії позитивно оцінювали традиції устрою польсько-литовської держави як шляхетської демократії й критично ставилися до абсолютної влади монархів. Це суперечило ідеям учених із кола симпатиків авторитарного правління Ю. Пілсудського, які бачили у монархічній владі минулого зразок для конструювання політичного устрою Польщі у міжвоєнний період.

Важливим для оцінок еволюції підходів до вивчення польськими науковцями історії українського козацтва у міжвоєнний період є з'ясування позицій істориків, що симпатизували табору маршала Ю. Пілсудського та режиму «санації», які часто звертались до проблем історичної українки. Такі науковці схилилися до ідей побудови федерації народів Східної та Центральної Європи на чолі із Польщею, приклад чого вони бачили в існуванні І Речі Посполитої. З означених позицій вони робили акценти на подіях співпраці між народами польсько-литовської держави, спільної праці на її благо та формування єдиної політичної нації Речі Посполитої із представників різних етносів.

Серед таких дослідників передовсім варто виділити одного із головних польських спеціалістів з історії козацтва у досліджуваний нами період розвитку польської історичної науки Владислава Томкевича (1899 – 1982). Історик працював у Варшавському університеті й у 1930-х рр. написав чимало праць з історії українського козацтва. Серед них особливе місце посідає «Українна козаччина» [141], яка вийшла друком напередодні II Світової війни й фактично була першим (окрім згаданої вище праці Ф. Равіти-Гавронського, де наукова об'єктивність часто підмінена антиукраїнськими стереотипами автора) серед польських козакознавчих досліджень, що висвітлювало цілу історію козацтва. У згаданій роботі, попри намагання автора відійти від різноманітних

стереотипів, все ж проявляються впливи давнішої історіографії та неоромантичних віянь із певним емоційним зображенням історичних явищ і подій у дусі польського патріотизму.

Знаковим серед вчених, що симпатизували табору «санації», був видатний дослідник Ягеллонської доби Оскар Халецький (1891–1973). Після навчання у Краківському та Віденському університетах, історик пов'язав свою наукову кар'єру із Варшавським університетом. У своєму баченні минулого він робив наголоси на т. зв. «Ягеллонській ідеї» співпраці між народами польсько-литовської держави, об'єднаних на принципах унії, й високо оцінював польську політику на сході Європи, яку бачив у формі служіння ідеалам привнесення поляками «високої цивілізації» для українців, білорусів та литовців. Учений, хоча і не залишив окремої праці, присвяченої українському козацтву, звертався до його історії у своїх більш загальних дослідженнях періоду правління у польсько-литовській державі королів із династії Ягеллонів. Такими важливими для нас були його розділи у масштабних колективних працях «Політична історія Польщі» [66]. Також важливі спостереження історик зробив у стислому викладі усієї історії Польщі [67]. Водночас необхідними для поглиблення розуміння теоретичних та історіософських засад «Ягеллонської ідеї» актуальним є звернення до праць О. Халецького з цієї проблематики [69; 70]

Проблем ранньої історії українського козацтва торкався і один із провідних дослідників Ягеллонської доби Людвік Колянковський (1882–1956). Уродженець Прикарпаття, закінчив Львівський університет, з яким пов'язав подальшу наукову кар'єру. Певний час історик також працював викладачем у Віленському університеті, а також активно займався політичною діяльністю, зокрема в перші роки незалежності II Речі Посполитої працював в органах Міністерства закордонних справ. Був близьким із табором маршала Ю. Пілсудського й напередодні II Світової війни засідав у сенаті Польщі від політичних сил правлячого режиму «санації». Як прихильник цього політичного напрямку, у своїх творах він віддзеркалював ідеї потреби сильної одноосібної влади в Польщі, побудови її держави за федераційними

принципами. Для нас особливо цікавою була праця Л. Колянковського «Польща Ягеллонів. Політична історія» [78], у якій оприлюднив низку важливих фактів із діяльності українського козацтва в XVI ст. й висвітлював їх в об'єктивному світлі, позбавленому різноманітних антиукраїнських конотацій.

Посутньою для нас була колективна праця істориків, що симпатизували політичному табору Ю. Пілсудського «Всесвітня історія» під загальною редакцією Міхала Сокольницький (1880–1967). У другому томі цієї праці [125], над яким, окрім Міхала Сокольницького, працювали також Генрик Мосціцький (1881–1952) та Ян Цинарський (1882–1943), було викладено багато історичних фактів та процесів, що відбувалися у польсько-литовській державі та у Московському царстві. Вчені звертали увагу й на події з історії козацтва, зокрема, на проблеми утворення реєстру.

До проблематики історії українського козацтва від початків його формування й до кінця XVI ст. звертався і дослідник, публіцист та політичний діяч із табору «санації» Леон Васілевський. Вчений підтримував контакти із багатьма українськими громадсько-політичними діячами та науковцями й виступав за налагодження польсько-українського порозуміння. Цікавою для нас була його праця «Справа українська як міжнародне питання» [147], у якій він звертався до різних проблем ранньої історії українського козацтва. Згадане дослідження важливе для вивчення позицій інтелектуальних кіл II Речі Посполитої, що виступали із федералістичних позицій та намагалися переосмислити візію давнішої польської історіографії й відійти від антиукраїнських стереотипів.

У контексті критики польської патріотичної та націоналістичної історіографії у її підходах до історії України і козацтва зокрема необхідно звернути увагу на постать Ольгерда Гурки (1887–1955) та його праць [60; 61; 62; 63; 64]. Погляди вченого були для нас важливими як свідчення зародження у польській історичній науці міжвоєнного періоду передумов переосмислення підходів до вивчення історії козацтва та перших кроків на цьому шляху.

Серед близьких до табору Ю. Пілсудського істориків варто загадати Артура Слівінського (1877–1953), автора біографії короля Стефана Баторія [138]. У цій праці історик чільну вагу звернув на політику короля щодо українського козацтва та докладно висвітлив процес утворення монархом козацького реєстрового війська. Іншою вагомою працею дослідника був життєпис гетьмана Станіслава Жолкевського [137], де він ґрунтовно описав історію повстання С. Наливайка та Г. Лободи й боротьби проти них польського полководця.

Окремо варто згадати польських дослідників військової історії. Серед таких для нас цікавими були Константин Гурський (1826–1898) та Маріан Кукель (1885–1973). Перший із зазначених був фактичним зачинателем військово-історичних досліджень у Польщі й залишив після себе корпус фундаментальних праць з організації, тактики та озброєння різних родів військ І Речі Посполитої [65]. Не оминув увагою вчений і такий важливий елемент коронної армії, як українське козацтво, а особливо його реєстрові підрозділи. М. Кукель основні свої дослідження провадив уже в міжвоєнний період і з власного досвіду як військового вивчав як розвиток організації самого війська польської держави, так й аналізував різноманітні військові компанії. У його праці «Нарис історії війська в Польщі» [95] проаналізовані проблеми утворення та використання у коронних військах реєстрових козаків.

В окрему групу джерел можемо виділити рецензії та огляди польських істориків на праці їх польських та українських колег, а також відгуки українських вчених на польські дослідження. Серед таким варто виділити огляд Л.Колянковським[428] та Ф.Равітою-Гавронським[431] «Історії України-Руси» М.Грушевського чи працю уже М.Грушевського[420] присвячена рецензуванню дослідження О.Яблоновського «Козаччина та легітимізм» у якій польський дослідник розглядав політично-правову сторону т.зв. «Баторіанської легенди» та досліджень і візій ФРавіти-Гавронського на історію козацтва[421]. Чимало цікавих зауважень зробив А.Левицький у своїй рецензії на працю М.Дубецького «Зачатки історії Запорізької Січі»[430]. Також варто виділити

рецензію С.Томашівського на перші томи історичних нарисів Л.Кубалі[423] чи критичний огляд методологічного інструментарію Л.Кубалі зроблений М.Бобжинським у рецензії над дослідженнями львівського історика[425].

Важливим для історіографічних досліджень є використання архівних джерел, із яких можна почерпнути інформацію про функціонування різних наукових осередків та організацій, дослідницької діяльності окремих вчених й віднайти неопубліковані праці істориків. Такі важливі для нас матеріали зберігаються в архівних колекціях Львова, Кракова та Варшави.

У Державному архіві Львівської області відкладені матеріали з історії функціонування Львівського університету, який до II Світової війни мав ім'я Університету короля Яна Казимира. Серед них – особові справи низки цікавих для нас істориків. З-поміж інших варто назвати справи таких науковців, як Ольгерд Гурка [1] та Адам Шельонговський [3]. Багато важливих матеріалів можна почерпнути із зібрань Центрального державного історичного архіву України у м. Львів. Серед них варто виділити документи, які засвідчують історію функціонування таких важливих для розвитку львівського наукового середовища установ, як Польське історичне товариство [6] та Польське краєзнавче товариство [5]. Багатими на різноманітні матеріали, які відображають наукову діяльність визначного львівського історика Антонія Прохаски, а також містять деякі його праці, є його особисті документи [4]. Також цікаві архівні джерела зберігаються у Відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. Зокрема, там у персональних архівах Гебултовських та К. Тишковського можна віднайти початковий варіант «Нарису історії війська в Польщі» М. Кукеля [7], дослідження з історії Ягеллонської епохи [11] та періоду виборних королів у Речі Посполитій [12], а також окремі матеріали, що ілюструють специфіку роботи К. Тишковського над дослідженням історії українського козацтва в XVI ст. [8].

Інші важливі для нас джерельні матеріали відкладені у різних архівних та наукових інституціях Кракова. Так, у архіві Ягеллонського університету зберігаються особові теки матеріалів багатьох професорів цього закладу освіти

та науковців, що працювали тут. Так, там можна відшукати матеріали М. Бобжинського [14], В. Конопчинського [16], М. Кукеля [17], Ф. Конечного [15], В. Собеського [18] та ін. Також в цих архівних зібраннях містяться справи, які висвітлюють діяльність різних кафедр та семінарів, зокрема кафедр всесвітньої історії [21], історії Польщі [23], лекційних курсів з історії Литви й руських земель [24], документи про здобуття різних наукових ступенів [19]. У відділі рукописів бібліотеки Ягеллонського університету міститься великий архів листування М. Бобжинського [27] із провідними вченими його часу, що відображає як дослідницьку діяльність цього провідного представника Краківської історичної школи, так і розвиток польської історичної науки загалом. У відділі рукописів бібліотеки Польської академії вмінь та Польської академії наук у Кракові можна віднайти чимало важливих неопублікованих праць польських істориків. Серед них для нас особливо цікавими були збережені там праці М. Дубецького [33] й З. Лясоцького [30].

Окремо варто відзначити важливі для нас зібрання документів Архіву нових актів у Варшаві. Зокрема, доцільно виділити особові справи польських науковців та викладачів, які були сформовані на них у Міністерстві релігійних визнань та народної освіти II Речі Посполитої. Так, біографію вчених та розвиток їх наукової кар'єри можна вивчати за справами О. Гурки [35], О. Халецького [36], Л. Колянковського [38], В. Конопчинського [39], М. Кукеля [40], В. Томкевича [41] та ін. Також там відкладені справи, які висвітлюють діяльність таких важливих наукових установ міжвоєнного періоду, як Інститут дослідження новітньої історії у Варшаві [45], Інститут новітньої історії Польщі ім. Юзефа Пілсудського [46].

Розглянута джерельна база дослідження вказує на значні обсяги матеріалу, що дає змогу реконструювати специфіку образу історії українського козацтва в XVI ст. у польській історіографії 1863–1939 рр.

1.2. Історіографія проблеми

Відображення історії українського козацтва впродовж усього часу його існування у працях польських істориків викликає жвавий інтерес багатьох сучасних дослідників. Такі зацікавлення зумовлені як значним пластом польських козакознавчих досліджень, що велися із XIX ст. й до сьогодні, так і значним впливом різноманітного наративу з окресленої проблематики на взаємне спостереження між представниками польського та українського народів.

Серед сучасних українських дослідників польської історіографії, у якій відображено історію українського козацтва, варто відзначити львівську історикиню Оксану Руду. Вона є авторкою першої в українській науці спеціальної монографії присвяченої візіям польських істориків на різноманітні проблеми історії козаків [234]. Однак попри звернення дослідниці до висвітлення тем походження козаків та їхніх перших повстань у польській історіографії цікавого для нас періоду останньої третини XIX та першої третини XX ст., коло історичних проблем історії XVI ст., яких торкалися польські науковці, було у названій студії неповним й основні акценти було зроблено на поглядах найбільш відомих вчених. Окрім зазначеної книги, О. Руда присвятила інтерпретаціям історії козацтва у працях польських вчених низку статей [230; 232; 235; 236].

Важливою у контексті наших досліджень є стаття Тараса Гриневича «Генеza та становлення козацтва в дискусіях польських істориків міжвоєнного періоду» [170]. У ній було проаналізовано позицію багатьох знакових польських дослідників на обставини та причини появи українського козацтва, висвітлено дискусії між дослідниками щодо різних теорій походження козаків. Однак ця стаття охоплює хронологічно лише доробок істориків, які працювали в період 1918–1939 рр. Ширше український вчений торкався відображення різних аспектів історії козащини в історіографії часів II Речі Посполитої у публікації на сторінках альманаху «Хроніка 2000» [176]. Цікавими для нас були

також публікації цього автора, присвячені козакознавчим студіям таких знакових польських науковців, як Л. Кубаля [172] та О. Гурка [173].

Проблемою дослідження історії українського козацтва представниками краківської історичної школи займалися кілька українських дослідників. Однією із перших до козакознавчих зацікавлень представників краківського історичного середовища зламу XIX та XX ст. звернулася О. Руда [231]. Також цій тематиці присвячували свої статті Євген Сінкевич [242] та Валентин Ребенок [228; 229].

Знаковою у розвитку польських та українських історіографічних досліджень щодо вивчення доробку їхніх національних історичних наук у галузі козакознавчих студій була реалізація проєкту проведення польсько-українських конференцій щодо важких питань спільної історії. Так, у 1995 р. у Львівському університеті пройшла зустріч, яка увінчалася виходом у світ збірника статей «Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів». Серед вміщених у книзі праць варто відзначити «Козацькі війни в польській історіографії на переломі XIX і XX ст.» Марека Мондзіка [350] чи «Польсько-козацькі війни XVII ст. в польській історіографії міжвоєнного періоду (1918–1939)» Лешка Пйонтковського [359]. У них вчені зокрема розглянули підходи польських істориків, що працювали у період від кінця XIX ст. й до початку II Світової війни, до причин козацьких повстань.

Важливим для реконструкції візій польського народу та історичної науки на історію козацтва і польсько-козацьких відносин є праця Анджея Стемпніка, у якій він простежив генезу формування образу України, українців та польсько-українських відносин і специфіку його відображення на сторінках польських підручників [395]. У згаданій праці польський дослідник виокремив важливі тенденції розвитку візій різноманітних проблем історії України, особливі образні шаблони та їхні впливи на молоді покоління поляків.

В окрему важливу групу історіографічної бази дослідження слід виділити наукові дисертації українських вчених, які займалися вивченням

історіографічного образу українського козацтва у працях польських науковців. Серед таких слід згадати дослідження О.Рудої[434], Т.Гриневича[431], О.Пестрикової[432] та В.Ребенка[433]. У них викладено багато важливих спостережень над розвитком польської історичної науки та аналізу специфіки наукових підходів польських дослідників до проблем історичної україніки загалом та історії Війська Запорізького зокрема, які у значній мірі не увійшли у їх опубліковані праці.

Багато важливих проблем з історії розвитку польської історичної думки та її ролі у житті польського народу висвітлено у збірнику статей «Історія – Ментальність – Самосвідомість. Місце та роль історії та істориків у житті польського та українського народів в XIX і XX століттях». Зокрема, з-поміж них варто згадати статтю Анджея Стемпніка, присвячену образам «своїх» та «чужих» у працях польських істориків [394].

Окремо варто виділити тематичний збірник статей «Міфи та стереотипи в історії Польщі й України в XIX і XX століттях», у якому відображено особливості формування та функціонування такого важливого явища історичної свідомості, як історичні міфи. У книзі вміщено цілу низку важливих публікацій, покликаних охарактеризувати самі історичні міфи та стереотипи як такі, дати їм обґрунтоване визначення, окреслити їхнє місце та значимість в працях істориків і свідомості польського й українського народів. Серед них варто виділити статті М. Бугаєвської, В. Вжосека, Л. Зашкільняка, А. Киридона та Є. Матерніцького. Для нас цінним є дослідження А. Стемпніка, присвячене побутуванню козацького міфу у польській історіографії XIX й XX ст. [393]. Натомість у статті В. Юлковської обсервується критика козацького міфу у працях знакового для польської історичної науки XIX ст. К.Шайнохи [312].

Багато важливої інформації як про розвиток польської історичної науки від другої половини XIX ст. до початку II Світової війни, так і про конкретні погляди на минуле тогочасних істориків, можна почерпнути із монографічних праць сучасних польських дослідників, що вивчають життєписи визначних польських науковців. З-поміж таких особливо цікавих для нас праць є

грунтовне дослідження Євгеніуша Коко [319], присвячене відображенню історії України та української проблематики загалом у творчості Францішка Равіти-Гавронського, що був чи не найбільш плідним дослідником на ниві польських козакознавчих студій свого часу. У згаданій праці науковець описав біографію польського дослідника та публіциста, зокрема, звернув увагу на окремі її факти, пов'язані зі стосунками Гавронського з українцями, життя на українських землях, що значною мірою впливали на його підходи до української проблематики. Так, Є. Коко вдалось прослідкувати багато ключових особистісних чинників, які визначально впливали на формування яскравих і суперечливих образів українського козацтва та українців у творах історика, що вирізнялися прив'язаністю до різноманітних історичних міфів й самі впливали на формування антиукраїнського стереотипу серед загалу польського суспільства з кінця XIX ст. Вони часто популярні й у сучасній Польщі, де праці Ф. Гавронського перевидають провідні видавництва. Особливо актуальним для нас було вивчення Є. Коко специфіки зображення Равітою-Гавронським раннього періоду історії козацтва й перших повстань. У такому контексті вивчення його спадщини треба згадати, що серед українських дослідників різні аспекти образів козацтва у його творчості розглянула у своїх статтях Яніна Яковенко [260].

Наукова діяльність та життя провідного представника варшавської історичної школи Т. Корзона знайшли відображення на сторінках ґрунтовного спеціального дослідження Йоланти Колбушевської [322]. Вчена прослідкувала впливи на дослідницьку діяльність науковця специфіки суспільно-політичних умов, у яких побутовув польський народ у другій половині XIX – на початку XX ст. Зокрема, вона звернула увагу на взаємовпливи національного руху поляків та ідей самого Т. Корзона, його місця у тогочасному польському громадському й інтелектуальному житті. Багато акцентів дослідниця зробила на висвітленні специфіки розвитку наукового середовища у Варшаві наприкінці XIX та на початку XX ст.

Цілий корпус праць присвячений біографії та науковій діяльності корифея Краківської історичної школи та визначного політичного діяча Галичини доби автономії Міхала Бобжинського. Одним із перших науковий доробок та ідейні основи праці історика представив його молодший колега С. Закшевський [152; 154]. Саме він відразу після смерті краківського науковця у 1935 р. взявся оцінити наукові здобутки померлого. Серед пізніших історіографічних студій можна виділити дослідження Войцеха Бартеля [269], що вивчав спадщину історика в контексті його праці у краківському історичному середовищі, розробку ним теоретичних, методологічних та ідейних основ Краківської історичної школи та концепції «історичного песимізму». Названа праця важлива також для осмислення специфіки підходів представників Краківської школи до минулого та реконструкції місця України і польсько-українських відносин у їхніх історіософських візіях. Переpletіння теоретико-історіософських ідей та практичної політичної діяльності М. Бобжинського досліджував В. Лазуга [331]. Науковцеві вдалося простежити взаємовпливи історичних концепцій із трактуванням цього визначного мислителя проблем громадсько-політичного життя, спроби історика донести через наукові праці нові підходи до усвідомлення поляками свого місця у світі та праці із відродження власного народу. Серед інших дослідників історичних візій М. Бобжинського можна назвати Є. Матерніцького [345], що вивчав різні аспекти наукової роботи історика.

Постаті творця особливої польської цивілізаційної теорії та дослідника історії Русі, Росії і України Фелікса Конечного присвятив свою студію Пйотр Білінський [270]. У ній докладно була викладена біографія вченого, відображено різні етапи творчості історика, впливи на неї наукового та суспільно-політичного життя, специфіку методологічної лабораторії дослідника, звернено увагу на зміст його публікацій. Ціле гроно праць присвятив постаті Ф. Конечного та його поглядам Ян Скочинський, що одним із перших у польській історіографічних студіях взявся досліджувати його доробок. Зокрема, аналізував різні аспекти його цивілізаційної теорії та

історіософських поглядів. З-поміж напрацювань варто, зокрема, виділити «Конечний. Теорія цивілізацій» [389], де різнобічно аналізуються різноманітні концепції науковця, його світоглядні парадигми. Окремо варто назвати статтю Мечислава Куріанського [329], у якій він детально виклав характеристику семи цивілізацій, які виділяв Ф. Конечний. Особливо важливим у цьому плані є опис т. зв. «туранської цивілізації», до представників якої історик зараховував й українське козацтво. Іншим важливим для нас джерелом є стаття Катажини Блаховської [272], у якій вона зосередилась на проблемах вивчення Ф. Конечним історії Росії, у контексті якої він зосереджував увагу на багатьох проблемах історичної України. Також можна згадати й працю Й. Колбушевської [321], присвячену з'ясовуванню специфіки представлення Ф. Конечним образу «чужих», що є для нас важливою у контексті вивчення різноманітних історичних міфів та стереотипів, а також формування антипатій до народів, із якими поляки поділяли сторінки спільної, часто важкої, історії. Названі праці дають розуміння специфіки підходів до історії та ідей Ф. Конечного, які займали особливе місце у польській історіографії, адже сам вчений був серед польських науковців чи не найоригінальнішим та найвідомішим істориком, що розробив самотутню цивілізаційну теорію, на якій відобразились особливі польські візії на минуле Польщі та світу. Серед вітчизняних дослідників специфіку висвітлення історії України у працях Ф. Конечного вивчав Т. Гриневич [174].

Перу згаданого вище П. Білінського належить дослідження життєпису та наукового доробку видатного історика й активного діяча польського націонал-демократичного руху В. Конопчинського [271]. У своїй праці вчений виклав як факти із особистого та наукового життя, так і його діяльність на політичній ниві. Такий підхід дослідника розкриває переплетіння та взаємозв'язки гуманітарної науки і суспільно-політичних процесів у польському соціумі від початку ХХ ст. й до 1939 р., взаємовпливи картин минулого у працях вчених та поглядів ідейних послідовників польського націоналістичного табору. Також описано процес еволюції польської історичної науки зі встановленням

авторитарного режиму «санації», боротьбу останнього з інакомисленням у наукових середовищах. Займався вивченням біографії й творчого доробку В. Конопчинського також Е. Ростворовський [377]., зосередившись у своїй статті на критиці науковцем концептуальних основ чи не найбільш впливової на зламі XIX та XX ст. краківської історичної школи.

Наукову та громадсько-політичну діяльність іншого видатного польського історика кінця XIX й перших десятиліть XX ст. Вацлава Собеського вивчав Хенрик Барич [267]. У праці висвітлено особистий та науковий шлях вченого, що також симпатизував націонал-демократичному рухові, розглянуто специфіку його дослідницької діяльності, ідейні переконання, окреслено його місце в інтелектуальному житті епохи як мислителя, що виступав із концепцією переосмислення підходів до історичної нарації та розуміння минулого. Розвідка Х. Барича уможливорює краще розуміння особливостей поглядів та ідейних установок творця т. зв. «нової краківської історичної школи».

Концептуальні погляди та наукову методологію знакової постаті польської історичної науки міжвоєнного періоду Ольгерда Гурки вивчав Збігнєв Ромек [376]. Його студія відображає як біографію історика, його наукову діяльність, так і ідеї щодо переосмислення усіх основоположних підходів польської науки до вивчення минулого. Показано перебіг чи не найбільшої та найгострішої наукової дискусії у польському історичному середовищі часів II Речі Посполитої, зачинателем та ключовою постаттю якої був О. Гурка, й у центрі якої стояли саме польські козакознавчі студії та історія польсько-українських відносин. Оприявлено також проблеми розвитку польської науки й історичної свідомості, складність переосмислення усталених позицій. Окреслену проблематику вивчав у своїй статті й український дослідник польської історичної україніки Т. Гриневич [174], зосередившись саме на дискусіях польських істориків довкола запропонованої О. Гуркою концепції переосмислення історії польсько-козацьких війн XVII ст.

Багато уваги польські дослідники присвятили вивченню наукової діяльності та поглядів відомого історика з табору прихильників

Ю. Пілсудського та співтворця теоретичної бази важливої для польської історичної свідомості «ягеллонської ідеї» Оскара Халецького. Зокрема, різні аспекти його творчості були предметом студіювання Славоміра Лукасевича [332], Кжиштофа Бачковського [264] та інших вчених у збірнику «Оскар Халецький та його візія Європи». Досліджували погляди О. Халецького й українські вчені, наприклад, Олександр Аврамчук зосередив увагу на теоретико-концептуальних та ідейних основах його візій [263].

Серед праць, присвячених біографіям польських істориків, роботи яких ми аналізували, доцільно звернути увагу й на комплекс словників та енциклопедичних видань, що висвітлюють життєписи науковців. У цьому контексті варто назвати «Польський біографічний словник» [370] та «Словник польських істориків» [390].

Іншу важливу частину історіографічної бази дослідження становлять праці, у яких окреслено особливості розвитку польської історичної науки та різноманітних теоретично-методологічних основ вивчення минулого. Однією із перших таких варто назвати працю відомого польського науковця кінця XIX – перших десятиліть XX ст. Владислава Смоленського «Історичні школи в Польщі. Головні напрямки поглядів на минуле» [118]. У ній вчений прослідкував сучасні йому підходи до історіописання та ідейні основи різних історіографічних напрямів та рухів, що побутували у польській науці. Зокрема, він багато уваги присвятив специфіці зображення історії вченими, що належали до Краківської історичної школи, а особливо такими ключовими її представниками, як Ю. Шуйський та М. Бобжинський.

Іншим значимою дослідженням, що розкриває специфіку поглядів польських науковців початку XX ст. та міжвоєнного періоду на методологію історичних досліджень, є праця Марцелія Хандельсмана «Історика. Принципи методології історії» [290], що вийшла у світ в 1921 р. Ця книга фактично є підручником, у якому один із провідних науковців свого часу виклав засадничі принципи, якими мав керуватися дослідник історії Польщі у його часи. Вона є прямим вираженням стану розвитку історичної науки в Польщі та специфіки

наукової лабораторії польських вчених, розуміння ними сутності предмета й об'єкта історії як науки, її мети та місця у соціумі.

Серед загальних праць присвячених проблематиці розвитку польської історичної науки, варто виділити «Нарис історії польської історіографії» [302] Анджея Грабського. У цій роботі вчений прослідкував основні концептуальні тенденції еволюції бачення минулого та його вивчення польськими істориками. Зокрема, докладно висвітлив специфіку підходів до зображення минулого та його оцінок вченими, що були прихильниками краківської і варшавської історичних шкіл, тими, хто схилився до ідей «східної» та «західної» історіографічних орієнтацій, зображено впливи на історичну науку та її цілі національно-визвольного руху XIX й початку XX ст., змін у історіописанні, які відбулися із відновленням польської державності та зі встановленням авторитарного режиму табору Ю. Пілсудського. Також А. Грабський окреслив проблему впливу еволюції політичного середовища на діяльність польських істориків та специфіку зображення ними минулого на зламі XIX й XX ст. у своїй праці «Історіографія та політика» [299]. Науковець вивчав особливості підходів до історіописання представників різноманітних ідейних напрямів та наукових шкіл у книзі «Орієнтації польської історичної думки» [300].

Важливим для розуміння розвитку польської історичної науки та її ідейно-методологічних основ є колективна праця «Нарис історії польської історіографії». Зокрема, доцільно відзначити її другий том авторства Мар'яна Генрика Серейського, що висвітлює напрями розвитку історичної нарації у Польщі в 1860–1900 р. [387]. Продовжили таку працю, дослідивши особливості польської історіографії у 1900–1939 р., Ян Дуткевіч та Катажина Сьреньовська [289].

Іншими посутніми працями у сфері студій над розвитком польської історичної науки є ціла низка ґрунтовних досліджень Єжи Матерніцького. Це, зокрема, його «Польська історіографія у XX столітті. Роки 1900–1918» [340] та «Ідеї й позиції. Історія та польські історики 1914–1918» [343], що послідовно висвітлюють як історію наукових інституцій і організаційну роботу над

історичними дослідженнями, так й ідейно-теоретичні основи підходів польських науковців до вивчення минулого. Іншою важливою позицією серед праць, присвячених місцю польської історичної науки в інтелектуальному дискурсі XIX та XX ст., є монографія Є. Матерніцького «Давня та сучасна історична культура» [344].

Чимало уваги сучасні історіографічні студії присвячують проблемам ролі історичної науки у житті польського народу в XIX й першій половині XX ст., її місця у суспільно-політичних процесах епохи, впливах політики на погляди науковців. Такою, наприклад, є праця Аджея Вежбіцького «Схід – Захід у концепціях історії Польщі» [414], де розглянуто специфіку пошуку польськими вченими місця польського народу у часово-просторових орієнтирах Європи та Азії. У його монографії «Грізні й великі. Польська історична думка в XIX та XX століттях щодо російської деспотії» [412] змальовано історіографічні дискусії польських науковців із російською наукою та ідеологією щодо ролі Польщі в історії і долі Східної та Центральної Європи, їх боротьби із московською імперською ідеологією.

Також варто відзначити велику кількість досліджень, присвячених розвитку окремих осередків польської історичної науки. Так, діяльність вчених та наукових організацій у Кракові описав у своїх працях Владислав Мармон [335]. Статті про видатних краківських істориків та їхні ідеї зібрані у книзі «Дискусія про краківську історичну школу».

Вивченням різних наукових організацій, що функціонували у Львові часу II Речі Посполитої, зайнялася Й. Пісулінська [362]. За редакцією польських та українських вчених Є. Матерніцького, Й. Пісулінської та Л. Зашкільняка вийшла у світ колективна праця «Історія у Львівському університеті. Дослідження та навчання до 1939 року». Зокрема, до цього видання Є. Матерніцький написав важливий для нас розділ, присвячений розвитку історичної науки у Львівському університеті в 1869–1918 рр. [294, с. 255–300], натомість період 1918–1939 рр. висвітлив у книзі П. Серженга [294, с. 301–328]. Окремі проблеми, а саме дослідження у сфері історичної україніки [294, с. 347–

372] та розвитку наукової методології [294, с. 521–548], обрали предметом вивчення у своїх розділах Л. Зашкільняк та М. Хошовська. Показне місце в історіографічних студіях та дослідженнях над розвитком історичної науки займає зібрання праць польських і українських вчених стосовно діяльності видатних львівських істориків минулого «Золота книга львівської історіографії XIX і XX століття» [417], а також кількатомне видання «Багатокультурне історичне середовище Львова в XIX і XX ст.».

Важливо не оминати увагою дослідження історії наукової періодики, що виходила у світ в другій половині XIX ст. і до 1939 р. й висвітлювала історичну проблематику. Серед таких можна назвати працю Лідії Лазурко, присвячену функціонуванню історичного журналу «Квартальник історичний», що виходив у світ у Львові [213].

Діяльності істориків із такого вагомego наукового осередку, як Варшава, де на протигагу Краківській історичній школі сформувалась Варшавська школа, присвячені, зокрема, дослідження Є. Матерніцького [341]. Також варто згадати «Словник лодзьких істориків», де вміщена актуальна інформація про життя та наукову діяльність учених із важливого наукового центру, яким колись було місто Лодзь. Натомість діяльність науковців на теренах Великопольщі висвітлена у книзі «Видатні історики Великопольщі» [416].

На окрему увагу заслуговують праці, у яких польські історики висвітлювали загальну історію Польщі як у цілісності протягом усього часу її існування, так і окремих періодів, де окреслені різні проблеми історії козацтва на початковому періоді його існування на тлі ширшої історичної проблематики. З-поміж таких варто виділити ґрунтовне дослідження Маріуша Маркевича, присвячене подіям 1492–1795 рр. із серії «Історія Польщі» [334] чи Станіслава Гжибовського «Історія Польщі і Литви (1506–1648)» [303], що є четвертим томом серії «Велика історія Польщі». Із найновіших видань варто назвати масштабну працю Анджея Новака «Історія Польщі», у якій у четвертий (1468–1572) [352] та п'ятий (1572–1632) [353] томи присвячені цікавому для нас періоду історії Речі Посполитої та народів, що до неї входили. У праці автор

транслює значною мірою сучасну право-консервативну точку зору на минуле, на якій відчутний слід залишила історіографія кінця XIX – перших десятиліть XX ст.

При дослідженні особливостей зображення історії українського козацтва від його зародження до кінця XVI ст. у студіях польських істориків, що працювали у період від кінця XIX ст. й до початку II Світової війни, багато важливої інформації ми почерпнули зі значного пласту різноманітних праць, присвячених вивченню історії польського народу від другої половини XIX ст. і до 1939 р., розвитку різноманітних політичних рухів, їх ідеології, історії польсько-українських відносин у цей період. Ці дослідження дають можливість краще зрозуміти суспільно-політичні та культурні обставини у яких розвивалася польська історична наука та працювали польські науковці, простежити взаємовпливи тогочасних польсько-українських стосунків, взаємного сприйняття представниками обох народів, та польським історичним наративом, присвяченим таким важливим проблемам минулого українського народу, як історія козацтва.

Розглянута історіографічна база засвідчує відсутність більших досліджень, які спеціально вивчали б особливості відображення історії українського козацтва у період від його появи до кінця XVI ст. у працях польських істориків, що працювали у період із кінця XIX ст. й до 1939 р. Водночас наявний матеріал дозволяє реконструювати процес розвитку польської історичної науки у цікавий для нас період її розвитку, простежити специфіку наукової діяльності провідних тогочасних істориків, встановити особливості впливу інтелектуального, культурного, суспільно-політичного життя та міжнаціональних відносин на особливості сприйняття поляками українців і їх минувшини. Праці, що вийшли у світ після закінчення II Світової війни й до сьогодні, у яких польські науковці розглядали історію українського козацтва, демонструють еволюцію польських козакознавчих досліджень та особливостей вивчення історичної україніки від кінця XIX ст. й до початку XXI ст.

1.3. Методологія дослідження

Наріжним елементом кожного наукового дослідження є застосування під час його здійснення відповідних принципів та методів. Саме вони дають змогу досягнути поставлених перед науковим дослідженням мети та завдань. Таким чином сама мета й завдання визначають теоретико-методологічну основу праці, що обумовлена специфікою предмета й об'єкта дослідження.

Формування методологічної бази дослідження відбувається шляхом врахування низки важливих критеріїв та вимог до принципів і методів, які будуть застосовуватися у науковій роботі. Такими із них можемо назвати:

- Надійність методів та принципів, що дозволяє отримати об'єктивне знання про предмет й об'єкт дослідження, сформувати неупереджений образ досліджуваного об'єкта та провести його раціональну оцінку, відповідно до отриманого знання й фактів.
- Дієвість методів й принципів, яка давала б можливість здобути увесь комплекс наукових знань, пов'язаних із об'єктом та предметом дослідження, що, зі свого боку, допомогли б досягнути поставленої мети та завдань наукового дослідження; вивчити суть явищ та фактів здобутих у ході проведеної наукової роботи.

Пропоноване дисертаційне дослідження базується на комплексі принципів роботи, що уможливлюють досягнення відповідного наукового рівня праці. Серед ключових можемо назвати принципи:

- об'єктивності, що лежить в основі усього наукового знання й полягає в неупередженому, точному вивченні об'єкта та предмета дослідження й викладенні здобутих про нього фактів такими, якими вони є, із максимальним уникненням нашарування на ці знання суб'єктивного, особистісного елемента дослідника. Вага цього принципу посилюється в дослідженнях у сфері історіографії, адже саме там дослідник стикається з уже суб'єктивним осмисленням історичних фактів, процесів та явищ іншими вченими, має справу із оцінними судженнями;

- всебічності – передбачає різносторонній та різноплановий розгляд предмета й об'єкта дослідження. Зокрема, це стосується спроб зрозуміти специфіку оцінки вченими історичних подій та специфіки її зображення у наукових працях. У такому контексті, поруч із суто науковим дискурсом досліджень істориками кінця XIX – першої третина XX ст. проблем історичної україніки, необхідно вивчити політичні, культурні, національні, соціальні та ін. фактори, які впливали на дослідника та його візії. При вивченні історіографічних образів важливим є усвідомлення усього контексту їх появи від мотивів створення, обставин формування, до наслідків, що передбачають відповідний вплив на осіб чи цілий соціум, до яких спрямований цей наратив. Особливий акцент тут варто зробити на взаємостосунках автора та його твору, розглядаючи їх як цілісність. Крім того, треба вивчити і саму форму та тип історичного джерела, яке ми вивчаємо, адже здебільшого сам наратив був узалежнений від специфіки праці, наприклад, її приналежності до підручників або книг для читання молоддю, чи суто наукових праць, які, і собі, діляться на загальні наративи або спеціалізовані статті, чи твори політичного спрямування. Завдяки дослідженню таких і багатьох інших аспектів появи й існування у просторі та часі історичного джерела, яким є праця історика та образ минулого створений ним, можемо зрозуміти їхнє місце та значення у всьому суспільному й інтелектуальному контексті їх існування від появи – до сьогодення;

- системності – передбачає вивчення об'єкта й предмета дослідження як своєрідної системи [163, с. 75]. Керуючись ним, ми розглядали комплекс образів та оцінок щодо історії українського козацтва, які містяться у працях польських істориків, у їхньому взаємозв'язку із ширшим інтелектуальним дискурсом, що існував від кінця XIX ст. до II Світової війни й охоплював різноманітні ідейні течії у польській історичній науці, культурні віяння епохи та політичні концепції. Це дає можливість вписати польську історіографію козаччини у широке інтелектуальне тло ідей, які побутували як у науці, так і в самому польському соціумі.

У зв'язку із формуванням системи знань, пов'язаних із образом історії українського козацтва XV–XVI ст., ключовим виступає також принцип цілісності. Дотримуючись його, ми намагалися розглядати польське інтелектуальне життя як цілісність, елементом якої виступає польська історична україніка й історіографія козацтва. Це дає можливість простежити загальний ідейний дискурс епохи у переплетінні з суспільно-політичними та культурними обставинами життя, що перебуває у причиново-наслідковому зв'язку із візіями польських дослідників на минуле козацтва й українського народу.

Наріжним у наукових історичних дослідженнях, безумовно, виступає принцип історизму. Його застосування є основою для проведення узагальнювальних спостережень над змістом та сутністю історичних процесів, а зокрема таких, що відбувалися на ниві творення історичного знання і його відображення у конкретних працях науковців, вивчення закономірностей розвитку процесу досліджень. Принцип історизму дає можливість простежити взаємозв'язок походження тих чи тих історіографічних конструкцій та їх розвитку у контексті розгортання відповідних передумов і перспектив еволюції соціуму у суспільно-політичній та культурній сферах. Ключовою у принципі історизму є специфіка вивчення фактів та явищ, зокрема, поширених у науці та серед широких мас історичних образів як частини об'єктивних процесів із притаманними їм детермінантами, а також специфічним колом закономірностей та тенденцій розвитку. Історизм, як зазначила дослідниця теоретико-методологічних основ вивчення українсько-польських відносин Н. Чорна, «передбачає конкретність вивчення історіографічного процесу, аналіз конкретної ситуації, характерної для розвитку історичного знання, диктує необхідність його аналізу в зав'язку з політичними, соціально-гуманітарними, духовними процесами» [253, с. 226].

Посутнім для справжніх наукових історичних досліджень є принцип опори на джерельному матеріалі. Саме увесь комплекс джерел, від архівних матеріалів до ґрунтовних монографій польських істориків чи

вузькоспеціалізованих статей, становить не лише основу історіографічного дослідження, а і його своєрідну сутність. Докладне простеження та відтворення усіх найдрібніших образів і формулювань дає можливість об'єктивно показати специфіку образу минулого у працях істориків як результату їх не лише інтелектуальної, але й емоційної роботи. У дисертації ми намагалися точно відтворювати у цитатах специфічні словесно-сміслові формулювання, образні характеристики чи певні ціннісні оцінки, які використовували польські дослідники, щоб проілюструвати усю складність та багатоплановість картини козацтва як у свідомості їх творців, так і у їх спробах транслювати ці образи на читача. Саме таким шляхом можна максимально наблизитись до відтворення у польській історіографії об'єктивної історії українського козацтва від початків його існування до кінця XVI ст., з уникненням уже нашого суб'єктивного нашарування.

Історіографічне дослідження, яке вивчає образи багатьох складних сторінок відносин між різними народами, в іноземній науці стоїть перед вагомим викликом дотримуватися стороннього, об'єктивного погляду, уникнення суб'єктивних, нав'язаних із власним національним, суспільно-політичним та культурним середовищем, суджень. З цією метою важливо дотримуватися принципу наукового плюралізму, що вимагає об'єктивного, неупередженого відтворення усіх поглядів та оцінок [251, с. 384]. У цьому контексті варто наголосити на відсутності реальної «історичної правди» і повної «об'єктивної реальності». Маючи справу із вивченням уже результатів інтелектуальної праці інших осіб, принцип плюралізму демонструє фактичне існування множинності візій минулого й перетворення історії на певний ментальний образ. Окрім дотримання принципу ідейного плюралізму через висвітлення різних, часто протилежних, думок, позицій та оцінок, важливим є й методологічний плюралізм, що передбачає різносторонність підходів до вивчення об'єкта та предмета дослідження, застосування різноманітних методик і технологій дослідження.

Визначальним у нашій праці був діалектичний підхід до вивчення предмета і об'єкта дослідження, який передбачає постійне простеження причиново-наслідкових зв'язків, пошуку зумовленості появи тих чи тих історіографічних фактів та явищ, а також звернення до питання вторинного впливу самої історіографії на осмислення минулого. Також треба відзначити, що діалектичний підхід передбачає, згідно з означеннями, сформульованими ще Г.В.Ф. Гегелем, безперервний рух думки від її початку до результату, який, зі свого боку, виступає початком чогось нового і розвивається згідно із правилами діалектичної тріади: «теза – антитеза – синтез». Крім того, необхідно виділити й існування таких важливих для історіографічної методології понять, як «об'єктивна» та «суб'єктивна» діалектики, причому для нас першою виступає сама історична подія, якою вона була (у нашому випадку факти пов'язані із історією козаків), а другою – їхнє відображення у історіографії.

Невід'ємним елементом будь якої наукової праці є використання загальнонаукових методів дослідження.

Засадничі методи інтелектуальної праці, такі як аналіз та синтез, для більш докладного вивчення об'єкта й предмета дослідження передбачають «розщеплювати» їх на окремі складові елементи чи «збирати» із різних частин більші цілісності. Так, з допомогою аналізу ми мали змогу виділяти в історичному наративі польських вчених певні історичні образи, ідеї, відображення концептуальних положень та теорій, яких дотримувалися науковці, нашарування різноманітних історичних міфів, стереотипів чи політичних концепцій, які впливали на уявлення про минуле. Також виділяючи окремі проблеми у працях вчених, була можливість більш вдало зіставляти погляди на них різних дослідників, виявляти відмінності та подібності. Зворотний процес конструювання з окремих елементів, а саме з набору образів та суджень про минуле українського козацтва, слугує відтворенню цілісної картини еволюції історіографічної картини історії козаків до кінця XVI ст. у польській науці. Так з'являється можливість простежити головні тенденції

розвитку історіографічних образів, виділити певні тренди концептуального осмислення проблем.

Застосування загальнонаукового методу індукції полягає у «сходженні від конкретного до абстрактного», від окремих фактів до загальних висновків і є основою для створення більших узагальнень, виявлення принципів та тенденцій формування історіографічного образу минулого [251, с. 127]. Протилежність до методу індукції становить дедукція, яка полягає у зворотному інтелектуальному процесі «сходження від загального до часткового, від абстрактного до конкретного». Нам, між іншим, він допомагав у загальних тенденціях віднаходити пояснення певних конкретних поглядів польських науковців на ту чи ту проблему. Також методологію індукції та дедукції ми активно застосовували при праці над систематизацією здобутих із джерел знань, проведенні їх типологізації, уточненні теоретичних уявлень щодо досліджуваних історіографічних образів та інтелектуального дискурсу, в якому вони розвивалися [25, с. 83].

Наріжним у нашій праці було застосування методу порівняння, адже вона значною мірою побудована на зіставленні суджень різних вчених щодо певних виокремлених проблем з історії українського козацтва від його появи до кінця XVI ст., знаходження у них подібного та відмінного, що на наступному щаблі аналізу передбачало пояснення таких позицій, виявлення їхньої зумовленості, визначення факторів впливу на образи минулого, що призводили б до цієї різноманітності. Поруч із зіставленням позицій вчених, що працювали в один період, також важливим є порівняння історіографічних образів, що домінували на різних часових відрізках розвитку польської історичної науки. Це, зі свого боку, допомагає простежити часову еволюцію історіографічних візій. Також важливим є підсумкове порівняння нашого об'єкта та предмета дослідження із висновками й образами, які побутують у сучасній польській науці.

Метод типологізації активно застосовувався при систематизації і аналізі зібраного історіографічного та джерельного матеріалу. Це давало змогу встановити певні типові підходи польських вчених до вивчення та оцінок ними

історії українського козацтва; визначити типові ідеї та концепції, якими керувалися науковці при розгляді наукової проблематики, а також виокремити типові теорії, які домінували у польській історичній науці.

Слідкуючи за тенденціями розвитку історіографічних образів минулого, важливим є використання методу узагальнення. Він дає змогу сформувати ціліснішу картину розвитку історіографічного образу козацтва в XV–XVI ст. та його місця у польських візіях на історію України та польсько-українських відносин. Завдяки ньому вдається зробити необхідні акценти на переважальних образах минулого та підходах вчених до історії, прослідкувати тенденції розвитку польської історичної науки і її дослідженнях історичної україніки, взаємовпливах із суспільно-політичними, етно-національними та культурними процесами у суспільстві. Також узагальнення є основою для наукових висновків, що становлять результат усього дослідження.

Метод ретроспекції передбачає інтелектуальний процес отримання знання про причини через спостереження і аналіз результатів й наслідків [403, с. 328]. Для нас таким наслідком роботи польських істориків є їхній науковий доробок у вигляді певних текстів, що відображають їхні судження. Аналізуючи цей наратив, маємо можливість виявити мотивацію дослідників при їх створенні та встановити зумовленість тих чи тих їхніх підходів й оцінок історичних фактів, процесів та явищ. Крім того, метод ретроспекції використовувався нами й для виявлення обставин та суспільно-політичних і культурних умов, що породили певні форми існування польської історичної науки періоду кінця XIX ст. – 1939 р., методології та дослідницькі підходи, що побутують у ній.

Іншу посутню частину методологічної бази дослідження становлять спеціальні методи аналізу історичних текстових джерел. Так, важливим для нас був інформативно-цільовий аналіз джерел, який передбачає визначення смислової структури тексту й пізнання завдяки цьому мотивів та мети, яку ставив перед собою автор при написанні як цілої наукової праці, так і певних її фрагментів [218, с. 182]. Так, наприклад, нами було виділено праці низки істориків, що ставили собі за мету виховання патріотизму серед мас польського

народу, створення виховних образів подій чи змалювання прикладів для наслідування, виступали елементом антиукраїнської пропаганди. Певною мірою ми використовували інформаційно-цільовий аналіз для виділення окремих ідей, що були закладені вченими у їхні твори, у текстах яких вони фактами із історії намагалися проілюструвати власні історіософські тези.

Вдаючись до використання методу комплексного аналізу, ми вивчали загальний обсяг історіографічного та джерельного матеріалу, що стосується відображення проблем історії українського козацтва в XV–XVI ст. у працях польських істориків кінця XIX ст. початку II Світової війни. Також для нас було важливим сформулювати певні окремі групи кластерів-комплексів джерел, які об'єднували б праці польських істориків, що належали до певних історичних шкіл та напрямів, чи формували такі групи відповідно до конкретних вибраних історичних періодів. Це давало нам змогу виділити певні історіографічні тенденції відповідно до комплексу джерел та фактів, залучених до них. На вищому рівні ми проводили узагальнення на основі комплексного аналізу усієї польської історіографії відповідного до нашого дослідження періоду, що давало нам можливість визначати тенденції розвитку ідей у польській історіографії як цілісності.

Ключовим у нашій роботі був метод систематизації. Його ми використовували на кількох етапах роботи і при розв'язанні різних завдань. Початково він відіграв провідну роль на етапі накопичення та впорядкування джерельної бази дослідження і комплексу праць з історіографії проблеми. Важливою в процесі роботи є систематизація окремих проблем, які висвітлюються у польській історіографії, із урахуванням їхнього місця та значимості в історичній науці. Наступним етапом є систематизація самих історіографічних образів козащини XV–XVI ст. відповідно до принципів дослідження істориками й специфіки їхніх підходів до оцінки минулого. Це дає можливість упорядкувати накопичену історіографічну інформацію, надати їй логічної, відповідної до проблем, структури і, як наслідок, полегшує

проведення узагальнень щодо тенденцій у розвитку бачення польськими дослідниками історії козацтва.

Один із основних методів історичного дослідження – історико-генетичний, що полягає у з'ясуванні походження цього чи того явища й сприяє проведенню аналізу причин його змін [218, с. 476]. Для нас метою його застосування було встановлення причин появи певних історіографічних фактів чи способів пояснення й оцінок польськими вченими минулого. Особливо важливим було вивчення кореляції між еволюцією підходів до вивчення та оцінок історії українських козаків зі змінами суспільно-політичних відносин, у яких існував польський соціум у період від другої половини XIX ст. і до 1939 р., з періоду бездержавного існування народу, розділеного між різними політичними організаціями, до часу створення власної державності у якій змінювалися політичні режими. Це дало можливість виявити корені багатьох уявлень про козацтво у різноманітних візіях, нав'язаних ідеями епохи неоромантизму, політичними ідеями угодного чи радикального рухів, ідеологією націонал-демократів або табору санації, у цивілізаційних та інших історіософських теоріях. Також важливим було встановлення мотивації істориків у їхньому зацікавленні вивченням історичної україніки, простеженням взаємозв'язку таких зацікавлень і суспільно-політичного життя епохи, коли жили та творили науковці, а також розвитку тогочасних польсько-українських взаємин.

Немаловажним є використання в історіографічних студіях історико-діахронального методу. Він дозволяє прослідкувати частоту появи тих чи тих історіографічних образів, а також виявити тенденції у розвитку зацікавлень певною проблематикою [251, с. 153]. Водночас для нас він особливо слушним був у визначенні часових проміжків побутування специфічних підходів у зображенні минулого, популярності тих чи тих стереотипів й історичних міфів. Історико-діахрональний метод також дає можливість поглибленого вивчення механізму розвитку та якісних змін образів і оцінок історії козацтва, стадій їх перетворень, що допомагає вибудувати схему періодизації розвитку історіографії та історичної науки. Застосування цього методу на більш

широкому тлі наших досліджень допомагає провести аналіз динаміки еволюції інтелектуального дискурсу довкола проблем польського сприйняття минулого й сьогодення українського народу і польсько-українських відносин, оцінити якісний рівень цих змін.

Одним із найбільш важливих у лабораторії наукових історичних досліджень є порівняльно-історичний метод. Будучи частиною більш широкого загальнонаукового методу порівняння, саме в історичних дослідженнях він має свою галузеву специфіку, адже стосується саме історичних явищ у їх часово-просторовому вимірі [208, с. 131]. У нашому дослідженні цей метод застосовувався для виявлення відмінностей у трактуванні польськими істориками у різний час багатоманіття фактів, процесів та явищ в історії козацтва до кінця XVI ст. Це, зі свого боку, дає можливість відтворити історіографічний процес у динаміці змін, паралельно зіставляючи таку еволюцію образу минулого із розвитком суспільних процесів у середовищі польського народу та людства загалом від останньої третини XIX ст. і до початку II Світової війни. Саме так можемо простежити загальні й особливі риси у польській історіографії української козащини.

Іншим важливим методом пізнання образів минулого в історіографії є історико-динамічний. Його використання слугує виконанню завдання щодо опису та оцінки кількісних і якісних змін об'єкта дослідження; вивчення закономірностей змін, пов'язаних із виявленням одноразових або постійних факторів впливу; при характеристиці періодичності змін предмета та об'єкта досліджень у часі.

З-поміж спеціально-історичних методів дослідження історико-системний слугує реалізації принципів системності й спрямований на вивчення об'єкта дослідження як елемента цілісної історичної системи.

Метод критичного аналізу та синтезу історіографічного матеріалу допоміг нам вивчати праці польських істориків як історичні джерела, що є носіями певної інформації про історичні уявлення конкретних польських істориків і особливості історичної свідомості самого польського народу. Зокрема,

вдаючись до критичного аналізу матеріалу, ми змогли виділити окремі ідеї та концепції, які сформували науковці, історичні міфи та стереотипи, що впливали на дослідників й знайшли відображення у їхньому наративі. Завдяки критичному синтезу різноманітних образів минулого, описаних на сторінках праць істориків, ми змогли сформувати певні цілісні візії про уявлення різних науковців щодо історії українського козацтва як цілісності. Водночас застосування цієї методології уможливило простежити специфіку наукової лабораторії вчених, методи та прийоми їх праці. Також для нас було важливим з'ясувати рівень використання дослідниками історичних джерел.

Особливо важливим у історіографічних дослідженнях є вивчення життєвого шляху вчених, що займалися козакознавчими студіями і праці яких слугують об'єктом нашого вивчення. Отже, необхідним у нашому дослідженні було використання біографічного методу [403, с. 226]. Завдяки йому ми могли простежити події із життя вчених як в особистій, так і в професійній сферах, їхню участь у суспільно-політичному, культурному й інтелектуальному житті. Особливо актуальним для нас при використанні біографічного методу було встановлення політичних симпатій тих чи тих польських істориків, прихильності їх до певних політичних теорій та концепцій. Це, зі свого боку, дає можливість визначити рівень впливу політичного життя як на саму наукову роботу, так і на її результат у вигляді певних візій на минуле.

У контексті проблеми використання різноманітних методів дослідження важливо відзначити, що у будь-якій науковій праці в сфері гуманітарного знання, а особливо в історіографічних студіях, найкращі результати можливі лише через комплексне поєднання багатьох різнопланових методів, тоді як жоден окремих не може бути універсальним й привести до повного виконання поставлених завдань.

У дисертаційному дослідженні використовується ряд ключових понять що потребують докладної характеристики їх розуміння. Відзначимо, що у сучасних історіографічних студіях, важливе місце посідає вивчення історичних міфів та образів, що становлять невід'ємний елемент як історичної свідомості народу,

так і мають постійну, в тій чи іншій мірі велику, присутність відображення у працях істориків.

Так під поняттям «історичний образ» ми розуміємо «результат відображення того чи того об'єкта у свідомості людини», який є «об'єктивним за своїм джерелом, за об'єктом, який він відображає, і суб'єктивним за способом (формою) існування»[194, с.271]. Відзначимо також що історичний образ з'являється у результаті історичного опису. Він формується у свідомості дослідника проходячи крізь призму його уявлень про світ, зазнають трансформації під впливом уявлень, цінностей, поглядів історика, специфіки мови та свідомості епохи у якій він існує[194, с.272].

Історичний міф, за визначенням Є.Матерніцького, є «такою історичною неправдою, яка стосується справ значної ваги, що має істотне значення для ширшої оцінки сфери історичних зв'язків»[339, с.12]. Вчений, спираючись на висновки іншого польського дослідника М.Яскольського, наголошує на появі історичних міфів шляхом «спрощення та узагальнення фрагментів історії, що пов'язано із кумуляцією оцінок в одному лише пункті (бачення конкретного історичного періоду через призму цього фрагменту історії), а також через творення певного гасла, котре у сприйнятті читача рівнялося б сприйняттю певного символу» [339, с.14]. Також слід підкреслити вибірковість та одновимірність в оцінках та підходах до минулого, які закладені в основі історичних міфів.

* * *

Проаналізувавши базу джерельних матеріалів, історіографічний комплекс та сучасну методологію досліджень можна зробити висновок, що вони дають можливість для спеціального різностороннього вивчення специфіки зображення історії українського козацтва від його зародження до кінця XVI ст. у працях польських істориків, що займались науковими студіями у період 1863–1939 рр. Водночас виявлено недостатнє вивчення задекларованої проблеми у сучасних українських історіографічних дослідженнях.

РОЗДІЛ 2

Початки українського козацтва та його історія в першій половині XVI ст. у працях польських істориків 1863–1939 рр.

Вивчення походження українського козацтва та перших його кроків на історичній арені завжди було однією із ключових проблем у колі зацікавлень істориків, які займалися козакознавчими дослідженнями. Багато уваги цій тематиці присвятили і польські науковці, що працювали у період від останньої третини XIX ст. і до початку II Світової війни, які часто звертались до досліджень історії українського козацтва. Такі зацікавлення часто були зумовлені жвавим інтересом польського суспільства до української проблематики через активізацію у цей час польсько-українських стосунків, що дедалі частіше набирали гострих форм міжнаціонального протистояння. Водночас у польському соціумі в епоху романтизму сформувався ідеалізований образ втрачених Польщею на сході земель України, що супроводжувався сентиментальними уявленнями про героїчне минуле життя у цьому регіоні, невід'ємним елементом якого було й українське козацтво. У польських історичних уявленнях козак був символом усього колориту існування на степовому прикордонні, тому важливим для дослідників було з'ясування генези їх як історичного явища, яке вчені часто зумовлювали усією специфікою природних та соціокультурних умов, що усталились в XV–XVI ст. у причорноморських степах. Через встановлення походження українського козацтва польські історики намагались зрозуміти і його сутність, у закладених у них рисах простежити корені майбутньої поведінки козаків у суспільно-політичній, господарсько-економічній, релігійній та національній сферах суспільного життя.

Таким самим важливим для польських вчених було вивчення початкового періоду існування українського козацтва, що закономірно розглядався як час формування усієї специфіки козацтва як явища. У такому контексті історики, частково із суто науковою метою, а почасти із патріотичних

мотивів, намагались окреслити роль козаків у суспільно-політичному житті польсько-литовської держави, вивчити й оцінити рівень впливу на їх розвиток самих владних структур Великого князівства Литовського та Королівства Польського.

2.1. Походження українського козацтва у дискусіях польських науковців

Образ українського козацтва в польській історіографії та національній історичній свідомості завжди був овіяним певними міфологізованими рисами, невіддільно пов'язаними із природним середовищем Наддніпрянської України з її степовими просторами т. зв. «Дикого Поля». Козацтво, що часто зливалося у свідомості поляків у єдиному образі із самим українським народом, становило одне ціле зі специфікою життя як в природних, так і в соціально-культурних умовах існування у регіоні. Значний вплив на таке сприйняття козацтва мали і художні образи, сформовані польською літературою епохи романтизму чи навіть давніші літературні мотиви, які з'явилися у творчості письменників XVII–XVIII ст. У контексті цих образів і установок часто формувалися і підходи польських науковців останньої третини XIX та першої третини XX ст. до пошуку витоків українського козацтва.

Певний класичний для польської історичної науки, періоду від другої половини XIX ст. і до II Світової війни, образ появи українського козацтва висвітлив Анатоль Левицький. Звертаючись до цієї проблеми вчений багато уваги присвятив специфіці заселення українських земель у XV та XVI ст. на межі осілого проживання по лінії Київ – Канів – Черкаси – Брацлав, наголошуючи на існуванні великих просторів т. зв. «Дикого Поля», «де безперестанку відбувалися бої із сусідніми татарами, а колонізація то посувалася, то відкочувалася назад» [103, с. 200]. Історик уважав, що на цих землях «гуртувалися люди бродячі, різноманітних народів та віри, поляки, угорці, волохи й навіть татари, однак переважали серед них русини, люди прості й шляхта, втікачі й добровольці, котрі, не визнаючи над собою жодної

влади, жили там татарським способом, з мисливства і рибальства, а навіть із здобичі захопленої у купців й татар» [103. с. 200]. Однак, попри змалювання образу існування такої неосілої, змішаного походження, групи населення, науковець вказував і на поширення подібного способу добування засобів існування серед осілого населення українських воєводств польсько-литовської держави, який сезонно практикували як селяни, так і міщани та шляхта. Отже, у концепції А. Левицького щодо генези українського козацтва основним було положення про особливий спосіб життя за рахунок степових промислів й військової здобичі, який він називав «ходінням у козаки». У підсумку для історика самі козаки були вторинними щодо такого способу життя («козакування»), й козаком можна було бути як постійно, так і тимчасово лише задля здійснення подібної життєвої практики.

Яскравий образ формування козацтва, характерний для епохи неоромантичної історіографії, змалював у своїх працях Людвік Кубаля. Учений, що працював на зламі XIX та XX ст., в епоху нового, після періоду розчарування, пов'язаного із поразками польських Листопадового й Січневого повстань 1830–1831 та 1863 рр., часу пробудження національно-визвольного руху, описував картини минулого, які мали слугувати «зміцненню сердець» поневоленого польського народу. Актуальним тоді було створення яскравих образів героїчного минулого поляків, зображення постатей польських політичних та військових діячів як шляхетних самовідданих борців, які могли слугувати прикладами для наслідування молодим поколінням уже сучасників Л. Кубалі. Однак такий романтичний образ потребував пошуку й протилежної, «темної», сторони – ворогів польського народу, які могли б втілювати у собі всі негативні риси й у такий спосіб підкреслювати позитивні характеристики поляків-героїв. Такими для багатьох поляків були українці, із якими на межі XIX та XX ст. загострювалися міжнаціональні та політичні конфлікти, пов'язані із претендуванням обома народами на володіння теренами, які кожен із них бачив невід'ємною частиною власної майбутньої держави. Різноманітні негативні стереотипи, а саме варварство, дикість, кровожерливість, анархізм,

ворожість до усіх проявів високої культури, вибухове бажання руйнувати без жодної цілі та ідеї, Л. Кубаля приписав козакам як ворогам «шляхетних» поляків та тим, хто фактично започаткував знищення польської держави – І Речі Посполитої. Історик уважав, що українське козацтво сформувалося на основі різноманітних етнічних та соціальних груп нижчого щабля, які були породженням життя у диких умовах степу. У його зображенні козаки постають просякнутими варварськими звичаями найвідсталіших кочових орд і такими, що частково виводили своє походження від них, а частково піддалися їхньому асиміляційному впливу. Дослідник стверджував, що козаки «були народом диким, мішаної національності, «Наливайкової віри», ворожий будь-якій суспільній організації, що не міг жити без війни – справжнє нещастя та прокляття руських земель, котрі через них не могли спокійно жити та розвиватись» [94, с. 3].

Треба відзначити, що образи, змальовані Л. Кубалею у його «Історичних нарисах», засадничо впливали на художні змалювання українських козаків у творі одного із найвідоміших польських письменників, що творив у кінці XIX – на початку XX ст., Генрика Сінкевича. Зображення у його творі «Вогнем і мечем» козаків як кровожерливих, грабіжницьких натовпів степових добичників, вихідців із різних соціально-професійних груп пастухів, мисливців, чумаків, пасічників та воскобоїв «бродяги, сіромахи з кінця світу», «подібні до розбійників, жорстокі, страшні, покриті лахміттям із різноманітних одеж» [240, с. 18], сформували в уявленні поляків стереотипний образ українських козаків на усі наступні покоління. Такі, повні міфологем образи вплинули як на цілеспрямоване, так навіть і на підсвідоме зображення козаків, ба більше, усіх українців, у пізнішій польській історіографії нерідко зустрічаються і сьогодні. Однак у контексті ролі його творів, а зокрема, роману «Вогнем і мечем», у розвитку історичної свідомості польського народу варто наголосити, що Г.Сінкевич, хоч й такими своїми неоднозначними й часто міфологізованими образами, кардинально вплинув на активізацію зацікавлень як пересічних поляків, так і професійних істориків, до проблем історії українського козацтва,

а його твори й сьогодні спонукають до глибшого зацікавлення цією тематикою, сприяють появі нових досліджень.

У міжвоєнний період у польській історичній думці з'явилася обґрунтована критика концепцій зображення українського козацтва у працях Л. Кубалі та наступних істориків, що наслідували подібні підходи, а також використання художніх творів Г. Сінкевича для виховання польської молоді. Такі думки висловив Ольгерд Гурка у резонансній праці «Вогнем і мечем» та історична реальність», яка викликала чи не найбільш жваву дискусію за увесь міжвоєнний період розвитку польської історичної науки. Вчений, який зосереджував увагу на подіях національно-визвольної війни 1648–1657 рр., все ж дав влучні оцінки як козацтва загалом, так і його образів у польській історіографії. Він провів жорстку критику зображення козаків як варварського натовпу, й відзначав значну частку у його складі представників провідних шляхетських родів польсько-литовської держави. Історик наголошував на значній інтегрованості козаків у суспільно-політичне життя держави, їхнє особливе місце у суспільстві, яке згідно із інтересами держави, мало б оформитись у їхнє юридичне перетворення на привілейовану верству [62]. Натомість у стосунку до історіографічних образів козацтва, історик наголошував на їхній суспільній шкідливості через створення фальшивого образу минулого та його негативному впливі на міжнаціональні стосунки.

У польській історичній науці кінця XIX та перших десятиліть XX ст. доволі популярними були теорії про первинне існування особливої етнічної спільноти «козаків», що походила б із середовища кочових тюркських та монгольських народів. У історіографічних образах груп, на основі яких сформувалося найраніше українське козацтво, поєдналися низка стереотипних, характерних для польської історичної свідомості зламу XIX та XX ст., підходів до пошуків расової, етнічно-культурної та соціальної бази появи їхнього феномену. Різні расові упередження у соціумі, що активно розвивалися у контексті появи дарвіністських теорій щодо «боротьби за виживання» між різними народами й визначення їхньої вищості й ступеня розвитку згідно із

біологічними ознаками, підштовхували до пошуку в історичних явищах, із якими у польського народу здебільшого були пов'язані негативні конотації, чужого іноетнічного та навіть іншорасового елемента.

Так, Т. Корзон підтримував тезу про існування на території України особливої расової спільноти, що з'явилася внаслідок змішування представників європеїдної та монголоїдної рас. Він наголошував, що «на прикордонні оброблюваних білошкірим населенням полів й топтаних кочовиками жовтої раси диких полів утворювалися громади мішанців, які приймали собі назву козаків» [88, с. 369]. Доказом своєї тези про татарське та навіть черкеське походження українських козаків історик бачив легенди та історичні міфи й конструкції, вибудовані інтелектуалами й політиками нового часу. Скажімо, дослідник звертався до легенди записаної в 1788 р. Іваном Болтіним, та псевдоісторичної оповіді, вміщеної в привілей короля Станіслава Августа Понятовського (1764–1795). Спираючись на першу із них, стверджував, що монгольський баскак у 1282 р. спровадив з Кавказу спочатку під Курськ, а потім на Наддніпрянщину, групу черкесів, які збудували собі там місто Черкаси, стали його особистою охороною й почали називати себе козаками. З королівського ж привілею він видобув інформацію про нібито похід великого литовського князя Гедиміна на Перекоп, Кафу та навіть на черкесів на Кавказі, де він захопив полонених й оселив їх в околиці Канева та Черкас. При цьому вчений, хоч і зазначав, що ідеї, викладені в цих переказах не мають підтвердження жодними історичними фактами, проте наголошував, що «головною для нас є збіжність обох переказів щодо оселення черкесів в Черкасах» [88, с. 371].

За Т. Корзоном процес перетворення татар та вихідців із Кавказу на «руське козацтво» відбувався протягом кількох століть. Так, ще в кінці XV ст. козаки, на його думку, були повністю татарами. На підтвердження цієї тези наводив свідчення Яна Длугоша про походи на терени Великого князівства Литовського «великого війська татар із втікачів, грабіжників, вигнанців, котрих на своїй мові називають козаками». Поруч із цією масою «татар-козаків», за

Т. Корзоном, появлялися лише перші поодинокі «козаки-русини». У висновку історик наголошував, що у часи розпаду Золотої Орди «руські козаки становили ніби одну із орд, що билися за засоби до існування із іншими такими ж й ще цілком не відрізнялися від них способом свого існування» [88, с. 373]. Ба більше, вчений стверджував, що також і в усі наступні століття існування українського козацтва серед них було багато татар, доказом чого було побутування серед них татарських прізвищ та прізвиськ. Також в усій організаційній структурі козаччини Т. Корзон убачав пряме запозичення татарських понять та ідей. Зокрема, наголошував, що занурені у татарські традиції та стиль життя козаки нав'язали усій спільноті Запорізької Січі та навіть її засновникові Дмитру Байді Вишневецькому усі татарські елементи. Так, вони «назвали його [Д. Вишневецького. – М.К.] фортецю по-татарськи кошем, старших командирів – осавулами, буди із хмизу, накриті кінськими шкірами, – куренями, в кожному курені встановлювали курінного отамана» [88, с. 377]. Термін «отаман» науковець виводив із татарського слова «ата» – «батько». Як найбільш вірогідну версію щодо значення поняття «отаман» вчений називав її походження від татарського «одамана», що був «керівником всіх «чабанів», а отже, і очільником «коша» тобто 10 тис. овець поділених на 10 стад» [88, с. 378].

Яскраво змальовував масштабне, на його думку, змішування русько-слов'янського та тюркського расових елементів Ф. Равіта-Гавронський. Він уважав, що цей процес розпочався задовго не лише до появи козацтва, але й перед утворенням Київської Русі, у часи сусідства слов'янських племен із хозарами та печенігами. «Туранська кров», як стверджував історик, проникала як у часи війн насильницьким шляхом й захопленням рабів із інших етносів, так і особливо активно у мирний час через союзну співпрацю та шлюби. Особливо великого розмаху ці процеси, як вказував учений, набули після руйнування руських князівств монголами та оселення у Північному Причорномор'ї цілої низки татарських орд. Саме одним із проявів тюркизації населення України історик бачив появу козацтва. Він прямо наголошував, що козаччина «була

продуктом степового життя пізнішої татарщини, а перед ними різних тюркських племен, що осіли між Доном та Дніпром» [112, с. 20].

Подібно, як і багато інших польських дослідників, задля підкреслення тюркської сутності козацтва, Ф. Равіта-Гавронський наголошував на татарському походженні слова «козак». На підтвердження своєї тези він висував свідчення про існування такого ж поняття серед татарських спільнот на просторах від Дніпра до Волги, зокрема в Казанському ханстві. Однак при цьому дослідник наголошував, що воно мало цілком інше «ніж спопуляризоване в другій половині XVI ст. в Речі Посполитій Польській лицарсько-авантюристичне поняття, й в тюркських діалектах означало вільну людину, авантюриста, бродягу, а деколи й прямо розбійника» [112, с. 20].

Упередження до всіх інших рас, окрім білої європеїдної, дозволяли, через історичний міф про «метисне» походження козаків та й усіх українців, автоматично зараховувати їх до «нижчої», варварської, групи, а отже, і показати як нездатних до творення високої культури, будь-яких цивілізаційних благ, власної незалежної державності.

Важливими у контексті вивчення польської право-націоналістичної історіографії, що спиралася й на різноманітні расові й цивілізаційні теорії, були погляди на походження козацтва Фелікса Конечного. Учений у науковій та публіцистичній праці багато уваги приділяв створенню власної цивілізаційної теорії розвитку історичного процесу. Зокрема, він підкреслював тезу про боротьбу між цивілізаціями, які, у його баченні, представляли відмінні цінності й чи не завжди перебували в антагонізмі. Під таким поглядом він розглядав й історію польського народу та його відносин із сусідами, зокрема зі сходу. За ним, Польща була класичним представником «латинської цивілізації», натомість східнослов'янські народи, а зокрема і українці, належали до азійської «Туранської цивілізації». Найбільш же яскравим виявом цього, як вважав дослідник, були козаки. Згідно із теорією Ф. Конечного, козацтво було породженням Великого Степу, й у ньому проявлялися чи не всі притаманні йому риси, які він пояснював впливом «туранської цивілізації». А саме:

об'єднання з військовою метою в особливу спільноту (яка, на його думку, була тотожна орді кочовиків); нестабільність об'єднання, яке може розпадатися через поразки й гуртуватись навколо нових військових лідерів; уся їхня політична активність зосереджувалась довкола військової мети; релігійна індиферентність у поєднанні зі здатністю використовувати релігійне питання як привід до війни; відсутність моральних цінностей, якими б керувалася спільнота та її лідери; нездатність розвивати науку, але вміння швидко засвоювати чужі винаходи із військовою метою [329, с. 117–123].

У цьому ключі дослідник зауважував, що козацтво сформувалося на основі кочових монгольсько-тюркських народів, а його первинний осередок розміщувався над Доном та Окою. Такими першими козаками Ф.Конечний називав «рязанських козаків» [81, с. 120]. Саме перенесення істориком місця зародження козаків на схід, у глибину степів, мало слугувати підтвердженням цієї азійської сутності й ледь не повної відсутності можливих витоків у європейських цивілізацій. Що ж до появи козацтва на українських землях, то вчений був переконаний, що вона була наслідком поступового проникання козаків зі сходу на захід. Причину цього убачав у бажанні козаків наблизитись до багатших джерел військової здобичі на землях Кримського ханства й Османської імперії. Цей процес призвів до того, що, на думку науковця, у першій половині XVI ст. над Дніпром виділився новий центр козащини, що приваблював до себе втікачів із Угорщини, Молдови, Польщі та Великого князівства Литовського [81, с. 121].

Відзначимо, що Ф.Конечний був прихильником націонал-демократичного руху, а його ідеї до сьогодні здійснюють значний вплив на теоретичні та історіософські постулати польського націоналістичного руху. Такі погляди сприяли зміцнення серед поляків переконань про «польську винятковість» на основі їх буцімто «цивілізаційної вищості». Це у свою чергу складало поживу для розпалюванню ворожнечі поляків до представників інших національностей, а зокрема до українців, яких вони бачили представниками відсталого варварської нації. Поруч із цим слід згадати, що такі цивілізаційні та расові теорії були чи

не своєрідним маркером провідних політичних ідеологій Європи у міжвоєнний період й зрештою призвели до трагічних подій II Світової війни. Натомість у міжвоєнній польській державі ідеї, частиною яких були й теорії та роздуми про минуле Ф.Конечного, сприяли формуванню політичного курсу на маргіналізацію українців як людей «другого сорту».

Важливо звернути увагу, що в українській історичній науці Дмитро Дорошенко провів аналіз витоків різноманітних теорій про походження назви «козак» й відзначив, що спроби відшукати етимологію поняття у фонетичній подібності слів розпочались ще в XVI–XVII ст. (наприклад, у пошуку польськими істориками Павлом Пясецьким та Веспасіаном Коховським виводу назви від слова «коза»). Натомість пошуки тюркського аналогу в етнонімі хозарів-«козарів» пропонував ще козацький літописець Григорій Граб'янка, а теорію про черкеське походження козаків висунув у 1822 р. Дмитро Бантиш-Каменський [182, с. 149]. Аргументовану критику версій про кавказьке й татарське походження козацтва із якихось значних груп цих етносів, осілих у Великому князівстві Литовському, висловив М. Грушевський, заперечивши наявність слідів існування таких у регіоні появи козацтва [178, с. 68–72].

Поруч із тезами про азійське, чуже всій Європейській цивілізації, походження козацтва польські вчені підкреслювали його маргінальне соціальне становище. Так, для Т. Корзона сама назва «козак» із її татарськими коріннями мала означати «найбідніших в орді воїнів, придатних лише до легкої кавалерії» [88, с. 369]. Виходячи із соціального поділу татар, що прийняли підданство Великого князівства Литовського за часів правління Вітовта, історик прирівнював їх до нижчої групи воїнів, що не мали власних васалів та особисто виступали на війну. Також він вказував, що козаками називали втікачів із південної Русі. Водночас дослідник зазначав існування поняття «черкаси», використовуване у Великому князівстві Московському, та «п'ятигорці» у Литві, що належали до напіврегулярної легкої кавалерії. Ці поняття, що мали паралелі у назвах на Кавказі, зі свого боку, мали слугувати для Т. Корзона доказом на підтвердження кавказького чи татарського

походження козаків. У контексті стилю життя і занять козаків науковець зазначав, що вони «лише при крайній необхідності, найчастіше при голоді, йшли вони на службу до людей осілих, ситих, не охоче та з опором піддавалися під владу держави, бралися за бортництво та рільництво, але без роздумів виходили в степи, щоб проводити час у козацькій вольниці, живучи із мисливства, рибальства та розбійництва» [88, с. 373]. Що ж до самого поняття козацької «вольниці» та свободолубства, дослідник уважав їх відповідними до сутності кочовиків, які зневажали осілих людей й характеризували їх як невільників, що були закриті в межах міст та своїх будинків.

Основним джерелом наповнення шерегів козацтва уже в XVI ст. Т. Корзон бачив «ізгоїв із осілого суспільства». Використане вченим формулювання мало надавати українському козацтву негативних конотацій і передовсім показувати їх як чужого осілому суспільству, державному ладу та самій цивілізації елемента. Цей, у його баченні, «асоціальний» елемент він розділяв на дві групи: 1) «селян, котрі не бажали підпорядковуватись важкій у цей час панщині, що панувала у шляхетських маєтках» та 2) «кримінальні злочинці будь-якого стану, котрі втікали від загрози вироку вигнання або вже після його винесення» [88, с. 356]. Дослідник відзначав посилення соціального тиску на селян, який здійснювала влада й аристократія та закріплювала його у законодавчих актах 1496, 1510 і наступних років. Так, особи, що відмовлялися виконувати різні повинності на користь власників маєтків та вдавалися до переселення із земель, на яких мешкали і мали закріплені за собою обов'язки, мали бути «схоплені, заковані у ланцюги й видані пану згідно із пунктами законів» [88, с. 376].

Певною мірою відмінною від поглядів багатьох польських дослідників на походження козаків від татарських військових громад була позиція О. Яблоновського. Він хоч і вважав, що саме поняття «козак» походило із тюркських мов, однак носіїв цієї назви, що мешкали на степових просторах України, зараховував до слов'янського населення. Дослідник наголошував, що татарську назву «козак» з кінця XV ст. активно переймали «бобруючі, на зразок

ординського юнацтва, озброєні «гультяї»-уходники» [71, с. 157]. Також він вважав, що ця назва спочатку побутувала лише на Пониззі Дніпра і вже звідтам поширювалася в різні регіони України та Східної Європи. Що ж до значення слова «козак», науковець стверджував, що воно мало на меті характеризувати «не прив'язану до нічого людину «гультяя», озброєного «уходника», «добичника», а також вільного власника дрібного куска землі (по-татарськи «хутора»), що якомога довше ухилявся від старостинської юрисдикції» [71, с. 159]. Однак це поняття, як зазначав науковець, активно поширювалось серед різноманітних суспільних прошарків, а зокрема серед бояр та міщан, «через що увесь суспільний прошарок, який змагався із злигоднями дня, приймав це ім'я й виступав у щораз більшій різнобарвності» [71, с. 159]. Крім того, О. Яблоновський наголошував на значній еволюції розуміння поняття та сутності козацтва протягом століть від XV й під час усього XVI ст.

Звертав увагу О. Яблоновський на існування специфічних форм осадництва, що сформувалися на степовому порубіжжі ще з часів Київської Русі. Вчений відзначав, що в XV–XVI ст. активно відновлювалося оселення людей у степах на зразок давніших бродників, які зазнали погрому під час монголо-татарської навали. Саме у їхньому середовищі історик віднаходив найраніше використання терміна «козак». Самих же бродників він вважав «зрущеними чи такими, що ще перебували на стадії зрушення чорноклобуцьких спадкоємців, зміцнених постійним напливом хвиль справжніх слов'ян» [71, с. 157]. Отже, історик відстоював позицію про активну асиміляцію тюркського населення причорноморських степів під впливом руської культури та поступове його розчинення у середовищі слов'янських мас. Однак уже в XVI ст. «давні степові кочовики загубилися в різнобарвному натовпі щораз нових прибульців, котрі за їх зразком починали там «козакувати» [71, с. 155]. Окрім бродників, яких історик локалізував у Пониззі Дніпра, він також називав й інші подібні групи в інших регіонах України, яких він означував загальним поняттям «уходники». Серед таких він називав севрюків на Сіверщині та болохівців на

Побужжі. Однак при цьому наголошував, що «зародження козацтва відбувалося всюди на українних руських землях, однак не всюди вони могли однаково добре розвиватися» [71, с. 159]. У цьому контексті він вважав, що громади вільних козаків не могли втриматися на більш ґрунтовно колонізованих територіях, звідки влада намагалася їх витіснити, сприймаючи як антисоціальний шкідливий елемент. І лише терени Пониззя Дніпра, які фактично перебували поза будь-якою державною юрисдикцією, стали для козаків справжньою батьківщиною, де вони могли розвинути в окрему могутню верству.

Важливу роль у колонізації лісостепових та степових просторів України, що йшла рука об руку із формуванням козацтва, О. Яблоновський відводив заснуванню важливих міських осередків та замків у прикордонному регіоні. Найдавнішим таким центром тяжіння населення усього степового порубіжжя називав Звенигород (сучасне місто Звенигородка). Однак його, як стверджував історик, зруйнував кримський хан Менглі Гірей (насправді під час нападу 1484 р. замок вистояв і був знищений лише татарським набігом 1541 р.), після чого таку роль перейняв «Черкаський Городок, який ніби стратегічним доповненням був розташований вище гирла Росі Канів». Ці старостинські замки, як наголошував дослідник, «формували наче середовище окремого уділу, країни, під ледь не номінальною владою київського воєводи й було головним притулком для всіх нових прибульців із верхів'їв Дніпра й взагалі населення, що вдавалось до ухоронництва у степи, як і для розрізнених ватах козацтва, що уже виокремилось із руського населення» [71, с. 158]. На думку О. Яблоновського, саме завдяки існуванню такого укріпленого поселення могли проіснувати усі люди, що стікалися на небезпечні прикордонні території. Тому у підсумку рішуче стверджував, що «саме місто Черкаси можна слушно вважати за колиску козащини» [71, с. 158]. Саме завдяки такій винятковій ролі Черкас козаки, констатував дослідник, отримали свою іншу назву, яку використовували зокрема у Московській державі, – «черкаси», що згодом поширилась й на увесь український народ. Отже, можна ствердити, що

науковець не підтримував теорії інших польських вчених, що вважали козаків-черкасів нащадками кавказького народу черкесів.

Доцільно зазначити, що О. Яблонівський відзначав вагому роль у житті козацтва й інших міських осередків та стратегічних пунктів. Однак вони у його баченні почали виходити на провідні позиції лише із середини XVI ст. Зокрема серед таких він виділяв будівництво у цей час Білоцерківського замку [71, с. 55]. Також вчений наголошував на ролі розвитку Брацлава та Вінниці, що отримували міські права й ставали важливими осередками, довкола яких розвивалися дрібніші поселення. Окремо виділяв дослідник значення Корсуня, який мав стратегічне значення завдяки контролю над переправою через Дніпро. Саме система оборонних міст із їх замками, як наголошував науковець, становили основу усієї стратегії Ягеллонів у боротьбі проти татарських набігів. Адже сама влада дотримувалася лише оборонної лінії поведінки, не здійснюючи жодних контрударів військами. І тільки у майбутньому за стратегічні дії зачіпного характеру взялись саме козаки.

Відсутністю акцентів на тюркську етнічну основу козаків характеризувалися погляди на їхню генезу у працях Вінценти Закшевського, який твердив, що в основі козацтва лежали «громади різного типу втікачів, свавільних людей з різних країв, серед яких переважала руська група з найближчих околиць» [155, с. 107], як становили одну із двох форм колонізації українських степів та лісостепу. Іншою, певною мірою протиставленою науковцем до козацької, була колонізація прикордоння, організована місцевими панами і старост, що приваблювали на свої землі колоністів, пропонуючи їм тривалі періоди свободи від різноманітних поборів та повинностей. Натомість різні втікачі, на відміну від сільського господарства, яким займалися колоністи під патронатом шляхти «шукали життя у повній свободі й утримання за рахунок здобичі здобутої татарським способом й в основному захопленої у татар» [155, с. 107]. В. Закшевський високо оцінював роль козаків у житті України, називаючи їх «передовою вартою у боротьбі проти татарщини» й такими, що «торували шлях для колонізації степів», хоча й людьми, чиї дії

призводили до татарських відплатних ударів [155, с. 107]. Саме січове козацтво, яке мешкало за дніпровськими порогами, характеризував поняттям «військово-здобичного братства» [155, с. 108]. При цьому він відзначав значною мірою сезонний характер козакування, коли до невеличкої громади козаків, що мешкали на Запоріжжі цілий рік, у теплу пору року приєднувалася величезна кількість добровольців, які бажали взяти участь у грабіжницьких походах на турецькі міста.

У міжвоєнний період В. Томкевич займався дослідженням генези козацтва та етимології самого поняття «козак». Учений реконструював послідовний причинно-наслідковий зв'язок між природними умовами існування на степових просторах України та формуванням особливої соціальної групи їх населення, яка пристосувалася б до цих умов і вміло їх використовувала. Так, історик вказував, що на багатих, однак нічийних землях Дикого Поля природовідповідним був кочовий або напівосілий, сезонний спосіб існування, де не діяли державні закони, але була небезпека зустрічі із ворогами. Саме там здавна існувала група «уходників» чи «добичників», тобто мисливців [141, с. 9]. Дослідник уважав, що назва «уходники» походила від характеристики поняттям «уходи» усіх цих багатих для мисливців, рибалок та бортників теренів. Такий сезонний, під час теплої пори року, спосіб життя у пошуках здобичі він називав «козакуванням» й вказував, що до людей, які його вели, вже в XV ст., застосовували поняття «козак». Науковець наголошував, що з часом спільнота «козаків»-мисливців змінювалася, і він пов'язував ці зміни із загрозою з боку татар, що зосередили на них свої напади. Це змусило розрізнені й малочисельні групи активно об'єднуватись та озброюватись задля оборони і відплатних акцій, що, зрештою, перетворило їх на «лицарсько-піратську організацію» [141, с. 11].

У питанні етимології поняття «козак» В. Томкевич показував певну розбіжність у його означенні залежно від часу, місця та контексту вживання. Історик вказував, що саме це поняття мало «турецько-татарське» походження й означало «легеня», «молодця», «розбишаку». Про цьому він зазначав, що на землі Великого князівства Литовського його принесли татарські переселенці,

запрошені туди князем Вітовтом ще на зламі XIV та XV ст. і тоді він означав «різного типу волоцюг чи членів різноманітних розрізнених загонів, які часто займалися звичайним розбійництвом» [141, с. 10]. Водночас дослідник вказував, що на землях Кримського ханства козакуванням називали специфічний спосіб життя, який передбачав здійснення самостійних набігів у степах, здобування військової здобичі або найм до складу різноманітних загонів воїнів-добровольців. Учений наголошував, що серед татар «козаком був кожний, хто на власну руку жив за рахунок степу» і у цьому контексті він звертав увагу, що «нічого дивного не було у тому, що перших запорізьких ухадників, які зрештою не мали нічого спільного із розбійництвом, татари називали козаками, адже вони справді були свого роду молодцями, які на власну руку шукали здобичі» [141, с. 10]. Отже, вчений заперечував тезу багатьох своїх попередників, що бачили в українському козацтві тюрксько-слов'янську змішану громаду, увесь сенс існування якої зосереджувався на грабівництві, а тому не підтримував і синонімічність понять «козак» та «розбійник».

Заперечив тезу про зв'язок означення козаків й населення Українського Подніпров'я з поняттям «черкаси», яке багато польських істориків виводили від етноніму одного із кавказьких народів також В. Томкевич, висунувши натомість власне пояснення цього факту. Він, з-поміж іншого, вказував, що козацтво формувалося на основі й завдяки постійному, щораз більшому притоку до свого середовища мешканців із околиць Канева та Черкас, де протягом XVI ст. відбувалася інтенсивна колонізація безлюдних просторів. Саме від назви міста Черкаси козаки й отримали назву «черкасів» (а не навпаки – місто Черкаси від козаків кавказького походження), що особливо часто вживалася на теренах Московщини й почала слугувати московитам для відрізнєння українських козаків від донських [141, с. 10].

Слушною буде також згадка про специфіку зображення проблеми походження українського козацтва у польській публіцистиці політичного спрямування. Особливо присутнім звернення до цієї проблематики було у

контексті суспільно-політичного дискурсу та міжнаціональних відносин у період II Речі Посполитої, коли для окремих польських діячів зображення проблем минулого у стосунках між обома народами ставали ілюстрацією і аргументами для власних тез про віковічність польсько-українського конфлікту або натомість прикладом яскравих фактів співпраці між обома народами. Звертав увагу на проблему появи українського козацтва та специфіку його формування Леон Васілевський. Представляючи політичний табір Ю. Пілсудського, він відстоював ідеї побудови нової польської держави на засадах федералізму із залученням до спільного державотворення представників різних національних груп як громадян та членів єдиної політичної нації. Відомий у міжвоєнний період громадсько-політичний діяч та дослідник наголошував на тезі, що козацтво оформилось на основі напівосілого населення степового прикордоння на Київщині. Саме ж раннє козацтво він називав «розрізненими ватагами, що зростали у чисельності внаслідок напливу різнорідних втікачів з цілої Русі» [147, с. 13]. Мешкаючи на самозайнятих територіях степів, що не підлягали ніякій державній юрисдикції, й перебуваючи у постійній небезпеці, вони оформились у потужний військовий прошарок. Поступово ж, протягом XVI ст., відбувався, на його думку, активний процес злиття усіх соціальних груп населення Наддніпрянщини, зокрема бояр, міщан та селян, із цією мілітаризованою спільнотою колишніх втікачів, доки всі вони не стали відомими під однією спільною назвою «козаки» [147, с. 13]. Як бачимо, у картинах минулого, змальованих Л. Васілевським, не було місця для теорій про іноетнічну чи навіть чужу у расовому плані, основу для появи українського козацтва. Ці тези про жорстку цивілізаційну дихотомію між поляками та козаками-українцями, формували уявлення про природність стану конфлікту між обома націями, а отже, суперечили ідеям, які пропагували деякі діячі із табору санації, до яких належав Л. Васілевський, а саме щодо налагодження польсько-українського порозуміння та співпраці, формування єдиної політичної нації у рамках спільної держави, збудованої між Чорним та Балтійським морями на принципах федералізму.

У сучасній польській історичній науці здебільшого поширеною є теза про походження українського козацтва через специфіку життя та здобування засобів існування місцевого слов'янського населення в умовах степу. Так, на особливостях існування завдяки промислам, за відсутності державної влади й захисту, на межі між цивілізаціями козаків робить наголос Маріуш Маркевич й називає їх «піратами степу» [334, с. 437]. Мацей Франз ключовими чинниками вважає існування татарської загрози та споконвічну наявність у регіоні «населення, вправного у військовому ділі», а також багатство земель, що приваблювали нових мешканців, й специфіку суспільних та політичних обставин існування в Україні [307, с. 91].

Важливими, як приклад позитивістського підходу до дослідження минулого, були погляди корифея краківської історичної школи М.Бобжинського. Вчений робив багато акцентів на соціально-економічних механізмах, які сприяли появі та розвитку козацтва як явища притаманного умовам суспільного життя на степовому прикордонні польсько-литовської держави. Поруч із цим специфіку козацтва, як спільноти, та її місця у соціумі Речі Посполитої він обумовлював особливостями її соціально-політичного життя із усіма її вадами, які вчений критикував із позицій «історичного песимізму».

Так, зображаючи козаків на початку їхньої історії як «авантюрні банди» М. Бобжинський, стверджував, що причиною, яка підштовхувала населення України організовуватись у мілітарні об'єднання козаків і приєднуватися до них вихідців як із найвіддаленіших закутків польсько-литовської держави, так із інших країв, була можливість здобути військові трофеї. За істориком, для значної частки мешканців українського прикордоння захоплене у військових походах майно становило вагому, а деколи й основну, частку засобів для життя. Це, зі свого боку, науковець пояснював нестабільністю надходжень від сільського господарства, яке постійно знищувалось татарськими й турецькими набігами. Військові ж походи і захоплена у них здобич були як способом на утримання, так і можливістю відплати татарам. Водночас вагомим чинником у

творенні козацтва історик називав соціальний тиск на селянство Русі та Польщі із боку шляхти, що змушувало їх утікати на вільні від такого панування землі. Також М. Бобжинський зазначав й про значний притік у шерехи козацтва осіб, які втікали від закону, шукачів слави, охочих жити серед суцільної свободи. Історик робив значні акценти на егалітарності й ідеалах свободи, що панували серед козацтва. Так, він відзначив, що «між козаками панувала абсолютна рівність, на сторожі якої стояла абсолютна військова влада їх вождів, отаманів» [50, с. 128], вказуючи у підсумку, що «була це стихія сильна своїм лицарським духом, який ставав ще сильніший через пошанування влади, яку сам над собою встановлював» [50, с. 29]. Як могли переконатися із викладеного вище, корифей краківської історичної школи робив наголос на принципах свободи, демократизму та соціальної справедливості, які ставали підвалинами українського козацтва, які його творили та робили привабливим для найширших мас населення.

Наголошував О. Яблоновський і на певній специфіці колонізації степового порубіжжя та самого життя у цьому регіоні, вказуючи, що усі групи населення, які селилися на цих теренах, незалежно від соціального чи національного статусу, трансформувались у козацтво та переймали його стиль існування. Учений наголошував: «усе, що там [на Наддніпрянщині та Брацлавщині. – М.К.] з'являється й осідає до нього [козацтва. – М.К.] перш за все пригортається, набирає його вигляду, з ним зливається» [71, с. 160]. Це дослідник оцінював як основне та величезне за масштабом джерело зростання козацтва і перетворення чи не усієї колонізації степів в XVI ст. на козацьке освоєння необроблених земель через заснування безлічі хуторів. Доцільно звернути увагу, що це спостереження О. Яблоновського було дуже важливим для усіх наступних наукових польських досліджень над історією козащини й стало своєрідною аксіомою, що пояснювала явище укоріненості в соціумі України явища козацтва, його динамічного зростання та тривалого існування.

Наприклад, наведене формулювання про своєрідну асиміляцію усіх соціальних та національних груп Наддніпрянської України у середовищі

козацтва використовував у своїх працях, написаних у міжвоєнний період, Л. Васілевський. Дослідник наголошував, що усі типи колонізації українських степів раніше чи пізніше набирали форм, що були притаманні козацтву. Козаки, на його думку, забирали під свої господарства щораз більші простори, що пустували, й усі поселенці на цих землях переймали їхні способи господарювання та землекористування. У такий спосіб козацтво постійно значно зростало, поглинало у своє середовище усі «початково чужі для себе елементи» з інших соціальних груп, що фактично призводило до стану, коли ледь не усе населення Наддніпрянщини вважалося козаками [147, с. 13].

Подібні формулювання використовував у своїх дослідженнях і В. Томкевич, який підкреслював, що «поступ колонізації степових просторів України був одночасно поступом зростання козацтва, бо все що туди прибувало набирало його характеру й органічно із ним зливалося» [141, с. 14]. У підсумку усю колонізацію українських земель він називав «майже виключно самовільною козацькою колонізацією». Такі судження історик вписував у контекст своїх пошуків причин активного зростання чисельності козацтва. Він стверджував, що «плинні відносини щодо земельної власності на Україні» дозволяли козакам самовільно «захоплювати цілі простори степових земель під свої господарства, бо хто відчував голод землі – прибував у степи й колонізував їх на власну руку, тому що ніхто йому у цьому не перешкоджав» [141, с. 14].

Доцільно звернути увагу, що означені тези В Томкевича впливали із сприйняття польськими дослідниками, інтелектуалами та загалом населенням українських земель як «природної» «споконвічної» власності польських королів, а отже, і польської держави, успадкованої ними ще від Ягайла. А це означає, що місцеве населення не розглядалося власниками земель, на яких поселилося із часів Давньоруської держави. У такому контексті також підкреслювався характер земель України як незаселеної «пустки», де усі мешканці зображувались прибульцями, які самовільно займали собі землі, а отже, прав на них не мали. Натомість справжніми власниками визнавалася лише шляхта, здебільшого вихідці із Польщі, які отримували від короля

привілеї на володіння землями і їх колонізацію. У такий спосіб польські дослідники намагались протиставити «законну» колонізацію українських земель магнатами й «самовільну», незаконну, яку вело здебільшого місцеве населення через демографічне зростання. У такому ключі зображувалася і пізніша боротьба між магнатами та козацтвом за володіння землею, що переростала у повстання як боротьбу «закону» зі «сваволею». Найвідомішим в історіографії й чи не найбільш яскравим прикладом такого зображення подій у працях польських істориків була історія змагань Б. Хмельницького із А. Чаплинським за хутір Суботів.

Проблема походження українського козацтва посідала вагоме місце у наукових зацікавленнях польських дослідників і була для них своєрідною призмою через яку вони намагались зрозуміти усю сутність історичного явища козацтва, пояснити через його генезу й особливості діяльності козаків у наступні століття їхньої історії. Водночас на появу різних концепцій походження українського козацтва впливали численні тогочасні історіософські та політичні теорії й культурні віяння, зокрема популярні від кінця XIX і у першій третині XX ст. цивілізаційні та расові теорії. Однак попри це бачення польськими дослідниками початків козаччини зберігало на собі слід візій епохи романтизму, часто трансформованих у дусі неоромантичних ідей, а також сентиментальної туги за втраченими «східними кресами» І Речі Посполитої, із якими у свідомості поляків було пов'язано чимало ідеалізованих образів минулого.

2.2. Образи історії козаччини першої половини XVI ст. у польській історіографії

Початок активної діяльності українського козацтва, що здебільшого проявлялася у його різноманітних військових діях і оборонного, і наступального характеру, засвідчили в першій половині XVI ст. появу його як важливого гравця у житті українських земель польсько-литовської держави та навіть Східної Європи загалом. Ця важлива роль, яку не могли оминати своєю

увагою історики, змушувала їх вивчати взаємозв'язки та взаємовпливи козацтва з одного боку, та суспільства й державних структур Королівства Польського й Великого князівства Литовського, з іншого.

Перші засвідчені у джерелах факти існування козацтва наводив у своїх працях Ф. Равіта-Гавронський. Так, він вказував, що вперше на теренах України та прилеглих до них землях козаки згадувались у XIII ст. й у джерелах застосування цього поняття було пов'язане із генуезькими колоніями у Криму. Цих козаків науковець характеризував, як «наче звичайних розбійників, або ж військо чи найманий ескорт консулів Каффи та інших міст». Зокрема, він наводив згадане у міських законах Чембало (Балаклава) та Сугдеї (Судак) визначення, що означувало їх як «*cosachos orgusios seu honines Capphae*». При цьому історик вказував, що визначити термін «*orgusios*» не в змозі, але за контекстом висував припущення, що мова йшла про їхні службово-військові обов'язки й охорону різноманітних караванів [112, с. 20]. Попри такі свідчення джерел, дослідник все ж не змінив своєї позиції щодо характеристики козаків як грабіжників й на підтвердження цієї тези наводив розпорядження адміністрацій італійських колоній, які забороняли міським чиновникам відбирати у цих «козаків» захоплену у татар худобу.

Перенесення козацтва із Криму, де Ф. Равіта-Гавронський бачив їхню своєрідну «батьківщину», на землі Подніпров'я, він пов'язував із падінням італійських колоній під ударами Османської імперії. Іншою причиною поширення козаків на нових землях, зокрема на Правобережжя, називав значне розселення на цих теренах татарських орд та зміну торговельних шляхів [112, с. 21]. Останній із названих факторів дослідник обумовлював завоюванням Казимиром III Великим Галичини та утворення у складі Великого князівства Литовського Київського воєводства, що значно пожвавило торгівлю із країнами Сходу. Саме тоді, на думку історика, знову активізувалося використання Чорного шляху, що функціонував ще за часів Київської Русі й вів у східноєвропейські степи, та шляхів зі Львова до Білгорода, Кілії й далі до Константинополя-Стамбула. Активізація торгівлі, як стверджував Ф. Равіта-

Гавронський, заохочувала й масштабний розмах розбійництва, яке вели козаки, що полювали на купців.

Існування українського козацтва в історії польсько-литовської держави Ф. Равіта-Гавронський виводив із останніх десятиліть XV ст. Серед перших свідчень їхньої появи на історичній арені він наводив твердження польського хроніста Яна Длугоша зазначені у хроніці під 1469 р., а також згадку про службу козаків у війську короля Яна Ольбрахта в 1489 р. у його боротьбі проти татар [112, с. 31]. Водночас дослідник розглядав селянський виступ на Покутті на чолі із Мухомом й намагався провести паралель між ним і активізацією козацьких рухів в інших прикордонних регіонах польсько-литовської держави. Зокрема, таким він називав напад у 1490 р. «київських козаків, названих черкасами київськими» на Очаків й пограбування цією ж групою уже в 1502 р. татар на переправах через Дніпро біля Тягині.

Важливим чинником, який, з погляду Ф. Конечного, сприяв утворенню перших козацьких громад на зламі XV та XVI ст., були заходи Московських великих князів та царів. Московія, яка у баченні історика також як і козацтво, була типовим представником туранської цивілізації, намагалася використати всю войовничу стихію мешканців степу й бунтівних осіб, що не могли прийняти тиранічне правління її володарів і бажали вести анархічно-грабіжницьке життя степових військових спільнот. Правителі Москви дозволяли усім, хто не вписувався у систему їхнього правління й загрожував їй внутрішнім бунтом, відходити у степи. Натомість ці спільноти царі використовували для боротьби проти татар, забезпечуючи козакам взамін за це постачання сільськогосподарськими продуктами. Особливу роль тут науковець залишав за Іваном Грозним, який нібито «здійснив реорганізацію козацтва й утворив над Доном прикордонне військо проти татар» [81, с.120]. Ключове ж значення у трансформації козаків, їхній консолідації та загальній слов'янізації, Ф. Конечний віддавав православній церкві, що цілеспрямовано провела цей процес. Подібно православна церква і в Україні приводила до асиміляції представників інших народів в українському середовищі.

Значно більші масштаби розвитку козацтва на зламі XV–XVI ст. бачив О. Яблоновський, що доводив існування в цей час уже потужного соціального прошарку козаків. Учений, на відміну від багатьох інших дослідників, що у цей час бачили козаків лише маргінальною групою степових номадів й грабіжників, наголошував, що вони становили на українських землях вагому частку землевласників, яка динамічно зростала. Так, він вказував, що уже в законодавчих актах 1503 р. йшлося про займання козаками як земель, що пустували, так навіть і тих, що перебували у руках певних землевласників, і на яких вони засновували власні хутори. При цьому на таких козацьких господарів хуторів часто накладався обов'язок військової служби взамін за володіння цією власністю. Характеризуючи цей процес, науковець відзначав, що на середину XVI ст. вони володіли уже «цілими просторами як на Подніпров'ї, так і на Брацлавщині». Це все, як ствердив історик, супроводжувалося уже чітким, засвідченим у юридичних актах, розділенням між козаками та «черкасами» із боярства та міщанства [71, с.160].

Завдання встановити час та конкретні події, коли козаки перейшли від боротьби із татарськими нападами до самостійних походів уже безпосередньо на територію Османської імперії, поставив перед собою В. Томкевич. Першим містом, яке зазнало удару козаків, був Очаків, що перебував під безпосередньою юрисдикцією турецьких пашів. Історик зазначав про військову експедицію 1538 р., яку козаки провели, застосувавши одночасний удар із суші та з моря, й захопили велику кількість міщан у полон. У наступному, 1539 р., подібний напад було здійснено на Бендери та Аккерман. Це, зі свого боку, викликало скарги султана до короля Сигізмунда I і спровокувало набіги татар у межі Великого князівства Литовського [141, с. 15].

Особливу, чи не визначальну, роль в організації козацтва польські дослідники, які працювали як у XIX ст., так нерідко й сьогодні, віддавали старостам, різним урядовцям польсько-литовської держави та шляхті, що мешкала на степовому прикордонні. Багато вчених намагалися особливо виділити у цих процесах діячів польського або приписаного їм такого

походження. Саме в поляках вони намагалися побачити талановитих організаторів, носіїв продуманих політичних та військових проєктів, які не лише активно всіма силами намагалися забезпечити оборону кордонів, але й вносили у козацьке середовище високі ідеї й регулярний устрій. Натомість намісників українського походження здебільшого зображали як повністю інтегрованих у «варварське» степове життя, осіб, далеких від державницьких та політичних ідеалів і здебільшого анархічних бунтівників чи ватажків банд грабіжників.

Так, Анатоль Левицький стверджував, що королівські старости та намісники прикордонних міст і земель ще з кінця XV ст. намагалися поширити свою владу над населенням, що жило на цих теренах й займалося козакуванням. Також вони старалися використати козаків у походах на татарські улуси й «здобували собі на їх чолі славетне ім'я». Найвідомішими такими старостами він називав Остафія Дашковича, Предслава Лянцкоронського та Дмитра Вишневецького. Проте самі такі походи вчений оцінював негативно, стверджуючи, що вони не приносили державі якихось сталих позитивних результатів, натомість спричинялись до нових татарських набігів й псували стосунки із могутньою Туреччиною. Також дослідник уважав помилковими твердження інтелектуалів, що намагались показати цих королівських посадовців як гетьманів, яких вільно вибрали собі козаки [103, с. 200].

Наголос на значній ролі О. Дашковича в обороні степового порубіжжя робив Ю. Шуйський. Однак попри такі акценти, не згадував про його бодай якусь участь в організації українських козаків та керівництво ними у походах проти татар. Натомість історик звертався до проблеми проєктів черкаського старости щодо оборони дніпровських островів й переправ, запропонованих ним в 1533 р., вважаючи, що ці пропозиції вплинули на короля Сигізмунда I Старого й підштовхнули його до заходів щодо реформ війська та скарбниці, розпочатих на сеймі 1537 р. [136, с. 176].

Провідну роль у формуванні самого явища козацтва відводив місцевим намісникам та шляхті М. Бобжинський. Він взагалі вбачав у прикордонних

старостах чи не справжніх і єдиних творців козаків як таких, наголошував, що від початку XVI ст. «старости розташованих на кресах замків організовували підвладне їм населення у військовий спосіб як так званих «козаків» [50, с. 28]. Як впливає зі сказаного, першість у творенні козацтва історик відносив на користь цілеспрямованої діяльності місцевої влади. Унаслідок цього уже як наступний крок у появі українських козаків убачав самоорганізацію місцевого населення, яке об'єднувалось задля боротьби проти татар саме за певними зразками, сформованими старостами. Наприклад, вчений стверджував, що «значна частина руського та польського населення осілого на східному прикордонні, часто покидала свої зайняття й самовільно організовувалась у козаків, у сміливі авантюрні банди, котрі шукали собі утримання не лише господарській праці що зазнавала постійного руйнування [із боку татар – М.К.], але й в грабіжницьких походах, відплаті татарам й туркам око за око» [50, с. 128].

Характеристику як самій діяльності прикордонних намісників, так і її причинам дав О. Яблоновський, зауважуючи, що старости не лише намагалися згуртувати й організувати козацтво, що давало б їм більше можливостей його контролювати, але й докладали багато зусиль до їх помноження та зміцнення. Робилося це тому, що «старости відчували свою необхідність звертатися до цієї розрізненої стихії щоб давати відсіч татарам» [71, с. 160]. Зі свого боку, причиною цього, як вважав науковець, була слабкість та мала чисельність місцевої шляхти, що не могла становити надійну військову опору в організації оборони краю, виставити достатню кількість воїнів в ополчення на випадок небезпеки. У підсумку історик визначав стосунки між старостами та козацтвом як «спільництво місцевої влади, старостів та воєводських намісників, у частці із пограбування сусідів» [71, с. 162]. Отже, така нелегальна та навіть розбійницька у баченні дослідника співпраця посадовців й козаків, яка ставила собі за мету захоплення здобичі, зводила нанівець усі спроби центральної влади взяти козаків під хоч якийсь контроль.

Також акценти на використанні козаків прикордонними старостами та можновладцями для оборони проти татар робив В. Закшевський. Однак, на

відміну від дослідників, що вбачали у цьому здебільшого їхню спільну участь у походах задля здобичі, наголошував на їх використанні задля охорони колоністів, що під шляхетським патронатом осідали на українських землях і займалися сільським господарством. Він вказував, що на такій службі у королівських намісників перебувало багато цілих козацьких підрозділів, які отримували за свою службу гроші, а їхня старшина – землі. У такому контексті науковець розповідав про виокремлення кількох окремих «видів козаків», а саме «двірських» у маєтках шляхти, «королівських» та «старостинських» відповідно на службі монарха та намісників, козаків, що служили у містах, а також запорізьких. Учений вважав, що останні із них були найменш чисельними і склалися з «грабіжницьких громад, сформованих із різного роду збиранини» [155, с. 108].

Особливо багато уваги діяльності прикордонних старост приділяв Ф. Равіта-Гавронський. Дослідник, який виводив їх здебільшого із місцевого руського середовища, взагалі уникав згадувати про наявність у їхньому середовищі поляків, був доволі скептично налаштований до діяльності старост та її наслідків. Він зазначав, що дії прикордонних управителів зосереджувалися довкола будівництва замків і створення їх невеликих гарнізонів. Але ці твердині «мало користей приносили державі, бо стан їх оборони бував недостатній, постачання зброї шкутильгало, а що найважливіше, це те, що вони розташовані були на такій відстані від себе, що у випадку більшого нападу не могли навзаєм надати одні-одному допомогу, поміж них досконало і вільно проходили татарські орди» [112, с. 32]. Такі виокремлені дослідником недоліки давали йому підставу зробити висновок про цілком інший, відмінний від цілей оборони, характер прикордонних замків. Він наголошував, що «вони слугували ледь не виключно як пункти звідки здійснювалися напади в степи на татарські улуси, а також як місця, де організовувались військові походи» [112, с. 32]. Як бачимо, Равіта-Гавронський підводив до оцінок й діяльності самих старост-організаторів козацтва як такої, що не захищала населення від татар, а була зосереджена лише на такому ж грабунку степовиків. Також вчений

характеризував роль цих замків в історії українського козацтва, як «школи та притулків бунтівного козацтва», а старост прямо називав «творцями та організаторами війська козаків, через створення із розбійницького населення дружин для здійснення набігів» [112, с. 32].

Ключову причину у зростанні чисельності козацтва, поруч із колонізацією українських просторів, що зливалася із козаками, В. Томкевич бачив у діяльності королівських старост у прикордонних зі степом українських воєводств польсько-литовської держави. Історик вказував, що вони «громадили розрізнені козацькі ватаги довкола своїх замків й пробували творити із них збройні загони проти вторгнення на Україну татарських чамбулів», а також «самі ставали на чолі гультяйських загонів й вели зачіпні акції проти татар» [141, с. 14]. Науковець пояснював такі вчинки старост відсутністю у них інших військ. Самі такі процеси дослідник оцінював як фактичну «легалізацію офіційною державною владою існування окремої козацької групи» [141, с. 15].

Польські дослідники, окрім загальних оцінок діяльності старост на прикордонних зі степом землях, залишили також чимало образів діяльності окремих персоналій із їхнього середовища. Так, Ф. Равіта-Гавронський першим старостою, який займався організацією козацьких загонів, називав Семена («Сенька») Полозовича, черкаського управителя (бл. 1508 р). Вчений підкреслював його руське походження й наводив свідчення польського хроніста Марціна Бельського, що називав його «славним козаком». Вказуючи, що він був «першим серед українських старост, який отримав титул «козак», дослідник намагався показати його постать у темних барвах, адже саме це означення було для Гавронського синонімом бунтівника, «свавільника» та дикого степового варвара [112, с. 32]. Окрім того, дослідник зазначав, що Семен Полозович, якого він у цьому контексті назвав «Полозом Русаком», у 1508–1511 рр. очолював якусь козацьку «щурову роту» в Черкасах, яка мала урядовий титул «роти князя Дмитра Путятича» [112, с. 33]. Такі характеристики козацьких загонів на старостинській службі як «щурові» мали посилити негативний образ козаків як маргіналів. Також першим організатором козаків Сенька Полозовича

називав й О. Яблонівський. При цьому не оминув згадати його характеристику надану М. Бельським, який у зв'язку з подіями 1524 р. називав його «Полозом Русаком, славним козаком» [71, с. 161].

Постаттю в історії українського козацтва, на яку особливу увагу звертало багато польських дослідників, був Остафій Дашкович. Для багатьох істориків він був приладовим персонажем аристократа та посадовця, що служив королям із династії Ягеллонів в особливих умовах життя Великого князівства Литовського, яке вони нерідко бачили своєрідним фронтиром між варварством та цивілізацією.

Так першим у цікавий для нас період розвитку польської історичної науки із 1863 р. згадував про О.Дашковича у своїй праці Г.Шмітт. Вчений, який доволі мало цікавився проблемами зародження та ранньої історії козацтва, оминув взагалі згадати про роль цього прикордонного старости у організації козацтва та не відзначив жодної події із сфери військової активності за його участі. Однак він вказав описав запропонований О.Дашковичем проект організації оборони степового прикордоння у пониззі Дніпра висловлений ним на сеймі 1533 р. Історик згадав про пропозицію «укріпити острови Дніпра й осадити їх 2 тисячами піхоти»[115, с.435]. Слід звернути увагу, що у даному контексті дослідник ніде не згадував саме про козаків й усе описав терміном «піхота». Г.Шмітт, як представник т.зв. лелевелівської історичної школи та прихильник республіканства, доволі критично оцінив відсутність відповідної підтримки королем даного проекту.

Про проекти О.Дашковича згадував у своїх дослідженнях також К.Шайноха. Такі ідеї вчений характеризував як продукт глибокого розуміння пограничним старостою усіх потреб південно-східних земель польсько-литовської держави, ключовою серед яких була оборона перед татарськими нападами. Історик при цьому відзначив, що усі співчутливі слова короля та правлячих еліт не перейшли у щось реальне й самі мешканці цих земель змушені самотійно організовувати свою оборону[128, с.46].

Натомість першість в організації козацтва Т. Корзон надавав О.Дашковичу. Зазначаючи його українське («руське») походження, історик характеризував його як особу, «на життєписі якого виразний слід залишили характерні риси козацької природи» й називав такою рисою «зраду» у стосунку до великого князя литовського Олександра Ягеллончика. Автор зазначав, що український шляхтич під час московсько-польської війни, разом із багатьма іншими шляхтичами, перейшов на бік Івана III й у 1499 р. займався плундруванням литовського прикордоння. Однак уже в 1508 р. він знову повернувся на литовську службу й був «охоче прийнятий, адже здобув велику славу своєю боротьбою проти татар як *veteranus kozakorum ductor*». Також його вчений характеризував як хитрого, сильного та завжди щасливого, справжнього постраху на татар. Для повноти образу степового ватажка й варвара-козака Т. Корзон навіть зовнішність Дашковича описував як з «обличчя, вигляду цілого тіла й одягу цілком татарського», що розмовляв по-татарськи й такого, що серед татар, коли займався шпигуванням, сприймався як один із них. Додатково підкреслювалась і жорстокість козацького очільника, що мала бути необхідною ознакою для козаків чи не в усіх польських історичних стереотипах. Зокрема, науковець стверджував, що Дашкович усіх татарських послів завжди наказував саджати на палю й виставляти в степу для остраху. Водночас дослідник наголошував, що насправді Дашкович «не був з походження козаком, ані черкесом, ані татариним» [88, с. 375], пов'язуючи українське козацтво із певним, сконструйованим польською історіографією, етно-генетичним кодом. Зазначав історик і про його руське коріння, згадуючи про батька – вітебського ключника Івана, матір із роду Ходкевичів й сестру, що вийшла заміж за Бориса Тишкевича, вписуючи у такий спосіб Дашковича до кола провідних аристократичних родів Великого князівства Литовського. Що ж до статусу Остафія Дашковича як першого козацького гетьмана, то Т. Корзон вважав, що такий не підтверджувався жодними документами й сформувався тільки в творчості поетів. При цьому науковець все ж зазначав, що «йому належить признати першість у ідеї організувати литовсько-польську козащину

на Дніпрі й використовувати козаків у чисельних, різноманітних та далеких походах» [88, с. 375].

Натомість Ф. Равіта-Гавронський уже визначав Остафія Дашковича як продовжувача традицій формування козацьких загонів на старостинській службі, започаткованій Дмитром Путятичем та Семеном Полозовичем. Він, на думку вченого, осів на Черкаському старостві в 1514 р. після того, як покинув свої маєтності в Кричеві й подався на службу до великого князя московського. Перебування Дашковича на московській службі дослідник характеризував фразою його переїзду туди «як вільний чоловік», намагаючись підкреслити цим, що козацька «воля», на його думку, полягала у відсутності прив'язаностей до батьківщини та зраді сюзеренів. Проте діяльність старости після повернення дослідник оцінював позитивно як «великі послуги у боротьбі із татарами». Як і Т. Корзон, Ф. Равіта-Гавронський вважав, що означення О. Дашковича як козацького гетьмана придумали лише пізніші автори козацьких літописів. Причиною для цього, на його думку, слугувало використання ним «сил добровольців, які щораз частіше приймали собі назву козаків» [112, с. 33].

Не лише за значимістю у суспільно-політичному житті краю, але й через походження О. Яблоновський вважав Остафія Дашковича одним із визначних аристократів Київської землі. Науковець вказував, що рід Дашковичів, поруч із Немиричами, Полозами, Горностаями та Домонтами, в першій половині XVI ст. належав до найвищої аристократії регіону. Водночас він зазначав, що усі ці роди мали литовське походження й здобули своє становище через обдарування їх маєтками із рук великих князів литовських.

На відміну від багатьох інших вчених, які бачили пропозиції О. Дашковича на сеймі 1522 р. щодо організації прикордонної оборони на основі українського козацтва безрезультативними, О. Яблоновський згадував про королівські розпорядження, які з великою долею ймовірності могли бути реакцією монарха на звернення старости. Так, уже в 1524 р. король Сигізмунд I рекомендував литовським вищим посадовцям, т.зв. «панам-раді», найняти хоча б тисячу козаків для захисту переправ на Дніпрі. Однак учений зазначав, що ці

рекомендації монарха залишилися без відгуку. Натомість на сеймі 1535 р. Дашкович, у баченні історика, уже розвивав свої проєкти в більш розгорнутий складніший план [71, с. 160].

Зі свого боку, М. Дубецький першим організатором козацтва – «творцем січового братства» – бачив Предслава Лянцкоронського. Історик активно прославляв польського діяча й стверджував, що він, належачи до грона найвпливовіших малопольських панів, добровільно перебрався у доручене йому староство із центром у Хмельнику, де постійно наражав себе на небезпеку у самовідданій боротьбі із татарською загрозою. Задля реалізації такої своєї місії він зібрав довкола себе «цілу сітку збройних поплічників із згуртованими під його хоругвами чисельних «друзів поплічних» (*druchy popleczne*) із зубожілої шляхти, яка втратила свої маєтки через татар» [58, с. 86]. Щоб вижити у складних умовах під загрозою постійних нападів степовиків, ці люди, як вважав вчений, підпорядковували себе наказам «можновладного лицаря-протектора» й ставали його клієнтами. Саме такі шляхтичі були, на його думку, основою та початковим елементом на основі якого сформувалися війська Лянцкоронського. І лише згодом, через розширення географії діяльності старости аж до Дніпра, він взявся залучати до своїх «друзів поплічних» «ватаги збройних різної віри, походження та мови», що мешкали над порогами [58, с. 86]. У цьому контексті історик називав козаків «здичавілими громадами» яких об'єднувало бажання боротьби із мусульманами та звільнення із-під дії закону. Отже, козацтво у М. Дубецького виступало лише додатковим до «шляхетського лицарства» Лянцкоронського елементом, своєрідним диким знаряддям у його руках. У підсумку він стверджував, що лише староста тоді першим зміг «вдихнути в них лицарський дух, об'єднати звичаями справжнього християнського лицарства» [58, с. 86].

Остафія Дашковича М. Дубецький бачив лише продовжувачем справи Предслава Лянцкоронського, що зумів розширити свій вплив на Пониззя Дніпра. Його вчений характеризував як «державного організатора», який намагався підкріпити власні ініціативи рішеннями центральної влади,

закріпленими у постановах сеймів польсько-литовської держави. Висловлені Дашковичем на сеймі проекти історик називав чи не першими звітками через які мешканці західних, польських, воєводств дізналися про існування козацького братства. Однак його плани організації сталого війська із козаків, розташованих на Дніпрі, не отримали належної оцінки влади, «яка тоді, як і пізніше, не дбала про силу та єдність держави» [58, с. 87].

Як один із ключових моментів появи козацтва на землях польсько-литовської держави, Т. Корзон називав 1516 р. У таких своїх переконаннях він спирався на свідчення хроніста Марціна Бельського, який наголошував, що «саме тоді у нас почали існувати козаки» і пов'язував це із формуванням Предславом Лянцкоронським загону із кількох сотень «служебник із України» для походу на татар й турок під Акерман. Історик особливо високо оцінював постать Предслава Лянцкоронського, називаючи його «чудовим лицарем, освіченим під час подорожей по Європі й Азії до Єрусалиму, талановитим організатором, вождем здатним втримати солдатів у суровій дисципліні», при цьому не оминувши нагоди наголосити на його польському походженні [88, с. 373]. Цікаво, що саме його Т. Корзон ставив у своєму творі «Історія війн та війська» на перше місце перед О. Дашковичем, хоч і зазначав про його діяльність уже після українця. Такий письменницький поворот був використаний задля встановлення ієрархії престижності представників різних народів, у якій українці мали залишатись у тіні поляків й поступатися їм у політичному хисті. Окрім того, вчений звертав увагу на особливості адміністративної політики влади, яка впливала на розвиток козацтва й була пов'язана зі створенням окремого прикордонного староства в Хмільнику на Поділлі, що стало центром т. зв. «поточної оборони».

Прославляючи П. Лянцкоронського, усе ж майже всі козацькі походи першої третини XVI ст. Т. Корзон пов'язував із особою Остафія Дашковича. Серед походів Лянцкоронського історик називав лише експедицію на Аккерман в 1516 р. й зазначав про участь у ній і козаків на чолі із Дашковичем. Наступною військовою акцією руського шляхтича була підтримка на чолі 250

легких кіннотників військ кримського хана Мехмед Гірея у поході на Москву в 1521 р. У наступному 1522 р., як згадував вчений, планувався спільний із татарами похід на Астрахань, який, однак, не відбувся через ув'язнення Дашковича ханом із не наведених істориком причин. Дослідник описував похід козацького очільника у 1524 р. на Очаків та Іслам Кермен та їхнє зруйнування, а також вказував, що він відбувся після його втечі із кримського полону. Спираючись на архіви Томіцького, Т. Корзон наводив свідчення про контакти Дашковича із угорським магнатом Яношом Заполья у 1527 р., якому він пропонував свою допомогу у силі до двох тисяч воїнів. При цьому науковець вказував, що немає докладних свідчень як на користь такого походу, що справді міг відбутися, так і для заперечення такого факту [88, с. 375]. Також Дашковичу вдалося успішно оборонити Черкаси від цілої армії кримського хана Саадет Гірея, що облягав місто протягом двох тижнів. Завершив Дашкович свою військову кар'єру, у змалюванні Т. Корзона, спустошливими набігами на терени Московського князівства в 1534 та 1535 рр. Така діяльність козацького очільника здобула, як наголошував історик, високу оцінку короля Сигізмунда, що обдаровував його своїми «ласками та щедрістю». Результатом такого наближення до королівського двору, на думку Т. Корзона, було запрошення О. Дашковича на сейм в Пйотркові в 1533 р. Дослідник висвітлив подробиці проєкту Дашковича щодо організації оборони степового прикордоння, формування козацьких кінних загонів та патрулів на чайках по Дніпру, заснування сторожових замків [88, с. 375].

Із антикозацьких позицій Т. Корзон бачив результатом діяльності О. Дашковича перший виступ мешканців українського прикордоння проти королівської влади. Вчений уважав, що його керівництво староствами призвело до посилення серед населення Черкас та Канева сваволі, непокори та войовничості. Тому після смерті О. Дашковича міщани у 1536 р. вигнали його наступника на посаді королівського намісника Василя Тишкевича, коли той відмовився задовольнити їхню скаргу. У відповідь король Сигізмунд наказав київському ротмістрові збройно придушити виступ, що й було зроблено,

призвівши до загибелі восьми осіб. Однак ці буремні події змусили короля передати у 1538 р. староство Яну Пеньку [88, с. 376].

Дещо менше фактів з діяльності О. Дашковича наводив Ф. Равіта-Гавронський. Серед таких, як частину «систематичного захисту кресів», він називав походи вглиб татарських володінь й оборону Черкас у 1532 р. під час татарської облоги. Більше уваги дослідник присвятив пропозиціям черкаського старости, висловлених на сеймі в Пйотркові (1533). Він відзначив проєкт найму на службу двох тисяч козаків, що мали б завданням обороняти на човнах дніпровські переправи, за підтримки кількох кінних воїнів, на яких покладалась апровізація цілого війська. Для негативно налаштованого щодо козаків історика ці проєкти виступали нереалізованими можливостями не лише боротьби проти татарських набігів, але й передовсім шансом взяти під контроль («тримати в ризах») самих козаків [112, с. 34].

У міжвоєнній польській історіографії діяльність О. Дашковича привернула увагу В. Томкевича. Однак його менше цікавили військові походи цього королівського старости, а основну увагу він зосереджував на різних організаційних питаннях та процесах трансформації козацтва і його місця у суспільстві Речі Посполитої. Скажімо, Дашковича він називав ключовою постаттю серед інших намісників чи можновладців українського прикордоння у процесі консолідації розрізнених козацьких груп у організовані військові загони, що могли б дієво та систематично боротися проти татар [141, с. 4]. Більш розлого історик окреслив пропозиції О. Дашковича щодо організації оборони від татарських нападів, внесеної на сеймі 1533 р. У своїй праці «Козаччина» він цитував сеймові щоденники із відповідями старости, який радив конкретні заходи з використання для цього козаків. Аналізуючи такі проєкти, науковець висногував, що насправді вони пропонували «швидку колонізацію Наддніпрянщини й утворення постійної військової сили із козаків, які б перетворились у підпорядковану державній владі організацію й такими, що служили б державним інтересам» [141, с. 16]. У цих ідеях О. Дашковича історик бачив основу, на якій згодом розвинулась уся політика влади Речі

Посполитої щодо утворення реєстрового козацтва та відносин між ним та державою

Більше уваги Ф. Равіта-Гавронський приділяв використанню козаків для оборони від татарських нападів барським старостою Бернардом Претвичем. Його, на відміну від руських шляхтичів, дослідник високо оцінював й прославляв, акцентуючи на його польському походженні із Сілезії. Так, називав «мудрим сілезцем, що, перебуваючи на службі у королеви Бони, виявляв велику чуйність, завбачливість, невтомну працьовитість й незламну витривалість» [112, с. 34]. Однак разом із такими привабливими характеристики, щоб не псувати образу старости тісними зв'язками із козацтвом й не означити його, як багатьох інших українських урядовців та шляхтичів, козаком, Ф. Равіта-Гавронський формував значно більш обтічні образи козацької служби у військах Претвича. Зокрема, він не вказував, що староста брав на службу козаків, а навпаки – стверджував, що той зобов'язав місцеве населення до військової служби й «ходити в козацтво із старостами, як оборонці Речі Посполитої на державній службі» [112, с. 34]. Отже, в означеному контексті Гавронський використовував поняття «козакування» як форму набігів на татар.

При описі військово-організаційної діяльності Б. Претвича Ф. Равіта-Гавронський наголошував, що до участі у його походах у степи почала залучатися й «найхоробріша кресова молодь» із шляхетських родів Сенявських, Струсів, Гербуртів, Потоцьких, Вишневецьких, Заславських, Корецьких, Ружинських та інших. Однак козакування представників шляхетських родів дослідник чітко відмежовував від участі у них представників самого козацтва, яких дослідник тут називав «козаками-грабіжниками». Характеризуючи походи шляхтичів як «лицарські вправи» й школу військового мистецтва, історик наголошував, що вони, на відміну від козаків, «не ділилися здобиччю між собою й не пропивали по степових корчмах цінностей здертих із трупів чи видобутих із крові, так само як це робили татари» [112, с. 35]. Їх він змальовував лише ідейними захисниками батьківщини та героїчними воїнами,

які шукали слави. Так він прямо наголошував, що хоча воїнів Претвича й називали козаками «однак склалися вони із оборонців кордонів Речі Посполитої, а не грабіжників» [112, с. 35]. Доказом такої тези мала слугувати Гавронському розповідь про те, що барський староста розробив продуману стратегію боротьби проти татар шляхом позбавлення їх коней, що становили необхідний елемент для здійснення походів. Так, науковець казав, що Претвич головну мету своїх набігів бачив у захопленні табунів татарських коней й уникав обтяжувати себе добутими отарами овець. При цьому він не звертав уваги на закономірно значно більшу вартість коней як здобичі, ніж овець, що було очевидним для будь-якого мисливця за військовою здобиччю.

Також Ф. Равіта-Гавронський вважав, що походи Бернарда Претвича та польських шляхтичів, які входили до його війська, були частиною масштабного політичного проекту розширення кордонів польсько-литовської держави аж до берегів Чорного моря [112, с. 35]. Історик стверджував, що Польща через зв'язок із Великим князівством Литовським успадкувала право до володіння усіма землями від гирла Дніпра до впадіння у море Дністра, на володіння якими ще в кінці XIV ст. виставляв свої претензії князь Вітовт. Ці терени польсько-литовська держава, як вказував науковець, втратила через «занедбання своїх прав» й уже в XVI ст. необхідним було силове витіснення із них татар. Таким чином походи Претвича він зображав своєрідною польською «реконкістою», яка причиною мала розширення кордонів, а приводом – боротьбу із татарськими набігами. Однак ці заходи, як зазначав історик, наражалися на велику перешкоду в образі могутньої Османської імперії, що виступала патроном татар. У такому контексті Ф. Гавронський згадував про турецькі скарги та погрози, викликані цими набігами старости і його наступників. Однак він не звинувачував Претвича у зриві мирних відносин із Туреччиною, навпаки, постійно закидав козакам щодо їхніх самостійних походів другої половини XVI – першої половини XVII ст. У підсумку ж стверджував, що змагання за причорноморські степи виграли татари, адже Польща змушена була поступитися потужному тиску із боку Османів.

Активну участь української шляхи в організації козацтва та його походів О. Яблоновський не бачив результатом продуманої політики правителів польсько-литовської держави, а ініціативою, яка йшла від низу, від самих мешканців краю, які не бачили жодної допомоги від центральної влади. Саму ж участь шляхти у козакуванні він пояснював існуванням «войовничого характеру окраїнних зем'ян, що робили із козакування на власну руку професію свого життя, реалізувати яку було можливо лише з допомогою ватаг козаків» [71, с. 161].

Критичні зауваження щодо діяльності прикордонних старост, а зокрема Бернарда Претвича, та її наслідків, висловлював Владислав Конопчинський. Історик, як чи не найбільш послідовний серед науковців прихильник ідей націонал-демократії та «західної орієнтації» у польській історіографії, негативно ставився до зосередження польської політики в XVI–XVII ст. на східному векторі розвитку країни й відстороненні від більш корисної, на його думку, інтеграції у життя Західної Європи. У такий спосіб учений відходив від пошуку у діяльності представників влади на східному прикордонні шляхетних мотивів та реалізації перспективної державницької політики. Він наголошував, що польські діячі «не стільки захищали християнство, скільки займалися викраданням худоби у степах й цим самі провокували Туреччину» [85, с. 63]. Також він сумнівався у реальності безпекової ситуації, яку виражав популярний пізніший афоризм, що «за пана Претвича спала від татар границя». Самих же прикордонних старост історик називав реалізаторами радше політики Габсбургів, яким було вигідне відтягнення на Польщу уваги та сил Османської імперії, ніж слугами інтересів Королівства Польського. У такому контексті необхідно згадати, що попри прихильність В. Конопчинського до ідей західної орієнтації Польщі, він негативно оцінював політику та можливості зближення із Австрією, вважаючи її історичним ворогом Польщі. У цій позиції, як бачимо, чітко проявляється вплив на історика ідей націонал-демократичного руху, який вбачав головну екзистенційну загрозу польському народу в німецькій експансії чи то в образі Пруссії (пізнішої Німеччини), чи австрійських Габсбургів.

Науковець також вказував, що спроби налагодити мирні відносини із султаном Сулейманом змусили уже наступного польського короля Сигізмунда II Августа перевести Претвича із Бару до більш віддаленої від кордонів Тереховлі [85, с. 73]. У такий спосіб монарх намагався примиритись із могутнім турецьким васалом ханом Девлет Гіреєм, проти якого постійно воював польський староста.

Представник міжвоєнного санаційного табору у польській історіографії Оскар Халецький, що дотримувався концепцій «ягеллонської ідеї» та федералізму, уникав акцентів на етнічній приналежності тих чи тих прикордонних намісників чи аристократів й намагався показати їх усіх, незалежно від походження, як вірних служителів інтересам спільної польсько-литовської держави. Так, учений називав прикордонних старост «прославленими» в обороні степового пограниччя, творцями проектів його захисту й означував їх як «литвинів», тобто громадян, мешканців Великого князівства Литовського. Серед таких посадовців відзначав київського воєводу Андрія Немировича, черкаських та канівських старост Остафія Дашковича та Сенька Полозовича. Поруч із литовськими можновладцями називав й аристократів Королівства Польського – Станіслава і Прецлава Лянскоронських, Яна та Якова Струсів, особливо ж він виділяв Бернарда Претвича, характеризуючи його, як «муру подільських країв». Науковець відзначав, що всі вони як при обороні, так і для нападів у райони Білгорода й Очакова, «користувалися ще неорганізованими козаками» [66, с. 35]. Також він наголошував, що саме спільні дії представників Корони та Литви приносили найбільш прославлені перемоги над степовиками. Звертав О. Халецький увагу і на непослідовну та слабку підтримку заходів щодо оборони краю із боку держави. Він відзначав, що поступове поліпшення обороноздатності замків в Україні протягом першої половини XVI ст. йшло поряд із відсутністю реалізації усіх численних проектів організації прикордонної оборони з місцевого «козакуючого» населення. Ще більше перешкод, як вказував дослідник, оборонно-наступальній діяльності прикордонних старост створював Сигізмунд

ІІ Август, який хоча й давав матеріальну підтримку на облаштування оборони, але не дозволяв «дражнити» татар. Скажімо, після походу барського старости Бернарда Претвича на Очаків його було, через скарги султана, відправлено у більш віддалену Тереховлю. Також науковець звернув увагу на байдужість короля до різноманітних оборонно-наступальних проектів, зокрема того, що перед монархом та сенатом представив Претвич в 1550 р., назвавши його «апологією своїх вчинків», здійсненою старостою [66, с. 76]. Водночас історик виправдовував таку політичну лінію правителя, називаючи її обґрунтованою, а самих організаторів таких козацьких походів характеризував як «переважно авантюристів з непередбачуваними планами» [66, с. 76]. У продовження сказаного варто зазначити, що О. Халецький дотримувався лінії прославлення останнього короля з династії Ягеллонів як творця Люблінської унії, й намагався уникнути наведення оцінок, які б підважували його образ як надзвичайного візійера та «батька народів» Речі Посполитої.

З-поміж сучасних польських дослідників особливу роль в утворенні козацтва надає королівським старостам М. Франз, що переосмислив у своїх новіших публікаціях [305] позиції, до яких схилявся раніше [307]. Його ідеї значною мірою відображають польський погляд на генезу українського козацтва, що визначаються у потребах довести ключову роль Польщі у житті та розвитку усіх народів польсько-литовської держави. Так, вчений заперечує як докази на користь існування місцевого населення та прибуття «уходників», що змушені були гуртуватися для відсічі татарським набігам, так і теорії про детермінізм у появі козацтва, коли самі умови існування вільних земель, відсутності влади й водночас сталої загрози, робили неминучою появу незалежної військової спільноти. Натомість він категорично стверджує, що «жодна військова спільнота на прикордонні польської держави не могла з'явитися без її імпульсу» [305, с. 66]. При цьому зауважує, що саме поляки як шляхта, так і селянство масово переселялись в Україну, і самі під патронатом держави творили козацтво. Отже, М. Франз безапеляційно стверджує, що «ніщо не пояснює причин появи військової спільноти, окрім продуманої політики

чиновників польсько-литовської держави тобто українних старост» [305, с. 78]. Усе це історик пояснював далекоглядною політикою королівського двору, однак при цьому вказував на відсутність державного фінансування, затверджених проєктів й проведених реформ, самостійну діяльність місцевої шляхти та старост, що самі мали вирішувати усі справи та забезпечувати себе.

Доцільно зазначити, що у сучасній українській історичній науці домінує позиція щодо появи та розвитку козацтва як незалежної спільноти місцевого населення, що з'явилася не завдяки діяльності польсько-литовської держави, а радше навпаки – через відсутність її панування та невиконання нею покладених обов'язків щодо обороні українських земель. Так, зокрема Н. Яковенко вказує, що місцеві старости, за відсутності допомоги держави, змушені були покладатися єдино на себе, а їхні ініціативи часто перебували в суперечності із політикою держави, однак відповідали потребам місцевого населення. Уся ж козацька спільнота, до послуг якої вдавалися прикордонні урядники, була згуртована довкола поняття «Ми», що протиставлялося усім «чужим» – небезпекам як із боку татар, так і самої держави. Натомість будь-які ватажки, зосібна й ті, хто займали намісницькі посади, змушені були повністю підпорядкувати своє «Я» колективній волі та інтересам спільноти [259, с. 185–190].

Отже, можемо простежити чітку тенденцію зосередження уваги польських вчених на історії українського козацтва у першій половині XVI ст. під кутом зору, обумовленим встановленням ролі у процесі формування козащини польсько-литовської держави та польського народу. Часто й оцінки дослідниками діяльності різних персоналій визначалися їхньою приналежністю до польського або українського народів. Патріотична мотивація призводила до віднесення усього «позитивного», у їх баченні, на рахунок поляків, натомість діям українців часто надавалося негативного відтінку.

* * *

Проблеми походження українського козацтва та його ранньої історії від перших згадок у джерелах й до середини XVI ст. перебували у центрі

зацікавлень багатьох провідних польських істориків, що працювали у період від 1863 до 1939 р. Часто візія вчених на початковий етап історії козаків обумовлювалася різноманітними історіософськими ідеями та політичними обставинами й концепціями свого часу. Так, популярні тодішні расові та цивілізаційні теорії вагомо впливали на формування серед польських істориків ідей про тюркську основу раннього козацтва чи приналежність їх до азійського цивілізаційного простору. У пошуках чужих, не слов'янських та не європейських коренів козацтва, ставилася мета зображення їх чужорідним елементом як у польсько-литовській державі, так навіть і в українському народі. При цьому, виходячи із різноманітних історичних міфів, козакам, як нібито представникам кочового азійського світу, приписувався цілий комплекс негативних рис варварів, грабіжників, ворогів усіх культурних надбань та анархічної чужої різноманітним процесам державотворення спільноті. Водночас існував й сентиментальний, успадкований ще із епохи романтизму, образ козацтва як породження специфіки існування у степах громад людей найрізноманітнішого соціального й етнічного походження, яких об'єднало бажання свободи, здійснення військових подвигів та їхні конфлікти із державою і панівним у ній суспільним ладом.

Етап формування українського козацтва в першій половині XVI ст. польські історики здебільшого розглядали крізь призму пошуку ролі у ньому польсько-литовської держави та польського національного чинника. Тому головні акценти робили на організаційних заходах різноманітних старост та місцевих посадовців польсько-литовської держави, що часто використовували козаків для оборони прикордонних українських територій від нападів татар й здійснення у відповідь походів на терени Османської імперії та Кримського ханства. Часто у працях польських дослідників спостерігаються спроби віднести усі позитивні з їхнього погляду, вчинки цих посадовців на рахунок осіб, що мали б польське етнічне походження й вірно служили королеві. Натомість старостам, що виводилися з українських шляхетських родів, здебільшого приписувався авантюризм, анархізм, проведення самовільних

грабіжницьких походів проти турків, що лише шкодило польській державі, породжуючи її конфлікт із Османами. Отже, як змогли переконатися, у дослідженнях польських істориків нерідко простежується дихотомія образів цивілізаторської благочинної діяльності польської держави на українських землях й відсутності державницької, політичної та культурної ідеї серед українців, яких зображали більш відсталими від поляків у цивілізаційному плані й нездатних до самостійного цивілізаційного поступу.

РОЗДІЛ 3

Українське козацтво другої половини XVI ст. у баченні польських істориків

Друга половина XVI ст. стала в історії українського козацтва періодом виходу на якісно новий, значно вищий, рівень існування та значимості як фактора впливу на життя не лише українських земель польсько-литовської держави чи цілої Речі Посполитої, але і як вагомого чинника у міжнародних відносинах у регіоні Східної та Центральної Європи. Такий новий етап в історії козаків та їхніх відносин із польською державою, закономірно, привертав дедалі більше уваги польських вчених. Так, для них важливим стало визначення місця в історичних процесах появи важливого центру життя українського козацтва – Запорізької Січі, а також вивчення процесу розширення незалежної діяльності козацьких очільників та вихід їх на міжнародну арену як самостійних діячів. Історики дедалі більше уваги звертали на дослідження факторів, що сприяли активізації військової діяльності козаків та її впливу на відносини між ключовими державами в регіоні, а особливо – між Польщею та Османською імперією. Особливе місце відводилося козацьким походам на Молдову, що відігравала важливу роль у польській стратегії міжнародних відносин. Друга половина XVI ст. вирізнялася і діяльністю знакових постатей в історії українських козаків, із діяльністю яких пов'язано чимало яскравих сторінок, що викликали інтерес дослідників і гаму різноманітних яскравих емоцій у широких маси, які знайомились із минулим. Такими, зокрема, були князь Дмитро Вишневецький-Байда, Іван Підкова, Ян Оришевський чи очільники козацьких повстань Кшиштоф Косинський, Северин Наливайко та Григорій Лобода. У часи польського національного відродження та відбудови власної державності, важливим було вивчення міжнаціональних відносин у польсько-литовській державі, об'єднаній на унійних принципах. Тому у цьому контексті ключовим було дослідження фактів співпраці між козацтвом та владою, спроб використати козаків на службі

у держави та засобом створення реєстру залучити їх до правової і соціальної системи Речі Посполитої.

3.1. Військова історія українського козацтва у другій половині XVI ст. у візіях польських дослідників

Друга половина XVI ст. знаменувалась в історії України та українського козацтва цілою низкою знакових подій, що визначили як специфіку козащини та її діяльності й відносин із сусідами, так і всю наступну її долю. Такими були заснування осередку козацтва у вигляді Січі, масштабні походи козаків на терени Османської імперії, їхня активна участь у боротьбі за молдавський трон, служба у військах австрійських Габсбургів, початок конфлікту із владою Речі Посполитої та за зміну суспільного ладу, а також діяльність багатьох видатних персоналій в історії козащини. Ці всі проблеми викликали активний інтерес у польських дослідників, що працювали у 1863–1939 рр.

Оцінюючи заходи щодо організації оборони південно-східних територій польсько-литовської держави від татарської загрози М. Бобжинський значну роль відводив у ній українському козацтву. Вчений вважав, що протягом XVI ст. ослаб натиск Кримського ханства на українські землі, адже його володарі перейшли від союзницьких відносин із Великим князівством Московським до конфронтації із ним й поступово щораз більше нападів здійснювали саме на Московію. Це, зі свого боку, дало змогу Речі Посполитій менше сил зосереджувати на обороні південних кордонів й фактично покласти її на місцеві сили, ключовою із яких історик бачив козачину [50, с. 82]. Історик, як послідовний прихильник т.зв. «західної орієнтації» у польській історичній науці, бачив значний позитив у можливості Польщі дистанціюватися від проблем Східної Європи й сконцентрувати свою активність на розвитку у напрямку зближення із Західною Європою.

Дослідник Ягеллонської доби в історії польсько-литовської держави Л. Колянковський схилився до тези, що козацтво в середині XVI ст. почало переходити на новий рівень не лише у своїй значимості у боротьбі проти

турецько-татарської загрози, але й вийшло на одну з ключових ролей у суспільно-політичному житті Наддніпрянщини. Він стверджував, що на початку другої половини XVI ст. проявився дуже активний зріст чисельності українського козацтва. Він констатував факт, що козаки у цей час «непомірно зросли» й цитував королівський привілей з 1558 р., що вони «наповнили поля немалим почтом й зайняли усі перевози» [78, с. 286]. Науковець наводив цікаві свідчення про діяльність малознаних козацьких ватажків, що в історіографії здебільшого перебувають у тіні таких постатей, як Дмитро Байда Вишневецький. Зокрема, він згадував про похід отаманів Млинського та Мишка Ясковича на Іслам Кермен в 1556 р., Сави Аміна на Очаків у 1557 р., Недригала та Гаврила Сліпецького на Перекоп у 1558–1559 рр., Миколи з Хортиці та Галеги на з Черкас у 1562 р. на Дніпровський лиман, боротьбу із татарами на ріці Псел Федька Волошина у 1563 р. [78, с. 286].

Важливим етапом в історії українського козацтва польські історики бачили заснування козацького осередку на Запорізькій Січі. Саме їй багато вчених відводили роль не лише важливого військового пункту для організації походів на турків й татар, але й осердя усього життя козаків, важливого символу їх незалежності й особливого способу існування.

З позицій критичного підходу до політики правлячих еліт, властивого послідовникам «історичного песимізму» із грона представників Краківської історичної школи, розглядав обставини появи Запорізької Січі А.Левицький. Вчений представив особливу картину появи Січі й вважав, що започаткування цього ключового козацького осередку за Дніпровськими порогами була пов'язане із невдалою та безперспективною політикою щодо козаків, яку провадив Сигізмунд II Август. На думку вченого, королівська влада у середині XVI ст. відмовилась від значно перспективніших проектів, які пропонували прикордонні старости, а зокрема О. Дашкович, щодо залучення козаків на державну військову службу з оборони прикордоння, які спочатку підтримував й Сигізмунд II та його батько Сигізмунд I Старий. Однак таку політичну лінію не було реалізовано, й сталого козацького реєстру не було створено. Натомість

влада вдалася до жорсткіших заходів, спрямованих на встановлення свого панування над козаками. Це призвело до протилежних наслідків й серед козацтва відбувся певний поділ, а саме виділення найбільш активної групи, що переселилася із «городової України» на непідконтрольні польсько-литовській державі степові території, де і був заснований повністю незалежний від влади осередок – Січ [103, с. 201].

У баченні А. Левицького заснування Січі стало наріжним моментом в організації козацтва та його поділу на різні групи, адже саме ця подія започаткувала утворення «своєрідного військового братства, безшлюбного, що обрало місцем проживання т. зв. «Січі» або «Коші» [103, с. 201] під керівництвом загально обраного отамана. Саму Січ він змальовував великим потужно укріпленим табором, де панували особливі звичаї співмешкання, а саме спільне володіння майном. Із Січчю історик пов'язував і збереження давнього способу існування козаків, що полягав у постійних війнах проти татар й турків і здобуванні військових трофеїв. Іншою, певною мірою відмінною від січовиків, дослідник бачив групу «осілих, черкаських і канівських, козаків», які проживали у хуторах та містечках українських воєводств Речі Посполитої, під владою місцевих урядовців, часто перебуваючи на їх військовій службі. Цих «осілих козаків» історик оцінював також як таких, що «підпорядковувались королівській владі й становили нерегулярну збройну силу на прикордонні», і у такий спосіб протиставляв їх запорожцям, що «жодної, окрім власної, не визнавали влади» [103, с. 201].

Особливу роль Запорізькій Січі відводив й інший представник Краківської історичної школи М. Бобжинський. Він, хоч і не висвітлив у своїх працях історію появи першої козацької фортеці на о. Хортиця, однак вказував на її виняткове значення як в організації козацьких військових кампаній, так і в ролі справжнього еталону козацького життя, що панувало на Січі, слугуючи зразком для усіх козаків. З цього приводу він наголошував, що «ідеалом Козаччини стала банда, яка мешкала на запорізькій т. зв. Січі над берегами самого Дніпра, котра, ухилившись від всілякого державного контролю, здійснювала

найсмівливіші вчинки й на вузьких човниках названих чайками запускалися на Чорне море, становлячи жахіття для багатих приморських турецьких міст» [50, с. 128–129].

Із позицій дослідника військової історії, як доленосну історичну подію оцінював заснування Запорізької Січі Т. Корзон. Таке її значення історик виводив із ролі Січі, що стала «пунктом концентрації та військовою столицею для запорізьких козаків» [88, с. 376]. Також він відзначав особливо вигідне для оборони розташування фортеці Січі на о. Хортиця, до якої можна було дістатися лише на козацьких човнах-чайках й врятуватися від водяних вирів завдяки використанню натягнутого між берегами каната, що був основним елементом своєрідного місцевого «порому». Вчений відзначав високі темпи заселення та значну кількість мешканців, що від 1553 р. осідали на Хортиці та довколишніх дніпровських островах разом зі своїми сім'ями. Так, він наголошував, що вже за не цілих наступних 20 років козаки могли виставити військо в 6 тис. осіб. Однак оцінки та характеристики Т. Корзоном Січі відрізнялися від інших у його ж працях, наприклад, «Історія війн та війська». Так, в іншому місці він прямо заперечував свою ж характеристику Січі як «столиці козаків» й наголошував, що вона в жодному випадку такою не могла бути. Причину цього вбачав у правилах внутрішнього життя Січі, які забороняли приводити на її територію жінок. Саме вони, як вважав історик, були необхідним елементом людської спільноти, що могли надати їй лад та у правильному напрямку спрямувати розвиток цього поселення. Тому, на думку дослідника, Січ «ніколи не могла стати столицею будь якої держави чи політичного суспільства й могла бути лише великою, але бідною, позбавленою заможних економічних умов існування, господою для войовничих прибулуд, місцем найму розбійників, організаторів самотійних грабіжницьких походів, зброярнею для незброєних, часом печерою для злочинців, а часом — для героїчних дружин хоробрих молодців» [88, с. 377].

Слід відзначити, що негативно налаштований до козацтва Т. Корзон, що намагався конструювати націоналістичну картину минулого, намагався додати

«темних фарб» подіям, що розгортались довкола заснування Запорізької Січі на о. Хортиця. Так їх вчений описував як такі, що були частиною фактично бунту князя Дмитра Байди Вишневецького проти влади польсько-литовської держави. Історик вважав, що Вишневецького не задовольняли умови королівської служби й розмір маєтностей, а саме замків, переданих у його користування. Неспокійний «покозачений» князь, який обіймав посаду черкаського старости, «разом із своєю ротою, тобто із цим всім козацтвом-селянством, яке довкола себе збирав, самовільно виїхав, жорстко порушивши свої службові обов'язки» [88, с. 376]. Такий вчинок, як уважав науковець, викликав на королівському дворі підозри щодо нібито бажання Вишневецького перейти на службу до турецького султана. Тому навздогін йому було вислано князя Костянтина Острозького, який втікачів не схопив, натомість захопив для себе Черкаське та Канівське староства. З усіма своїми прибічниками Байда дістався до Хортиці, де і заснував добре укріплений замок й розселив втікачів.

З властивою йому антиукраїнською позицією й суб'єктивізмом, що не вирізнявся науковою обґрунтованістю, розглядав появу Січі й Ф.Равіта-Гавронський. Так він всіляко намагався применшити стратегічне значення січового замку й зобразити її як своєрідне «лігво розбійників», що не має нічого спільного із обороною краю й продуманими стратегічними планами. Із досліджень українського історика Дмитра Яворницького історії ранньої Січі, він зробив власний висновок про її мізерне військове значення, вказуючи: «те, що наші та інші письменники називали замочком, було лише обкопаним, оточеним земляними валами, табором, слабо спорядженим гарматами» [112, с. 36]. Дії ж Дмитра Вишневецького, спрямовані на заснування Січі на о. Хортиця, дослідник називав реалізацією порад О. Дашковича, здійснених без підтримки держави. Щоб підкреслити слабкість організаційних заходів князя щодо облаштування першої Січі, Ф. Гавронський стверджував, що Вишневецький не налагодив жодного сталого її постачання в провізію та озброєння. Попри такі низькі оцінки Січі Дмитра Вишневецького він все ж стверджував, що «татари й турки зрозуміли важливе значення цього пункту й

нападали на цього волинського князька» [112, с. 36]. У підсумку історик відзначив, що Січ, не маючи забезпечення харчами й амуніцією, таки впала під татарським натиском.

Подібно й негативно налаштований до козацтва О. Яблоновський стверджував, що в перші десятиліття існування Січі на Запоріжжі вона не відігравала у житті козацтва такої важливої ролі, яку посіла під кінець XVI ст. й у наступні століття. Її вчений характеризував як звичайний найдалше у степи висунутий збірний пункт і для козаків, і для різних інших «уходників». Також він зазначав про тимчасовий, сезонний, характер заселення Січі лише у літній період наголошуючи, що на Запоріжжі «не було жодної точки опори, жодного безпечного притулку, не кажучи вже про належне укріпленого поселення» [71, с. 163]. У доповнення до сказаного, О. Яблоновський стверджував, що увесь цей час, як і у попередні століття, функцію місця зупинки виконувало й безліч інших островів на Дніпрі. Натомість він наголошував, що справжню опору козацтва у цей час становили замки й міста на теренах прикордонних староств польсько-литовської держави, «на волостях України».

Знаковими для образу українського козацтва та навіть загалом українських військових й політичних лідерів є зображення у працях польських істориків постаті князя Дмитра Вишневецького, якій надавалася ціла низка рис, характерних для польських історичних уявлень. Так, доволі традиційний для польської історичної свідомості, навіяний романтичними ідеями XIX ст., образ Дмитра Вишневецького подавав М. Дубецький, образно називаючи «одним із перших сміливців з буйною головою й неспокойним духом, що своє ім'я вплели в початкову січову історію», а також «тим, що кумував з січовою дружиною й перебував в незгоді із суспільним порядком» [58, с. 58]. Відзначимо що для праць історика характерною була значна образність та емоційність й його картини минулого України перебували під впливом польського сентименталізму за втраченими «східними кресами», як землею великих контрастів, де з'являлися непересічні як позитивні так і негативні постаті.

У баченні К.Шайнохи Дмитро Вишневецький був справжнім першопрохідцем в справжніх та дієвих кроках по обороні українських земель від татарських набігів. Вчений критикував владу польсько-литовської держави за відсутність реальних кроків по захисту південно-східного прикордоння й вказував, що лише князь втілює у життя проект запропонований ще О.Дашковичем. Його історик називав представником «кресових панів, любителів богатирських експедицій» серед яких він у ці часи був найбільш вправний та славний [128, с.47]. На відміну від багатьох пізніших істориків, що дотримувались антиукраїнської лінії у поглядах на минуле, К.Шайноха послідовно виступав за міжнаціональне порозуміння. Із цих позицій він не бачив у службі Д.Вишневецького у Івана Грозного актів зради й навпаки називав її «лицарською службою» й ставив її на одному щаблі із «незвичайними ласками при королівському дворі в Кракові» [128, с.47]. Також історик відзначив, що Д.Вишневецькому у його кроках допомагала наявність у нього величезних маєтків з ресурсів яких він зміг зібрати тисячі воїнів.

Із позицій Варшавської історичної школи із її інструментальним використанням історії задля виховання патріотизму серед поляків оцінював Дмитра Байду Вишневецького Т. Корзон. Даний підхід передбачав героїзацію різних представників польського народу, яким надавалося «позитивних» рис, й конструювання своєрідної «антитези» до них – «негативних» персонажів із інших народів. Так князя він характеризував як дуалістичну постать, у якій поєднувалися риси українського князя, представника типу прикордонної аристократії, й особи, що повністю перейнялась козацькою сутністю, яка, на думку польського історика, виражалася у мінливості, зрадах, бунтах та войовничості. Визначальним для усієї діяльності князя вчений виділяв постійну зміну ним фронту та підданства – багаторазових переходах із королівської служби до султана чи московського царя й назад. Вишневецького науковець називав «показаним членом князівського роду, що виводив своє походження від Корибута Ольгердовича, й мешкав на Волині» [88, с. 376]. Розглядаючи князя фактично як козака, він все ж вирізняв його із козацького загалу, який у

баченні Т. Корзона був просякнутий татарським «варварським» духом та традиціями. Зокрема він зазначав, що князь стояв значно вище від усіх козаків за рівнем освіти. Саме це, на думку дослідника, дозволяло йому вести складну дипломатичну гру й вдало змінювати покровителя й, отримавши пробачення, повертатися на службу то до польського короля, то до московського царя. При цьому, конструюючи негативний образ козацького керівника, науковець наголошував, що «у царя він заробив собі лише порівняння із прибудним собакою» [88, с. 377], указуючи на таку його характеристику, надану Іваном Грозним в одному із листів. Водночас вчений заперечував визначальну роль Вишневецького в організації структур козацтва. Він наголошував, що козацький очільник «безперечно користувався популярністю й викликав послух серед запорожців, але неможливо приписати йому повної організації цієї т. зв. Старої Січі». Дослідник уважав, що князь не міг змінити козацьких традицій, запозичених у татар, що уже давно усталились серед козаків. Натомість козаки, що мали татарське коріння та устрій, нав'язали цій, очолюваній князем, військовій спільноті тюркські поняття та організаційні елементи, які не зміг змінити навіть Вишневецький.

Також як доволі негативного персонажа описував Дмитра Вишневецького й О.Яблоновський, що не подібний підхід застосовував до оцінок чи не усіх персоналій, що не представляли польські інтереси й не були інтегровані у політичний простір Польщі. Діяльність князя вчений називав лише побіжно дотичною до заходів зі справжньої організації козацтва як такого, що мало б служити інтересам польсько-литовської держави. Попри такі свої висновки історик все ж стверджував, що замок на о. Хортиця князь збудував, керуючись ідеями свого попередника Остафія Дашковича та йдучи за курсом політики короля Сигізмунда II Августа, за що отримав у 1557 р. королівську подяку. Однак Вишневецьким, якого вчений образно характеризував «степовим паладином», все ж керували «особисті амбіції та розпорошені поривання, що не дозволяли йому здійснити якесь масштабніше завдання» [71, с. 162]. Поруч із повним скепсисом щодо політичних та організаційних талантів князя, історик

все робив наголос й на відсутності для його починань підтримки із боку центральної влади. Таку поведінку королівського двору він пояснював підозрами політичних еліт щодо князя. У підсумку це, а також зростаючий тиск із боку татар й турків, змусили Вишневецького покинути Січ, а його козацьке військо розійшлося по домівках. Після цього сам князь Дмитро, згідно з оцінками історика, «знову взявся за авантюрне молодецтво, доки не повис у Стамбулі на гаку» [71, с. 162].

Особливі сповнені стереотипів шаблони у змалюванні представників українського народу сконструював Ф.Равіта-Гавронський, що, із властивою йому упередженістю та міфологізацією, намагався пропустити через них і постать Д.Вишневецького. Дослідник усіх козацьких лідерів зображав типовими міфологізованими варварами – сповненими хоробрості необачними, безоглядними особами якими керували виключно інстинкти й які у своїй анархічності були швидкі до різноманітних зрад. Даний підхід переслідував у Ф.Гавронського виключно практичну ціль прославлення поляків й пропаганди негативного образу українця, з яким доводиться стикатися полякам, або з метою їх «окультурення», або у безкомпромісній боротьбі із ним як із представником «темної» сили. У дослідника склалися паралельно два підходи до змалювання образу князя, які у дещо дивний спосіб він намагався одночасно застосувати – зображення його як служителя інтересам Польщі, героїчного захисника Європи від «туранських хвиль» і авантюриста, бунтівника, очільника грабіжницьких ватаг, ба більше, навіть зрадника. Черкаського старосту він порівнював із його сучасником барським старостою Бернардом Претвичем, який у працях Гавронського зазнавав значної глорифікації, що значною мірою зумовлювалося польським походженням останнього та завжди вірною службою королеві. Хоча дослідник і вказував, що Вишневецький «провадив такі самі акції майже одночасно із Претвичем» й робив це «можливо, не без мовчазної згоди польського уряду», однак все ж не шкодував до нього негативних епітетів. Його історик називав «Дмитрашкою» і «авантюрним князиком» [112, с. 36]. Він зазначав, що Байда-Вишневецький «був особою самовільною,

свавільною, непогамованою жодним оглядом на державу» [113, с. 21]. Задля узгодження таких своїх характеристик князя історик стверджував, що «неможливо віднайти у Дмитра Вишневецького однорідної лінії дій як в особистій політиці, так і у державних справах, адже він був лише їх несвідомим знаряддям» [113, с. 21]. Негативні оцінки князя історик обґрунтовував не лише своїми звинуваченнями у бік його діяльності, але й тим, що він «оперся на козаків повністю інакших, ніж козаки Претвича», яких він бачив справжнісінькими грабіжниками, різунами та зрадниками [112, с. 36].

У своєму дослідженні біографії Дмитра Вишневецького Ф. Равіта-Гавронський провадив полеміку із висновками М. Грушевського, зробленими ним у праці «Байда-Вишневецький в поезій і історії» [177]. Так, він не погоджувався із висновками українського вченого про походження Вишневецького від князя Івана старости Черкаського і вважав, що насправді батьком майбутнього козацького очільника був Олександр Михайлович Вишневецький [113, с. 19]. Особливо злісно польський дослідник виступав проти характеристики Вишневецького як українського козака, яку йому надав М. Грушевським, називаючи її спробами «апофеозувати усі найбільш дикі козацькі варварські вчинки, шукаючи у них руську ідею» [113, с. 20]. Також Ф. Гавронський відмовляв Д. Вишневецькому у визначенні як козацького гетьмана. Це він пояснював тим, що його «боротьба була проваджена не задля інтересів якоїсь козацької організації чи козаччини загалом, але в інтересах польської держави, а козаки під його керівництвом були лише типом війська із добровольців» [112, с. 36]. Отже, можна узагальнити, що Ф. Равіта-Гавронський, постійно наголошуючи на «свавільному» характері діяльності князя, який сам організовував свої військові акції і навіть переходив на службу до іноземних володарів (тобто в оцінках історика, зраджував свого польського сюзерена), водночас визначав його і як слугу польсько-литовської держави та виконавця волі її влади. Відмова Вишневецькому у самостійності прийняття рішень й збіжність цілей його діяльності із цілями польсько-литовської держави були підставою для Гавронського відмовити йому також у можливості

бути означеним званням гетьмана. Саму ж характеристику Вишневецького як гетьмана вчений вважав вигадкою пізніших козацьких літописців, які придумали це лише через те, що «свої напади на турецькі володіння й татарські кочовища завжди здійснював разом із згуртованими біля нього козаками» [112, с. 36]. В іншому місці свого дослідження Ф. Гавронський сам прямо називав Вишневецького козаком та гетьманом і наголошував він був «напевно найзнаменитішим типом покаяченого князя, а за характером й темпераментом був ніким іншим тільки козаком – людиною, що вподобала собі життя без завтра, серед небезпек та пригод [... - М.К.] для натовпу козаків, котрим керував, не існувало жодного князівського титулу, для них він був лише гетьманом та вождем, товаришем» [113, с. 32].

Описуючи історію військових дій Дмитра Вишневецького, Т. Корзон першим із його походів називав напад на «якусь турецьку фортецю на березі Чорного моря» на початку 1554 р. Другим, за твердженням ученого, була експедиція уже на татарський замок на Дніпрі Іслам Кермен, де козакам вдалось захопити арсенал гармат. Здобута артилерія дозволила запорожцям захистити Січ на о. Хортиця від удару у відповідь хана Девлет Гірея й відбити штурми, які тривали 24 дні. Пізніше, як зазначав історик, князь перейшов на службу до султана і перебував у Білгороді (Аккермані), звідки, за посередництвом кошового отамана Ясковича, попросився на службу до Івана Грозного. Перехід на московську службу вчений розглядав як особливий приклад зради й зазначав, що князь навіть захопив Черкаси та Канів й пропонував передати їх цареві. Після цього, разом із московським воєводою Данилом Адашевим, козацький очільник воював проти татар над Доном. Т. Корзон відзначав, що Вишневецькому вдалось дістатися аж до Кавказу, де він почав виконувати обов'язки царського воєводи «над черкесами в П'ятигорській землі». Цим історик хотів знову вказати на певне козацьке коріння із Кавказу, що було покладено в основу його козакознавчих історіографічних конструкцій. Щоб додати Вишневецькому зневажливих характеристик, дослідник наводив вираз із московських документів, де

повернення князя на службу великого князя литовського описувалось словами «як собака прибіг і як собака втік» [88, с. 377]. Повернення на батьківщину Байди історик також показав у темних тонах й вказував, що він відразу, разом із Ольбрахтом Ласкім, «приєднався до заворушень на Волощині й закінчив своє життя, як каже легенда, повішений за ребро на гаку в Константинополі у 1563 р.» [88, с. 378]. При цьому вчений звертав увагу і на історіографічну дискусію довкола оповідей про смерть Дмитра Вишневецького та відзначив їх аналіз у працях М. Грушевського [178, с. 126].

Цікавою у контексті висловленого вище є також полеміка Ф.Равіти-Гавронського із М.Грушевським довкола обставин заснування першого козацького замку – Січі на о.Хортиця. Так польський дослідник стверджував, що Д. Вишневецький почав облаштовувати на о. Хортиця власні оборонні позиції ще із 1550 р., однак тоді він занехаяв цей свій план. Польський дослідник ставив під сумнів твердження М. Грушевського, що причиною цього було незадоволення князя відсутністю допомоги від королівської влади. Однак своєї версії він не висував, а лише стверджував, що «причини для цього мусіли бути більш вагомими» [113, с. 23]. У 1553 р., Вишневецький, за свідченням Гавронського, подався на службу до турецького султана, з якої повернувся уже в 1554 р. Також він заперечував висновки М. Грушевського про наявність у князя планів власної козацької політики й знову ж бачив у ньому одного разу виконавця волі польської влади, а іншого – авантюриста, яким керували лише амбіції й войовнича енергія. Останніми він пояснював і співпрацю Байди-Вишневецького із Москвою у війні проти Криму в 1556 р. й переговори про передачу Хортиці під владу царя [113, с. 25–26]. Відзначимо, що Ф.Равіта-Гавронський завжди з особливою завзятістю критикував усю ключові наукові підходи М.Грушевського як до історії козацтва, так і до цілої історичної україніки, й транслуючи постійно крайню упередженість до всього українського називав дослідження українського історика «шовіністичними вибриками». Усю ж історію Війська Запорізького, яку польський дослідник бачив виключно ланцюжком безідейних кривавих авантур та грабунків, в

зображенні М.Грушевського він називав непрофесійною та заангажованою «переробкою на історію національного мучеництва»[111, с.92] спрямованою проти польського народу.

Часто наголошуючи на продуманій та систематичній політиці польсько-литовської держави щодо витіснення татар із Причорномор'я й використання у цьому козаків, Ф. Равіта-Гавронський в іншому ж місці зазначав, що боротьбу Вишневецького «Річ Посполита бачила як війну заради війни, як звичайні прикордонні авантюри й неохоче дивилася на його свавільні вибрики, не бачила в цьому жодної користі для держави, а лише загостренням відносин з татарами, на рішучу війну з Кримом Річ Посполита не могла наважитись» [113, с. 27]. Відсутністю підтримки з боку королівської влади історик пояснював перехід князя на службу до московського царя Івана Грозного в 1557 р. від якого він отримав значні маєтки й астрономічну суму в 10 тис. рублів. Натомість Вишневецький був готовий служити цареві у війнах проти татар на Дніпрі, де пропонував знову збудувати на Хортиці укріплення. Вчений докладно змалював перебіг походу військ Вишневецького на Крим у 1558 р., що завершився під Перекопом, й походу на чайках із Дону в 1559 р. [113, с. 29]. Також він зазначав, що наближення війни між Москвою та польсько-литовською державою призвело до відкликання Вишневецького царем із Пониззя Дніпра й визначення йому нового завдання – участі у війні з черкесами на Кавказі. Гавронський припускав, що незадоволення амбіцій князя у його планах війни проти Криму підштовхнуло Вишневецького покинути в 1561 р. царську службу й повернутися в Україну [113, с. 30].

Протилежними до гострих анти козацьких позицій Ф.Равіти-Гавронського були зважені погляди Л.Колянковського, що, як прихильник розробленої Ю.Пілсудським ідеї федералізму, виступав за українсько-полське порозуміння. Так вчений відзначав діяльність Д. Вишневецького як найславетнішого очільника українських козаків свого часу. Будівництво Січі («міцного замку») на о. Хортиця, яке він відносив до 1555–1557 рр., історик бачив безпосереднім виконанням князем королівського наказу. Для пояснення мотивації влади у її

такому заході науковець зазначав, що завданням замку було «не лише відлякувати татарські чамбули, але також захищати Дніпро від його опанування Москвою й не давати їй доступу до Криму, Очакова та Білгорода» [78, с. 286]. При цьому науковець зазначав, що ці аргументи Сигізмунд II Август наводив кримському хану, і це визначало початкове завдання Січі як таке, що не було спрямоване на організацію походів на татарські володіння. Проте ці первинні плани, як наголошував Л. Колянковський, швидко розійшлися із реальним розвитком подій й замість стратегічної оборони Кримського ханства від зовнішніх ворогів Січ стала «надокучливою перешкодою для Криму» й базою човнів-чайок для морських походів, що, зрештою, призвело до її зруйнування татарами у 1557 р. Ця подія, яка мала наслідком «розлив чисельних кримських, ногайський і білгородських ватаг по Київській та Подільській землі», на думку історика, «кинула князя Дмитра в обійми Москви, яка наступала на Крим» [78, с. 288]. При цьому дослідник наголошував, що московським дипломатам тоді ледь не вдалося укласти антитатарський союз і з самим королем Сигізmunдом II Августом. Отже, бачимо, вчений виступав проти популярної у польській історіографії тези про самовільну й ледь не зрадницьку діяльність князя.

Подібно й інший близький до табору Ю.Пілсудського дослідник – В.Томкевич – бачив у діяльності Д. Вишневецького реалізацію задумів монархів польсько-литовської держави. Зокрема, він наголошував, що князь «частково впровадив у життя» плани ще Сигізmunда I Старого щодо організації із козаків постійного війська, яке мало б займатися обороною південно-східних кордонів. Одним із ключових заходів у цьому проєкті історик бачив будівництво фортеці-Січі, яка мала перекривати татарам можливість переправи через ріку. Однак вчений зазначав, що діяльність Вишневецького слугувала як державним інтересам, так й «догоджала його власним авантюрним цілям» [141, с. 17]. Усю його діяльність науковець оцінював як таку, що «мала велике значення в історії козацтва, адже була першою значного масштабу спробою організувати козаків у регулярну військову силу й дала остаточний імпульс до створення козацького реєстру» [141, с. 17].

Виділяв Дмитра Вишневецького з-поміж видатних оборонців українського прикордоння Великого князівства Литовського та борців із татарами й турками О. Халецький, наголошуючи на його організаторській діяльності зі гуртування «розрізнених ватаг низових козаків», які стали ключовим чинником та значною силою у його діяльності, спрямованій проти Кримського ханства [66, с. 76]. Також історик робив акценти на спорудженні князем фортеці на о. Хортиця як осередку оборони й відправного пункту походів на Крим. На відміну від багатьох інших польських дослідників, що бачили у першій Січі лише слабо захищений тимчасовий прихисток, О. Халецький доводив, що вона мала значну обороноздатність та міцні укріплення, доказом чого мав слугувати факт невдалої 3-тижневої облоги Січі значним татарським військом. Історик не звинувачував Д. Вишневецького у зраді через перехід на службу до Івана Грозного, пояснюючи цю подію відсутністю підтримки влади польсько-литовської держави для антитатарської боротьби князя. До того ж він підкреслив, що Вишневецький відразу повернувся на батьківщину, «коли замість спільної акції обох держав проти Криму дійшло до війни із Москвою» [66, с. 76].

Таким чином варто звернути увагу на доволі відчутну відмінність у трактуванні постаті та діяльності Д. Вишневецького дослідниками які представляли Варшавську історичну школу (як, наприклад, Т. Корзон) й репрезентантів неоромантичної візії історії та польської націоналістичної історіографії (Ф. Равіта-Гавронський) у протилежності до його оцінок зроблених вченими, що у міжвоєнний період належали до політичного табору Ю. Пілсудського (Л. Колянковський, В. Томкевич, О. Халецький). Якщо першим була притаманна критика князя й зображення його у «темних тонах», що мотивувалося загальним антиукраїнським підходом дослідників із цих середовищ, то другі здебільшого бачили у ньому приклад реалізатора державних інтересів на сході, що пояснюється прихильністю даних вчених до постулатів «Ягеллонської ідеї», що лягли в основу федералістичних проєктів табору Пілсудського та концепції «міжмор'я».

Багато уваги польські дослідники звертали на історію молдавських походів князя Дмитра Вишневецького. Для них вони виступали однією як зі сторінок історії українського козацтва, так і важливих подій міжнародного життя, яка могла змінити стратегічний розподіл сил у регіоні.

Як одну із багатьох аналогічних за суттю військових кампаній, які вели можновладці польсько-литовської держави з метою заволодіння молдавським престолом, розглядав похід Дмитра Вишневецького А. Левицький. Так, він зазначав, що першим до такої самовільної зовнішньої політики, здійснюваної збройним шляхом, вдався польський магнат Микола Сенявський в 1552 р. Натомість Д. Вишневецький вже був лише наслідувачем цієї моделі й вів свою збройну боротьбу у порозумінні та за участі іншого польського можновладця, Ольбрахта Лаского, із яким вони двічі, в 1561 та 1563 рр., здійснювали походи. Єдиною відмінністю від інших попередніх та наступних магнатських походів у Молдову (особливо в першій половині XVII ст., яким історик присвятив частину своїх досліджень) А. Левицький бачив лише в жорстокій долі князя [103, с. 183]. Водночас самого Д. Вишневецького історик характеризував як особу, відому зі свого авантюризму [103, с. 200]. У підсумку науковець оцінював такі походи як прояв наростання загальної анархії у польсько-литовській державі, особливо серед її вищих соціальних прошарків, а саме – правлячих магнатів, які, маючи можливість формувати власні війська, дозволяли собі провадити не лише самостійну від держави політику, але й власні війни [103, с. 183].

Зі свого боку, Ф. Равіта-Гавронський свою детальну розповідь про останній, молдавський похід Вишневецького базував на свідченнях польського хроніста Марціна Бельського. Він зазначав, що після скинення із господарського трону Геракліда Базилікуса й встановлення правителем Стефана Томші, незадоволені із цього молдаване самі звернулися до князя із пропозицією трону й присягнули йому на вірність. Однак допомога молдаван не надійшла, й козаки на чолі із Вишневецьким були розбиті. Хворий, можливо отруєний ще в 1561 р., князь не зміг втекти від переслідувачів й разом із присутніми у його війську поляками заховався у копицях сіна, але був виданий

одним із місцевих селян. Історик описав долю схоплених й зазначав, що полякам було відрізано носи та вуха і відіслано до Польщі, а князя відправили до султана. Скинутого на гак із вежі у Стамбулі Вишневецького самі турки застрілили на третій день із луків, не витерпівши його прокляття на адресу пророка Мохаммеда [113, с. 31].

Під особливим кутом зору розглядав та оцінював похід Д. Вишневецького на Молдову Ф. Конечний. Його вчений вписував у ланцюжок інших подібних військових кампаній періоду правління Сигізмунда II Августа. Він вважав, що всі вони відповідали справжнім прагненням правлячих кіл польсько-литовської держави. Так, історик наголошував, що попри запевнення короля висловлені на адресу султана, що всі такі походи відбувалися наперекір його монаршій волі, «однак з великим бажанням очікувано, щоб якийсь із цих походів вдався», адже «політичний розум вимагав, щоб Молдову та Валахію змусити до політичного курсу збіжного із польською політикою й не допустити, щоб ці країни стали передмур'ям турків, а так як самі господарі спирались на Туреччину замість Польщі й не можна було на них надіятись, то треба було Молдову завоювати» [79, с. 97]. Однак усі такі походи, на думку науковця, були приречені на поразку, адже готувались потаємно, із залученням обмежених ресурсів й у вирішальну мить не отримували допомоги із батьківщини. Найбільш яскравим прикладом тут для Ф. Конечного був саме похід Д. Вишневецького, за жахливу смерть якого, що «суперечила військовим звичаям», влада не наважилась навіть поскаржитись султану, «адже сама оголосила цього вождя бунтівником проти польського короля» [79, с. 99].

Як приклад шкідливої для Польщі «іноземної інтриги» бачили похід Д. Вишневецького у Молдову історики, що симпатизували руху націонал-демократів. Вчені із цього середовища багато акцентів робили на історичній тягlostі «ворожих дій» германських народів проти поляків, що нібито є головними «історичними ворогами» Польщі й з прадавніх часів прямою агресією або таємними інтригами завжди шкодили польському народу. Так і в

поході Вишневецького вони бачили таємну «руку Австрії», що намагалась розладнати таким чином мирні відносини між Польщею та Туреччиною.

Так негативно оцінював похід Д. Вишневецького в Молдову В. Конопчинський. Учений вважав їх прямим або прихованим дотриманням інтересів австрійських Габсбургів, а самих очільників таких походів називав або союзниками-маріонетками, або агентами Австрії. Співорганізаторів походів 1561 та 1563 рр. Ольбрахта Лаского та Дмитра Вишневецького він називав відповідно «завжди слугою Габсбургів, а другого – слугою власних забаганок – але співробітником першого» [85, с. 77]. Самого українського князя вчений характеризував «давніше заслуженим бойовиком проти татар, засновником козацького осередку на острові Хортиця й такого що сам був закінченим козаком» [85, с. 77]. Також дослідник згадував про його службу в Івана Грозного, що мало характеризувати князя як ненадійну особу, яка була схильна до переходу на сторону ворога, але відзначив його «втечу від тиранії» московського царя. Цікаво, що історик, на відміну від інших польських науковців, відзначив мотиви Вишневецького у поході на Молдову, які спиралися на його права на господарський трон, успадковані від матері. Дослідник зазначав, що всі ці дії відбувалися наперекір мирній політиці Сигізмунда II Августа, який звертався, хоч і без результату, до султана з проханням визнати польську «юрисдикцію» над Молдовою. У зв'язку з цим історик наголосив, що Османи більше були схильні визнати певний васалітет молдавських господарів перед Польщею, але категорично не погоджувались на потрапляння Молдови до сфери впливу Габсбургів, провідниками чийх інтересів, на думку В. Конопчинського, і були козацькі очільники та прикордонні старости.

У цьому контексті важливо зазначити, що до значних впливів австрійських Габсбургів на козацтво привертав увагу й інший відомий історик, який симпатизував рухові націонал-демократів – Вацлав Собеський [121, с. 116]. Учений наголошував, що Австрія всіляко намагалась заохочувати козаків до походів на володіння Османської імперії й цим не лише реалізувати власні

стратегічні плани щодо ударів на Порту на різних фронтах, але й бажала розладнати мирні відносини між Османами та Річчю Посполитою й втягнути останню у війну проти турків. Історик наголошував, що Австрія «підбурювала кресових панів влаштовувати походи на Молдову», з-поміж якими він бачив і Дмитра Вишневецького [121, с. 86]. Щодо долі останнього, то він зазначав, що князь був схоплений під час такого походу і, за його версією, посаджений на палю. При цьому дослідник наголошував, що ця подія не вплинула на короля Сигізмунда II Августа й не змусила його змінити свою офіційну лінію щодо Порту, визначаючи ці походи перед турецькими посланцями як приватні ініціативи. Отже, чітко бачимо ідейну лінію польських вчених, які схилялися до концепцій націонал-демократії щодо бачення в Австрії та німцях загалом історичних ворогів польського народу, що інтригами шкодили польській державі й намагалися її поневолити. Також націонал-демократи у своїх політичних концепціях часто бачили українців або «німецькою видумкою», або агентами й знаряддям німецьких інтересів, спрямованих проти Польщі.

Чимало цікавих фактів, пов'язаних із походом Дмитра Вишневецького у Молдову, оприлюднив й прибічник табору «санації» О. Халецький. Вчений уважав політику польсько-литовської держави щодо Молдавського князівства однією із ключових в усіх її міжнародних відносинах, адже вона тісно перепліталась із політикою щодо Угорщини, Габсбургів й Османської імперії. Історик наголошував, що австрійському імператорові Фердинанду I вкрай вигідними були походи українських можновладців у Молдову, адже вони одночасно могли змусити Польщу до боротьби проти Туреччини й сприяти її залученню до участі у прогабсбурському військово-політичному союзі. Також встановлення на молдавському троні прихильного Габсбургам правителя включало б його в орбіту австрійських впливів, чого імператори давно добивалися, успадкувавши угорські зовнішньополітичні амбіції у регіоні разом зі здобуттям Корони Святого Стефана. Реалізаторами та «рішучими прихильниками» Габсбургів науковець називав організаторів походів початку 1560-х рр. Ольбрахта Лаского та Дмитра Вишневецького [66, с. 74]. Успіх

походу прибічників Якова Василя Гераклідеса у 1561 р. він пояснював саме активною підтримкою Австрії. Однак поразка уже в 1562–1563 рр., обумовлювалася, на думку історика, як об'єднанням молдаван та турків довкола особи Стефана Томші, так і супротивом із боку Сигізмунда II Августа.

На процеси трансформації козацтва, що розпочалися в середині XVI ст. й продовжувалися протягом наступних десятиліть аж до оформлення їх у реєстрове військо, звертав увагу Т. Корзон. Історик стверджував, що із формуванням козацького осередку на Запорізькій Січі посилювався рух добровольців, що на певний час прибували на Запоріжжя із «городової України», де вони постійно мешкали і мали сім'ї. Вони здебільшого приїжджали для участі у певних конкретних походах або задля ведення козацьких промислів у літній період. Масштабний рух між різними регіонами осіб, що займалися козакуванням, сприяв активному творенню і поширенню особливого типу воїна зі специфічним набором озброєння та стилем воювання. На розміри цього явища науковець вказував, наводячи факти появи «вітебських» козаків у московсько-литовській війні в 1566–1567 рр., що було прикладом запозичення вдалої моделі війська [88, с. 378].

З іншої позиції поглянув на зростання чисельності та ролі козаків у суспільстві України О. Яблоновський, зазначивши, що яскравим проявом цього були різноманітні форми непокори владі польсько-литовської держави та їхній спротив суспільно-політичним порядкам, які привносила влада на українські землі. Історик наводив факти зростаючого спротиву козаків шляхетській колонізації територій, що пустували. Так, зокрема у 1565 р. подільська шляхта скаржилася королю, що козацькі напади із теренів Брацлавщини стоять на перешкоді їхній діяльності із заснування нових поселень та освоєнню земель. Натомість «навіть в глибинах Волині», як відзначив науковець, влада застерігала мешканців воєводства від входження у соціальне середовище козацтва, що почало поширюватися вже й у цьому регіоні [71, с. 163]. У такий спосіб учений демонстрував масштаби розгортання процесу покозачення населення України, зростання авторитету й ролі цієї спільноти в суспільстві, а

також відзначав поступовий розвиток козацтва як альтернативної сили до устелених й закріплених владою суспільно-політичних та економічних порядків на українських і суміжних (зокрема й у Білорусі) землях польсько-литовської держави. Дослідник, як і чи не усі його колеги, вважав недостатніми заходи держави з приборкання козацької «сваволі». У доповнення до тез про необхідність жорсткого взяття під контроль козаків, науковець наголошував на твердженні про помилковість усієї політики владних кіл польсько-литовської держави, яка не лише не використовувала потенціалу козащини, але й взагалі відсторонилася від справжнього врегулювання проблеми її існування [71, с. 206].

Однак ключову роль у перетвореннях козаків із «грабіжників татарських отар та вірменських купців» на «лицарську спільноту, що воювала із бусурманами» Т. Корзон відводив саме польським шляхтичам, що прибували на Січ і нібито єдині займалися справжньою організацією січовиків й привнесенням високих ідеалів у їхню боротьбу [89, с. 86]. При цьому доцільно відзначити, що, широко висвітлюючи діяльність козацьких очільників українського («руського») походження, із іменами яких і пов'язана лєвова частка усіх подій в історії козацтва XVI ст., історик лєдь не постійно намагався зобразити їх бунтівниками, зрадниками чи просто анархічними грабіжниками. Короткі згадки у працях Т. Корзона про польських шляхтичів, як наприклад, Предслава Лянскоронського [88, с. 373] чи Бєрнарда Прєтвича [88, с. 376], що залишили після себе не настільки яскравий слід, як представники української аристократії, все ж ставали основою для їхнього прославлення дослідником. Так, Б. Прєтвича він характеризував як винятково хороброго вождя й, що займаючи посаду барського старости, організував усю оборону степового прикордоння. Однак щодо українських шляхтичів, яким не можна було приписати якоїсь неоднозначної щодо польсько-литовської держави та влади поведінки, а отже, й зарахувати їх до бунтівників, зрадників чи просто розбійників, науковець просто обходив мовчанням їхнє походження. Такими, зокрема, для нього виступали представники прославленого у війнах князівського роду Ружинських, про етнічну приналежність яких вчений не

згадував. Описуючи діяльність князів Ружинських, Т. Корзон згадав лише факт зубожіння їхнього роду в середині XVI ст. і вказував, що «засоби проживання вони отримували лише із перебування на другорядних становищах черкаського підстарости та підвоєводи в Києві» [89, с. 86]. Однак дослідник все ж перераховував різноманітні військові досягнення князів у їхньому керівництві козацтвом. Зокрема зруйнування в 1576 р. Богданом Ружинським турецької фортеці Тягіні й татарського замку «Гаслангородок», командування кошовим отаманом Кіриком Ружинським власною хоругвою у московських війнах 1570-х рр., гетьманування над козаками Михайла Ружинського, згаданого в документах київських міщан з 1585 р. та Романа Ружинського, відомого учасника московських походів, у яких він загинув у 1609 р.

Боротьбу козацтва та його очільників проти татар Ф. Равіта-Гавронський бачив «ніякою не фантастичною «козацькою ідеєю», а тільки звичайною реалізацією польських політичних задумів, котра через необхідність використовувала свавільну та ледачу тубільну стихією – козаків» [113, с. 21]. Постійно згадуючи про занедбання владою польсько-литовської держави її обов'язків щодо активної політики на українському прикордонні, відсутності фінансування та надсилення королями людських ресурсів для оборони від татарських нападів, чи не повного нехтування королями усіх проєктів організації захисту рубежів, історик усі вдалі козацькі ініціативи у боротьбі проти турецько-татарської загрози відносив на адресу «польського генія» державних мужів Речі Посполитої. У викладеному спостерігається дуалістичне зображення самих козаків: 1) як звичайного бездумного знаряддя в руках польських військових вождів та політиків; 2) як дикої, кровожерливої, авантюрної стихії, яка не керувалася жодним раціональним стимулом й діяла єдино за власними нижчими інстинктами. За аналогією усі козацькі акції дослідник міг також розділити на дві категорії: 1. Вдалі, що вписувалися у міжнародну та внутрішньополітичну кон'юнктуру життя польсько-литовської держави, які можна було показати як результат діяльності поляків і польської влади; 2. Невдалі та ті, що різко не збігалися із тогочасним польським

політичним курсом, яких зображали «свавільними» авантюрами, грабіжницькими набігами, що були результатом кровожерливих бажань козаків чи українців загалом, що загрожували миру, суспільному ладу та самій цивілізації.

Для Ф. Равіти-Гавронського молдавські походи козаків у XVI ст. були тільки свідченням авантюризму українського козацтва. У його зображенні Молдова тієї епохи була «перепілчиним полем», на якому різноманітні козацькі та некозацькі авантюристи шукали собі щастя». Причину цього убачав, зокрема, й у нестабільності молдавської влади та відсутності порядку у її спадкуванні, коли «молдовський трон часто був об'єктом торгів із Туреччиною, коли особа, що заплатила більше, отримувала його» [112, с. 48]. Дослідник зображав історію походів Свирговського-Івоні 1574 р. та Шаха-Підкови з 1577 р. як певну цілісність й бачив у них перетікання та продовження з одного у інший. Івоню історик називав «шукачем щастя», який оголосив себе нащадком воєводи Стефана III Великого й «волочився по Дикому Полю та збирав добровольців». Що ж до козацького очільника Івана Свирговського, то вчений згадував лише про його керівництво «невеликою купою козаків в ледь 200 осіб», які у зображенні Ф. Равіти-Гавронського становили чи не єдину силу борців за молдавський престол. Увесь опис подій у дослідника зводився до констатації факту, що похід «завершився невдачею, як і багато інших, й Івоню турки схопили й по-своєму розквиталися із ним» [112, с. 48].

Окремо варто звернути увагу на бачення історії походів українського козацтва та різноманітних постатей із грона його лідерів М.Дубецького візії якого у значній мірі перебували під впливом ідей ще із епохи романтизму. Вчений намагався подати емоційні яскраві картини минулого, виділити героїзм окремих персоналій й загалом змальовував певний сентиментальний ідеалізований образ життя в Україні XVI ст.. Серед різноманітних постатей, що прославились керівництвом козацькими військовими походами, М. Дубецький окремо виділяв діяльність Івана Свирговського. Його він називав «польським шляхтичем, постаттю відомою, що залишила після себе славетний запис на

перших сторінках історії Запоріжжя, шляхтичем родом із околиць Любліна» [58, с. 54]. Особливі акценти вчений робив на заснуванні ним прикордонного дерев'яного замочка на місці сучасного Кременчука, який він уважав важливим стратегічним пунктом для контролю над нижньою течією Дніпра.

Окреме місце у польській історіографії різноманітних козацьких походів XVI ст. та подій, що мали вплив на зовнішньополітичне становище Речі Посполитої, посідає похід Івана Підкови на Молдову. Свої оцінки цієї події та її результатам залишили у своїх працях чимало знакових польських дослідників. Так, похід Івана Підкови на Молдову був відображений у дослідженнях Ю. Шуйського. Вчений розглядав його у контексті великої міжнародної політики 1570-х рр. й вказував, що підтриманий козаками претендент на молдавський престол виступив із території Речі Посполитої проти господаря Петрила, протегованого Османською імперією. Такі дії, як вважав історик, загрожували мирним відносинам між королем Стефаном Баторієм та Портою. Монарх, що був тоді повністю зосереджений на війні з Московією у Лівонії, ніяк не міг допустити появи нової загрози ще і з південного напрямку. Щоб залагодити цю гостру ситуацію, Баторій вдався до страти Підкови [136, с. 221].

К.Шайноха наголошував, що похід І.Підкови в Молдову був результатом зростаючої військової активності козацтва, що із середини XVI ст. здійснювали дедалі більше походів на володіння татар й турків. Вчений загалом позитивно оцінював боротьбу козаків із турками й татарами, адже бачив у них екзистенційну загрозу як для України, так і для усієї польсько-литовської держави. Однак вказував, що такі дії необхідно було провадити у тісній співпраці та за участю держави, від чого владні кола повністю відцуралися. На думку К.Шайнохи похід Підкови й погрози із боку султана відповісти на напад оголошенням війни, підштовхнув Стефана Баторія до радикальних антикозацьких дій. Вчений наголошував, що король у першому пориві гніву вирішив повністю винищити усіх козаків й навіть готувався зробити це у союзі із кримським ханом [128, с.58-59]. І лише пізніший холодний розрахунок зродив у нього ідею запровадження реєстру та реформ козацького війська.

Коротко звертався до історії походу Івана Підкови на Молдову видатний краківський історик М. Бобжинський, розглядаючи її у контексті намагань польського короля Стефана Баторія зберегти мирні відносини із Османською імперією. Ключовою у цьому він бачив проблему взяття українських козаків під контроль влади Речі Посполитої, яка намагалась зупинити їх походи на турецькі володіння, що провокувало збройну відповідь Порти. Саму ж боротьбу Підкови за молдавський трон історик бачив єдино внутрішніми справами Молдови, де за владу змагалися два претенденти, й у них втрутився Баторій. З огляду на сказане страта Підкови за наказом короля оцінювалась як ліквідація польською владою неугодного султану кандидата на молдавський престол, що мало догодити Османам [50, с. 129]. У такому підході проявляється критичне ставлення до політики польських еліт якого дотримувався М.Бобжинський як прихильник ідей «історичного песимізму».

Із протилежних до краківського історика позицій оцінював похід та страту Івана Підкови Т.Корзон, як представник Варшавської історичної школи та ідей «історичного оптимізму». Вчений окремо висвітлив історію походу І.Підкови на Молдову, однак зображення цієї події вписував у діяльність польської шляхти. Так, початковий успіх походу Підкови на Ясси у 1577 р. він пов'язував із діяльністю шляхтича Копицького, який «зібрав для молдавського претендента 330 відбірних вояків», якими керував отаман Шах. Копицького вчений характеризував «хоч і малознаним, але обдарованим великою любов'ю козаків, з якими він діяв уже 20 років» [89, с. 87]. Що ж до отамана Шаха, науковець відзначив його заходи щодо збільшення чисельності козацького війська до тисячі осіб, з яких «600 привів до Підкови, якого він оголосив молдавським господарем й при ударі барабанів увів 29 листопада в Ясси». Козаки, як згадував науковець, кілька разів вступали у битви із силами встановленого султаном господаря Петра VI Кульгавого. Однак сам Підкова не наважився продовжити війну проти турків й покинув Ясси та вирушив на Запоріжжя. Історик звертав увагу на зовнішньополітичні наслідки походу Підкови і козаків на Молдову й вказував, що він призвів до погіршення

відносин між Польщею та Османською імперією. Намагаючись вибілити негативну роль польської влади та самого короля Стефана Баторія у долі популярного ватажка антитурецької боротьби, Т. Корзон зазначав, що проїжджаючи через Брацлавщину Підкова «був змушений їхати до короля». Розповідаючи про страту Підкови, дослідник наголосив лише, що це відбулось у присутності турецького чауша й не згадав про бажання та наказ на це Баторія [89, с. 87]. Цікаво, що запровадження Стефаном Баторієм реєстру та надання козакам низки привілеїв історик розглядав прямим наслідком молдавського походу 1577 р. і бажання короля взяти козаків під свій контроль й не допустити їх подібних акцій у майбутньому. Таким чином тут спостерігається притаманна прихильникам ідей «історичного оптимізму» тенденція до «вибілення» негативних вчинків польської влади та героїзація саме представників польського шляхетства.

Як продовження та своєрідне повторення історії походу Івоні та Свирговського Ф. Равіта-Гавронський зображав й похід Підкови та Шаха. Дослідник прямо наголошував, що Іван Підкова оголосив себе братом Івоні й цим послуговувався як аргументом на користь своїх прав на трон Молдавського князівства. Він повторив досвід свого попередника і усі свої сподівання покладав на козацьку підтримку. Що ж до Якова Шаха, то його дослідник одночасно називав «якимось Шахом», чим намагався зобразити як неznану та випадкову особу. Водночас він зазначав, що ще до молдавського походу Шах здобув значну славу завдяки пограбування татарського посла, який прямував до Москви, та спаленням у 1576 р. Тягині (яку Ф. Гавронський асоціював із Бендерами) [112, с. 49]. Цікаво, що Ф. Равіта-Гавронський намагався показати авантюризм борців за молдавський трон і через висвітлення даних про чисельність козаків, які брали участь у походах. Так, применшуючи кількість учасників, він демонстративно понижував і масштаб та популярність цих акцій. Зокрема, він згадував лише про дещо більше 300 козацького війська у Івана Підкови та Якова Шаха [112, с. 48]. Історик не описав жодних подій довкола боротьби у Молдові, а лише підсумував, що вона «також завершилась

невдачею». Що ж до долі І. Підкови, дослідник згадував, що він був за наказом Стефана Баторія схоплений та страчений. Якщо, наприклад, у Т. Корзона роль польської влади у цих неоднозначних подіях намагався замовчати, чим все ж показував їхнє негативне сприйняття у тогочасному соціумі, то Ф. Равіта-Гавронський навпаки: для дослідника наголошення на страті Підкови згідно із наказом королівської влади було демонстрацією боротьби (хоч і, на його думку, недостатньо жорсткої) із козацькою «сваволею» та «розбійництвом».

Доцільно зауважити, що сучасні польські дослідники звернули увагу на цілком протилежні заходи короля Стефана Баторія щодо Туреччини та українського козацтва. Так, Тадеуш Гурський навів факти королівського наказу козакам саме у 1577 р. здійснити морський похід на побережжя Османської імперії, що змусило султана заборонити татарам чинити набіги на землі Речі Посполитої. Зокрема історик докладно описав похід 5 тис. козаків на чолі з отаманом Теодором Богданом на Каффу, Гезлев та Перекоп, за що він отримав у нагороду від короля булаву та хоругву [298, с. 24]. На різноманітні інші зачіпні акції козаків проти татар із санкції короля та самих польських командирів із коронними військами тоді ж звертав увагу й Марек Плевчинський [366, с. 98–102]. Отже, можна простежити дисонанс між історичною реальністю і акцентами польських істориків останньої третини ХІХ та першої третини ХХ ст. щодо миролюбної політики Баторія стосовно Туреччини й побоювань короля, що якісь військові дії козаків на землях Османської імперії та її васалів можуть призвести до війни.

Попри постійні звинувачення польськими істориками козаків у зриві мирного співжиття між Королівством Польським та Османською імперією, вони все ж згадували про різноманітні походи польських можновладців і навіть посадовців вищого щабля на підконтрольні султанам території. Однак при цьому у польській історіографії чи не повністю були відсутні подібні до висловлених в адрес козацтва закиди. Так, зокрема, О. Яблоновський невеликий за масштабами напад снятинського старости Миколая Язловецького на Кримське ханство у 1593 р., що мріяв його завоювати, називав «далекосяжним

задумом» [71, с. 194]. При цьому згадувалось, що провал його планів, у яких він «був ганебно підведений», значною мірою зумовлювався відсутністю підтримки із боку козаків [71, с. 194]. Таку поведінку січовиків історик пояснював «протилежними інтересами», коли завоювання Криму перебувало у суперечності із їхніми бажаннями постійно захоплювати в татарській державі здобич, й вони навіть були ворожі такій ідеї. Подібно, засуджуючи спроби козацьких очільників заволодіти молдавським тронм або утвердити на ньому свого ставленика, О. Яблоновський прославляв як прояв регіонального лідерства Польщі, заходи канцлера Яна Замойського щодо встановлення ним молдавських князів у кінці XVI ст. й походи на їх підтримку, що розпалювали тривалі внутрішні війни у Молдові.

Як дослідник військової справи багато уваги козацьким походам 1580–1590-х рр. присвятив Т. Корзон. Зокрема він навів багато цікавих фактів із біографії Яна Оришевського, що при створенні реєстру 1578 р. за наказом Стефана Баторія був призначений очільником козаків на королівській службі. Так, науковець відзначав його присутність у колі королівських дворян й визначних шляхтичів Речі Посполитої. Свідченням наближеності до монаршого двору були, згідно із твердженнями історика, видані грамоти на виставлення Оришевським як ротмістром до кварцяного війська хоругви з 50 кінних т. зв. «козацького типу». Від 1580 р. він обіймав посаду поручика при князеві Михайлу Вишневецькому. А ще в 1577 р. король надав йому у володіння Копистрин над р. Мурахва, а також Гайсин та Гоголів. Після смерті Вишневецького у 1584 р. він формально очолював реєстрових козаків, а в 1587 р. був затверджений на цю посаду конвокаційним сеймом. Попри вагомий аристократичний статус Я. Оришевського, науковець відзначав його повну інтеграцію у козацьке середовище, повне сприйняття козаками як одного із них та його дій з відстоювання інтересів козацтва перед владою. Так, Т. Корзон наголошував, що від 1580 до 1600 р. Оришевський «провів серед козаків довгі роки, неоднораз вминався про заборговану їм плату, мешкав з ними на островах харчуючись рибою та дичиною, хоча і мав надані йому маєтки» [89, с.

90]. Також він змалював образ цілковито покозаченого шляхтича, який на сеймі 1587 р. «був незвичайно вдягнений «по-грецьки» і під час читання козацької петиції сидів на підлозі по-турецьки», однак все ж історик важчав необхідним відзначити, що «попри усі зовнішні ознаки покозачення він завжди діяв як вірний слуга Польщі» [89, с. 90]. Що ж до статусу Оришевського як гетьмана, дослідник стверджував, що так його козаки «називали у побутовому значенні, яке не цілком відповідало юридичним пунктам» [89, с. 90]. Серед військових вчинків козацького очільника історик відзначив службу в охороні українського кордону із Кримом у 1579 р., участь в бойових діях проти Москви на Сіверщині в 1580 р. та в діях на території Московського царства в 1581 р. й у наступні роки, а також запрошення його канцлером Замойським до участі в Молдавському поході в 1600 р.

Звертав увагу на козацькі походи 1580–1590-х рр. і В. Томкевич, з-поміж іншого виділяючи 1583–1590 рр. як період особливої військової активності козацтва, коли «постійно чути про козацьку сваволю, котра давалась в знаки не лише татарам й туркам, але і українським землям» [141, с. 20]. Наприклад, історик виділяв руйнівні походи 1583 р. на Тягиню (Бендери) й Очаків, два походи 1585 р. на Крим, здійснені під гаслом «служби Речі Посполитій» й начебто за наказом короля. Спроби покарати січовиків за це, як зазначив науковець, завершилися вбивством королівського чиновника, висланого на Запоріжжя. Також козаки залишили свій слід у боротьбі за трон Речі Посполитої після смерті Стефана Баторія. Зокрема, реєстрові козаки на чолі із Я. Оришевським воювали у складі армії канцлера Я. Замойського проти претендента на престол Польщі Максимільяна Габсбурга у битві під Бучиною в 1588 р. Тоді ж інша частина козаків здійснювали походи на турецькі міста Очаків, Аккерман, Гезлев. Історик стверджував, що також відбулись напади й на населені пункти у межах українських воєводств Речі Посполитої. Однак він зазначав, що «не завжди були це справжні козаки, але часто звичайні банди якихось грабіжників, однак усі вони намагаються іменувати себе козаками, уже такими популярними й такими, що стають синонімом всілякої сваволі» [141, с. 20].

Згідно зі спостереженнями Т. Корзона, жодні репресивні заходи проти козаків, як, наприклад, страта І. Підкови чи учасників походу на турецькі фортеці у 1583 р., не відлякували козаків від нових походів: у 1580–1590-х рр. вони лише зростали у чисельності й проявляли щораз більшу активність у своїх незалежних військових акціях, натомість спроби їх зупинити чи покарати викликали щораз гострішу реакцію, яка загрожувала перерости у збройний виступ. Так, уже в 1584 р. було здійснено напад на Очаків і його спалення, що призвело до контрудару татар на Поділля. Висланого королем Єжи Глембоцького, що мав відшукати та повернути туркам пограбоване у них майно, козаки втопили [89, с. 91]. У відповідь на це було схоплено й вислано до Києва 11 запорожців. Протистояння із владою та постійно нові походи, на думку науковця, були пов'язані також із появою щораз нових очільників козаків, що намагались прославитись своїми військовими подвигами. Серед таких він називав Михайла Ружинського, Богдана Мікошинського, Гната Василевича, Северина Наливайка й Григорія Лободу, Тихона Байбузу, Федора Полоуса, Самійла Кішку й Габрієла Крутневича. При цьому історик вказував на тенденцію до щораз частіших змін козацьких очільників [89, с. 92].

Зображаючи у героїчному ключі самовільні походи, організовані поляками, і трактуючи їх як прояви державницької думки, реалізованої на міжнародній арені (деколи як такі, що випереджали тогочасну політику королівського двору), дослідники зображали аналогічні військові експедиції козаків грабіжницькими авантюрами. Польські ватажки та учасники їхніх походів експонувалися як самовіддані лицарі й борці за ідеали, натомість козаки – кровожерливими персонами, якими керували або войовничі інстинкти, або егоїстичні інтереси наживи. Не згадувались популярні в цю епоху мотиви релігійної війни проти бусурман, а козаків зображали лише як повністю релігійно індиферентних осіб.

Змальовані у працях польських істориків образи історії українського козацтва другої половини XVI ст. демонструють різноплановість дослідницьких підходів науковців до козакознавчої проблематики. Вчені

вивчали події та процеси як частину внутрішньої історії Речі Посполитої, так і у контексті міжнародних відносин. Відзначались тенденції динамічного зростання як самого українського козацтва, так і його ролі у суспільстві України й Речі Посполитої, значимості як нового вагомого гравця у політичному житті Східної та Центральної Європи. Науковці концентрували увагу на значимості діяльності різноманітних козацьких очільників, а особливо князя Дмитра Вишневецького, історичній ролі та значенні у сучасних суспільно-політичних відносинах появи Запорізької Січі.

3.2. Історія перших козацьких реєстрів у польській історіографії

Історія створення перших козацьких реєстрів була однією із центральних у козакознавчих дослідженнях польських науковців, що працювали як в XIX ст., так й в усі наступні часи. Велика увага до означеної проблематики значною мірою зумовлювалася спробами проаналізувати можливості співпраці між владою Речі Посполитої та козацтвом, плідного використання їх на службі держави й водночас зрозуміти наслідки, до яких такі намагання призводили, побачити помилки у їх реалізації.

Як стверджував О. Яблоновський, перші спроби запровадити реєстр козацтва були здійснені ще королем Сигізмундом I Старим у 1540 р. Саме тоді монарх вирішив взяти під контроль козацтво на теренах Київського воєводства і з цією метою розпорядився здійснити перепис усіх осіб, що зараховувались до козаків й внести їх у спеціальний «реєстр». Це, зі свого боку, мало сприяти кращому «відстеженню їх рухів» [71, с. 162]. Втіленням у життя таких королівських задумів мав зайнятись його дворянин Стрет Солтович. Однак через фактичний саботаж місцевої влади, яка активно співпрацювала із козаками в організації походів проти татар з метою отримання здобичі, усі ці задуми центральної влади було зведено нанівець.

Багато уваги історії запровадження козацького реєстру присвятив В. Томкевич. Початки діяльності влади польсько-литовської держави на цьому поприщі він вбачав у заходах Сигізмунда I Старого у 1540 р., який вислав на

Україну свого секретаря з метою укласти реєстр козаків, що, на думку вченого, у цей час передбачав звичайний їх перепис. Історик констатував відсутність інформації про успіх чи невдачу цієї місії, але оцінював її як таку, що започаткувала постійне існування планів використання козаків на державній службі. Уже наступним кроком у цьому напрямі він бачив пропозиції короля до сейму у 1542 р. вислати до Києва певних відповідальних осіб із завданням утворити постійне козацьке військо [141, с. 17].

Запровадження Сигізмундом II Августом у 1572 р. козацького реєстру О. Яблоновський пов'язував із приєднанням українських земель до Корони Польської після укладення Люблінської унії. Він, зосібна, стверджував, що зміна влади з литовської на польську передбачала більш продуману та різносторонню зовнішню політику і краще адміністрування українськими землями, що передбачало наведення там порядку. Таким важливим для краківського двору було, на думку дослідника, взяття під контроль козаків, які вдавалися до щораз більшої «сваволі» як у внутрішньому житті, так і на міжнародній арені, адже «нова влада відчувала свій обов'язок терміново взятися за якомога результативніше впорядкування хаотичних відносин на пограниччі» [71, с. 205]. Чи не єдиним таким необхідним та втіленим у життя заходом він убачав королівську ординацію із 1572 р. щодо козаків, цим указом було «виокремлено певну частину цієї, доти бунтівної, вільної суспільної верстви, яка приймала назву козаків, і як військовий загін записаної в реєстр, отримуючих королівську оплати, а отже залежних від коронних гетьманів» [71, с. 205]. Також історик вказував, що козаки уже цим документом отримували права, які здебільшого згадувались як нововведення, запроваджені лише в пізніші роки уже Стефаном Баторієм, а саме звільнення їх започаткування від старостинського суду та юрисдикції, підпорядкування їх власному «старшому» й виділення їм окремого міста на розташування (Білу Церкву). Усю цю політику та заходи королівської влади О. Яблоновський називав помилковою, яка «в кінцевому ефекті довела до найбільш фатальних наслідків» [71, с. 205].

Аналізуючи впровадження владою після Люблінської унії козацького реєстру та започаткування різних соціальних перетворень, О. Яблоновський констатував їхню непослідовність та недовершеність. Він наголошував, що після приєднання українських земель до Корони у кількох невеликих регіонах, зокрема в околицях Овруча та Бару, місцеву військову суспільно верству, яка називалася у Великому князівстві Литовському назву боярами, було піднесено до рівня повноправної шляхти. Однак такі заходи не були проведені на інших, значно більших, територіях Подніпров'я, де ця соціальна група була доволі малочисельною. Історик припускав, що в державних інтересах було здійснення подібних кроків з nobilitaції стосовно «вибраних представників розрізненого козацтва». Внаслідок цього можна було досягнути того, що появилася б потужна верства, яка «почуваючись громадянами, шляхтою, сама б дбала за інтереси Речі Посполитої» [71, с. 206]. Така нова суспільна група мала б значний потенціал для розвитку, сприяла б впорядкованій колонізації українських просторів, підтримувала державу й сама приборкувала різноманітні регіональні прояви бунту. Натомість у запровадженні козацьких реєстрів, О. Яблоновський вбачав лише позицію влади Речі Посполитої, відповідно до якої козацтво бачилось тільки військовою верствою, без громадянських прав та залучення до шляхетського елітарного прошарку. Ставлення ж до козаків як тільки до війська і підтримування у них міліарних традицій, у баченні історика, тягнуло за собою посилення його войовничості.

У міжвоєнний період серед польських істориків згадував про козацький реєстр часів Сигізмунда II Августа прихильник ідей націонал-демократії Вацлав Собеський, стверджуючи що такі заходи влади Речі Посполитої були пов'язані із потребами у формуванні нових військових сил на війну із Московським царством. Така сила була віднайдена в козацтві, частину якого занесли до реєстру та взяли на утримання із державної скарбниці. Також, як не оминув відзначити історик, козаки уже тоді отримали від короля певні привілеї, були звільнені від данин й від старостинського судівництва [121, с. 111].

Створення Сигізмундом II Августом козацького реєстру В. Томкевич пов'язував із переходом українських земель до складу Корони Польської внаслідок укладення Люблінської унії. Розширення кордонів, які перебували під особливою загрозою татарських нападів, вимагали від коронної влади більш рішуче зайнятися цією проблемою, ніж до неї бралися посадовці Великого князівства Литовського. Історик відзначав видачу королем низки привілеїв, які заохочували козаків вступати на королівську службу, а також поліпшували їхнє становище у суспільстві. Так, монарх закликав січовиків покинути Запоріжжя й оселитися у межах українських воєводств, де вони могли б при замках отримати службу у військах за відповідну оплату [141, с. 17]. Щоб певною мірою змусити козаків до такого кроку, король заборонив старостам постачати на Січ провіант та боєприпаси. Ці заходи історик бачив вступом до реалізації більш широкого задуму, вважаючи, що у 1572 р. Сигізмунд II Август «визнав козаків лицарським елементом», тобто фактично ледь не прирівнював за статусом до шляхти. Задля цього козаки були передані під владу коронного гетьмана Язловецького, що мав скласти реєстр та впорядкувати козацькі справи. Частина козаків, що потрапили до реєстру, і мали визначеного над ними «старшого» шляхтича Яна Бадовського, були, на думку В. Томкевича, «цілковито вийняті із під влади старостів та королівських чиновників, й залежні лише від свого «старшого», котрий мав підпорядковуватися лише і безпосередньо коронному гетьману» [141, с. 18]. У підсумку науковець стверджував, що відтоді козаки були офіційно визнані окремою суспільною верствою. І хоча цей привілеї стосувався лише частини козаків, однак «відтоді уся козаччина почала вважати, що належить до окремого лицарського стану й не підпорядковується юрисдикції нічийої судової влади, а лише своїм власним командирам й опосередковано – гетьману та королю» [141, с. 18]. Отже, В. Томкевич бачив події 1572 р. чи не ключовими у всьому процесі становлення соціальної та політичної свідомості українського козацтва.

Цікавими у контексті вивчення впливів «Ягеллонської ідеї» на зображення історії польсько-українських взаємин та подій пов'язаних із стосунками між

владою польсько-литовської держави й козацтвом є дослідницькі підходи О.Халецького. Так вчений намагався вписати перші спроби створення козацького реєстру у контекст перебудови польсько-литовської держави у ході реалізації Люблінської унії як спільної батьківщини багатьох народів, де мала панувати злагода, взаємопорозуміння та праця на користь спільного блага. Різні фактори, що підштовхнули Сигізмунда II Августа до створення першого козацького реєстру, вивчав О. Халецький. Він розглядав означену проблему у тісному зв'язку із переплетінням питань військових реформ у Великому князівстві Литовському, що мали слугувати налагодженню оборони від Москви та Кримського ханства, та соціально-політичних новацій, що приходили на українські землі внаслідок приєднання до Королівства Польського після Люблінської унії. Історик був переконаний, що польська влада намагалася замінити оборону краю, яка спиралась на систему старостинських замків, на коронну, що, зі свого боку, ґрунтувалась на найманих кварцяних військах, утримуваних із державної скарбниці. Водночас деградації зазнала система оборони, що спиралася на населення із соціальної групи боярства, яке тепер втрачало обов'язки замкової служби. Влада намагалася заступити їх «колонізацією земель людьми лицарського стану» [66, с. 78]. У цьому ключі король, на думку науковця, розглядав і козаків, які організовувались тепер «як державні, упривілейовані охоронці кордонів на чолі із власними «старшими» й під гетьманським керівництвом» [66, с. 78]. Такі реформи цілого соціального стану козаків, на думку О. Халецького, започаткували на українських землях справжню нову епоху. Варто звернути увагу, що згаданий історик як один із ключових теоретиків «Ягеллонської ідеї» та прихильників концепцій об'єднання різних народів у межах федеративної держави, згуртованих у єдину політичну націю, намагався відшукати такі приклади і у минулому. Для нього факти плідної співпраці козацтва та польської влади слугували прикладом можливості подібної співпраці й уже в міжвоєнний період. Особливо важливим для нього були також акценти на створення перших козацьких реєстрів саме за правління династії Ягеллонів, адже у їхніх представниках історик бачив творців

концепцій міжнаціонального єднання, які згодом втілювали у життя уже інші політичні лідери включно із маршалом Юзефом Пілсудським, прибічником політичного табору якого він і був. Доцільно підкреслити, що саме прихильники Ю. Пілсудського робили акценти здебільшого саме на успішній стороні заходів зі створення козацького реєстру й утримувалися від гострих критичних зауважень, які на адресу цих дій королів висловлювали, наприклад, історики, що симпатизували політичному табору націонал-демократів.

Варто звернути увагу що серед сучасних польських дослідників історії українського козацтва Мацей Франз поставив під сумнів дату утворення першого козацького реєстру (1572), що усталилась в історіографії. Дослідник зазначає, що факт утворення реєстрового козацтва найімовірніше мав місце у 1569 р., адже вже тоді в списках кварцяного війська засвідчено існування на королівській службі загону із 300 козаків під командуванням Юрія Язловецького [307, с. 104].

Із особливою докладністю польські історики вивчали історію створення козацького реєстру королем Стефаном Баторієм. Для вчених вона була важлива не лише в контексті більш широких військових реформ цього монарха-воїна, але й через т. зв. «баторіанську легенду» – уявлення про надання широких прав козацтву та навіть виділення його у привілейований прошарок, що згодом козаки використовували як аргумент у боротьбі за свої соціально-політичні права й закріплення особливого становища у соціумі Речі Посполитої. Через вивчення цієї проблеми дослідники намагались встановити справжню сутність реформи козацтва, проведеної Баторієм, та її значення для всього подальшого розвитку козаків й польсько-козацьких відносин.

До проблеми історії запровадження Стефаном Баторієм козацького реєстру звертався Ю. Шуйський. У ранній праці вченого «Історія Польщі» (1863) ще простежуються певні впливи польського романтизму із його ідеями єднання народів польсько-литовсько-руської держави. Виходячи із цих парадигм історик розглядав і впровадження козацького реєстру Стефаном Баторієм та надання козакам ряду прав як підтвердження шляхетських прав українського

військового прошарку, що було порівняльне із актом Городельської унії 1413 р. у стосунку до литовського боярства. Дослідник розрізняв як окремі дві групи козацтва «українну» та «запорізьку» й вказував, що у стосунку до першої Баторій «брав її у реєстри й підпорядковував собі, натомість запорізьких обдаровував привілеями й наданнями»[135, с.55]. При цьому він згадував й розділення «військового стану від мирного» у суспільстві й відзначав, що шляхта як і козацтво отримали окреме судівництво. Усі ці заходи Ю.Шуйський бачив частиною програми короля по «перетворенню України на скільки це можливо нормальну провінцію» та інтеграції цих земель із їх соціумом в державний організм Речі Посполитої.

Дещо інакші акценти Ю.Шуйський зробив щодо запровадження реєстру Стефаном Баторієм у своїй пізнішій праці «Історії Польщі змістовно викладеної книг дванадцять». Там історик вписував ці події у контекст міжнародної політики Речі Посполитої у другій половині 1570-х рр. й наголошував, що опосередкованою причиною організаційних заходів монарха щодо козаків були їхні самовільні походи на території Османської імперії та її васалів, зокрема, похід Івана Підкови у Молдову. Саме потреба взяти козаків під контроль, щоб унеможливити ці походи й вибух війни із Туреччиною як їхній наслідок, і стали своєрідним поштовхом до взяття на службу козаків. Історик усі ці заходи характеризував поняттям «організації козацтва» й зараховував до них «обмеження чисельності козаків до 6 тис., запис у реєстр, підпорядкування вільно обраному гетьману, якого затверджував король» [136, с. 222]. Також науковець перераховував обов'язки, які покладалися на козацького гетьмана, і серед них – заборону здійснювати походи без відома короля, служити йому «за кожного заклику» та не приймати іноземних послів. Водночас Ю. Шуйський зауважив, що така встановлена владою організація не поширювалась на Запорізьку Січ, однак щодо неї «король намагався прихилити до себе свавільну стихію привілеями та пожалуваннями» [136, с. 222].

Чи не найважливіший елемент військових реформ короля Стефана Баторія у створенні козацького реєстру бачив А. Левицький, стверджуючи, що

польський правитель виношував далекосяжні плани великої антитурецької коаліції європейських монархів, що мала б на меті раз і назавжди покласти край загрозі Польщі із боку Османів. Це, зі свого боку, могло бути здійснене шляхом завоювання польською державою північного побережжя Чорного моря. Для реалізації таких планів необхідним було значне зміцнення армії, що, зрозуміло, було неможливим без організації козацького війська та залучення його на королівську службу. Першим пунктом військових реформ Баторія він називав «проведення часткового реєстрування козаків, а саме козаків із Черкаського староства» [103, с. 211]. У підсумку, дослідник констатував, що ці заходи влади були першим кроком, і він на цьому етапі стосувався лише регіону Черкаського староства й полягав на їхньому переписі. Також історик наводив власну кількість козаків, які потрапляли до реєстру, а саме – 6 тис. осіб. При цьому він зазначав, що це число мало бути своєрідним обмеженням чисельності козацтва у цьому регіоні.

До козацьких реформ Стефана Баторія науковець зараховував також встановлення над ними гетьмана, обраного самими козаками та затвердженого королем. Що ж до обов'язків гетьмана, то він «мав скласти присягу перед королем, що буде йому служити при кожному зверненні, не буде приймати закордонних послів й здійснювати походи без королівської волі» [103, с. 212]. Отже, можемо бачити, що А. Левицький зараховував до заходів, здійснених королівською владою, низку елементів, які насправді належали до пізнішої т. зв. «баторіанської легенди» щодо козацьких привілеїв. Цікаво, що історик також стверджував, що означений привілей не поширювався на низових, запорізьких, козаків, але, видаючи його, сам Стефан Баторій намагався привабити ці маси січовиків на королівську службу.

У створенні Стефаном Баторієм козацького реєстру М. Бобжинський бачив спробу «здобути для держави» цілої «лицарської стихії», яку у його розумінні становили козаки. Історик вважав, що заходи короля, здійснені у 1578 р., полягали у запису до реєстру козаків, які мешкали у Черкасах, і яким він залишив власного гетьмана та «цілу прибічну адміністративно-військову

ієрархію», яку вони вільно могли обирати. Натомість монарх залишав за собою затвердження гетьмана, що мав присягати йому на вірність, й надання козакам хоругви, булави й печатки. Через ці надання, як вважав науковець, українське козацтво отримало державне затвердження («санкцію») і власний, закріплений за ними, осередок у Черкаському старостві. Отримання центру оселення, в оцінках історика, мало стимулювати козаків «покидати життя у сваволі, гуртуватися» [50, с. 129]. Натомість реєстрова організація мала забезпечити переформатування козацтва із незалежної структури у одне із державних знарядь. Також М. Бобжинський вважав, що взяття під контроль козацтва слугувало інтересам зовнішньої політики Речі Посполитої, а саме збереженням мирних відносин із Османською імперією, які козаки зривали своїми походами й загрожували «грізною відплатою» із боку турків.

Заходи Стефана Баторія зі взяття козаків на державну службу Т. Корзон мотивував здебільшого бажанням короля встановити над ними контроль після небезпечних для міжнародного становища Речі Посполитої походів Підкови та його попередників у Молдову, що загрожували розривом відносин із Османською імперією. Крім того, існувала значна потреба у використанні козацької військової сили у конфлікті із Московією, у якому відчувалась велика потреба у хорошій досвідченій піхоті. Вчений акцентував певну дуалістичність не лише у мотивації, але й у заходах монарха, до яких він вдався відразу після страти Підкови у червні 1578 р. Він відзначив, що на терени Брацлавського воєводства було вислано люблінського воєводу Яна Тарла із завданням провести слідство та покарати запорожців, винних у походах на підконтрольні султану землі. Укладення королівського декрету, який і запроваджував козацький реєстр, історик пов'язував із прибуттям до Баторія королівського посадовця Янча Бегера, що займався вербуванням солдатів на московську війну. Він привіз із собою п'ятьох козацьких делегатів, що запропонували монарху свої послуги. Т. Корзон зауважив, що відразу на наступний день після їх прибуття (16 вересня 1578 р.) й після вірогідної зустрічі із Баторієм, королівська канцелярія від імені монарха видала «пам'ятний універсал, що був

покладений у зачаток війська його королівської милості запорізького» [89, с. 8]. У своїй «Історії війн та війська в Польщі» історик наводив ледь не увесь текст цього документа, що вказує на його значну увагу до означеної події та її історичної ваги. Така розлога цитата дозволяла йому відмежуватися від легендарних версій королівських привілеїв, що оформились у пізнішій історичній свідомості. Також подібні прийоми з частим цитуванням джерел актового характеру вказують на Т. Корзона як послідовника позитивістських традицій в польській історіографії. Посиланням на цитований текст дослідник засвідчував значну увагу влади до проблем призупинення самовільних козацьких походів на турецькі володіння.

Аналізуючи універсал Стефана Баторія, історик робив акценти на нових його підходах до козаків як до особливої суспільної групи, що потенційно могла набувати певного привілейованого статусу. Він вважав, що офіційне використання в універсалі до означення козаків поняття «молодці» мало підкреслювати саме таке їхнє лицарське становище. Історик почасти протиставляв королівську службу козаків, врегульовану названим універсалом, їхній службі у військах старост чи магнатів, наголошував, що різні посадовці «до того часу послуговувалися козаками безправно, принагідно як своїми слугами, прийнятими шляхом індивідуального найму, але без їх організації, без визнання за ними лицарських прав» [89, с. 88]. Також дослідник вбачав ознаки привілейованого статусу козаків у наданні їм королівського прапора. У підсумкових оцінках стверджував: «Чи ж не було почесним для такої зграї отримувати оплату від короля, користуватися повагою лицарства, мати надію винагород і «хліба добре заслужених» тобто надання земель або сіл із королівщин, перебувати під командуванням шляхтича?» [89, с. 89].

Багато важливих даних щодо кількісного складу перших козацьких реєстрів, їх фінансування та організації навів у своєму дослідженні історії піхоти у польсько-литовській державі Константи Гурський. Зокрема, прослідкував динаміку змін в означених процесах творення реєстрового війська. Історик показав за роками – від 1575 до 1590 – як зростала чисельність реєстрових козаків

від 300 до 2000. Також, за обрахунками науковця, у 1590-х рр. державна скарбниця видавала на козаків та їхнє спорядження (зокрема на боєприпаси) 12 640 злотих [65, с. 36]. Аналізуючи структуру підрозділів реєстрових козаків, науковець зробив важливі висновки щодо тактики й бойового шикування козацької роти із 500 осіб і визначив, що вона мала б складатися із 40 рядів та 11 шеренг, а також 12-ої – із отаманів. Це підштовхнуло К. Гурського до висновку, що Стефан Баторій керувався у своїх реформах зразком такого роду військ, як «угорська піхота». Реалізатором цих тактичних та організаційних новацій у козацькому війську він бачив також угорця за походженням Янчу Бегера, який займав у реєстровому війську посаду писаря [65, с. 36].

У питанні самої військової організації Т. Корзон стверджував, що Стефан Баторій хотів наблизити козаків організаційно та в плані озброєння й способу використання на полі бою до уже практикованого у Східній та Центральній Європі типу «угорської піхоти». До таких висновків науковець приходив на основі згаданих досліджень К. Гурського [89, с. 89]. Натомість система та розміри оплати, за спостереженнями вченого, проводились за прикладом застосовуваної до піхоти драбів.

Цікавий аналіз зробив Т. Корзон, вивчивши особовий склад списків козаків, які були вписані у реєстр від 30 березня 1581 р. Розглядаючи імена реєстрових козаків, відзначив, що більшість із них були вписані не під своїми родовими прізвищами, а із зазначенням лише імені й вказівки на походження. Це підштовхнуло його до висновків про значну етнічну строкатість козацтва в другій половині XVI ст. Так, поряд із означення походження із різних регіонів Речі Посполитої, відзначено було значну групу «москвичів», а також вихідців із Криму (Кулан Мурза) чи із Кавказу (таким історик бачив Богдана П'ятигорця). Також до представників неслов'янських народів він зараховував «Сасіма Білоцерківця», «Барабаша Черкашанина», «Беніаса із Ковна» та «Марка Рустиковича із Жмуді» [89, с. 89]. Що ж до соціального складу козацтва, то у баченні Т. Корзона його лєвова частка складалась із людей «безіменних»,

різних асоціальних, елементів. Однак все ж він не оминув згадати присутність у їх шерегах «якогось князя Івана Імстиславця» [89, с. 89].

Підсумовуючи наслідки заходів Стефана Баторія щодо організації козацтва та його найму на службу Речі Посполитій, Т. Корзон визнавав, що королю не вдалося взяти козаків під контроль. Звертаючись до фактів існування значно чисельнішої за реєстровців групи козаків, що не перебували під королівською юрисдикцією, та їхні багаторазові самостійні походи на турецькі володіння, історик наголошував на вкрай обмеженому характері усіх заходів монарха. Він стверджував, що вдалося «утворити серед козаків лише роту, яка могла бути зразком, але не було змоги взяти її в державні лещата, не вдалося заспокоїти, одомашнити, ні перетворити здичавілих свавільників на працівників на благо держави» [89, с. 92]. Що ж до самого образу «баторіанських реформ» у сприйнятті як їх сучасників, так і наступних поколінь, то історик оцінював його особливо високо. Зокрема, наголошував, що «даний козакам зразок подобався їм і закарбувався у пам'яті так сильно, що на Запоріжжю ім'я Баторія стало улюбленим, славним настільки, що довкола нього оформилась легенда про реєстрову реформу, про заснування Батурина і т. ін.» [89, с. 92].

Схильним до певної ревізії високих оцінок реформаторської політики Стефана Баторія щодо козацтва був О. Яблоновський, який, зокрема, наголошував, що про такі заходи монарха «насправді мало що відомо» [71, с. 207]. Як реальні факти, він наводив існування найнятого на королівську службу у московській війні козацького загону у підпорядкуванні князя Михайла Вишневецького, що були «урядово визнані, реєстрові». Як наступний відомий факт, вчений згадував існування закону із 500 козаків на чолі із Яном Оришовським у 1579 й 1583 рр., а також окремих кінних загонів, зокрема на службі князя Острозького, та 1 тис. козаків Кміти у бойових діях на Смоленщині. Що ж до різноманітних королівських надань, науковець стверджував, що таким відомим із цього часу є лише виділення їм м. Трахтемирів на базу та шпиталь.

Крім того, історик вказував на суперечність легенди про роль Стефана Баторія в історії козацтва та реальних подій, і зазначав, що єдино позитивний образ короля як козацького благодійника не збігався з його справжньою політикою. Так, попри певні організаційні заходи, спрямовані на впорядкування реєстрових козаків, він безжально приборкував усі інші, незалежні від влади, групи козацтва й усі їхні спроби здійснювати якісь самостійні військові акції. Такими зокрема були страти козацьких ватажків І. Підкови та С. Зборовського, універсал із 1580 р. що наказував ловити всіх, без різниці на соціальне походження, хто б тривожив кордони південних сусідів Речі Посполитої. У відповідь на це козаки навіть втопили присланого до них королівського посланця Гленбоцького. Науковець припускав, що «без сумнівно він взяв би в ризи гультаїв низовиків, якби цьому не перешкодила його смерть» [71, с. 207].

Відмінний погляд на походження ідеї утворення козацького реєстру у Речі Посполитій висловлював Ф. Конечний, який фактично виступив із запереченням тези про реалізацію королями Сигізмундом II Августом та Стефаном Баторієм проєктів створених українськими старостами, що самі були безпосередньо залучені до оборони кордонів від нападів татар й уже використовували для цього козаків. Він уважав, що перші козацькі реєстри й вербування козаків на постійну службу у війську були здійснені московськими великими князями та царями і передбачали найм т. зв. «рязанських козаків». Особливо значимими, на його думку, були реформи козаків Івана IV Грозного, який «провів реорганізацію козацтва й утворив над Доном прикордонне військо проти татар» [81, с. 120]. На думку Ф. Конечного, саме ці реформи московських царів й слугували прообразом і зразком для королів Речі Посполитої у їхніх спробах запровадження реєстру. Історик стверджував, що перший такий козацький реєстр було запроваджено ще королем Сигізмундом I Старим у 1531 р. й обіймав 2 тис. козаків. Натомість постійний прийом козаків на королівську військову службу здійснив, як вказував вчений, уже Стефан Баторій, який у такий спосіб утворив постійне військо на українських землях. У своїх оцінках явища козацького реєстру науковець стверджував, що спосіб

заробляти на життя шляхом військового найманства був притаманний народам «Сходу» та дуже популярний серед них [81, с. 120]. Як бачимо, у цьому контексті проявлялися ідеї Ф. Конечного подиктовані його цивілізаційними теоріями, згідно із якими українці та козаки (яких він значною мірою розділяв) належали до азійської «туранської цивілізації». Історик вважав, що серед кочових тюркських та монгольських народів Великого Степу особливо поширеним було військове найманство, тимчасова служба окремими загонами та індивідуально різним вождям за плату чи військову здобич, на основі чого й формувалася орда. Усі ці характеристики він переносив на українських козаків, що, на його думку, були своєрідною військовою організацією посталою за зразками та принципами існування тюркських орд.

Почасти особливі погляди на історію створення козацького реєстру за правління Стефана Баторія висловив А. Шельонговський. Він, як і багато інших польських дослідників, розглядав політику короля щодо козаків у контексті його військових реформ, а особливо заходів зі створення постійного пішого війська. Однак, окрім найму козаків на державну військову службу, він заперечував існування будь-яких інших організаційних заходів монарха у сфері чи то їхнього соціального статусу, чи реформи самого військового корпусу. Так, історик наголошував, що Баторій прийняв козаків на службу у королівське військо «без надання їм якої будь нової організації – наперекір історичній легенді, що пізніше про це склалася» [131, с. 611]. Отже, за його баченням, козаки були прийняті у шереди армії Речі Посполитої як звичайні найманці й зберігали увесь свій попередній статус та організаційні особливості. Також вчений визначив чисельність козаків, яких прийняв на службу Баторій аж на 8 тис. осіб, що є версією із найбільшим названим числом реєстрових козаків, яка з'являлася у польській історіографії, й різко розходила із реальною цифрою – 500 козаків.

Деяку зміну підходів до створення козацького реєстру за панування Стефана Баторія запропонував Артур Слівінський, який оцінював найм на королівську військову службу козаків лише одним, і не найголовнішим кроком, із цілого набору заходів, до яких вдався монарх у своїй політиці щодо них.

Причину уважного звернення правителем своєї уваги на козацтво історик пояснював значним зростанням чисельності, сили та значимості українських козаків у регіоні Центральної та Східної Європи. Так, він наголошував, що «розумний король бачив небезпеку, яка загрожувала Речі Посполитій у випадку, якщо б на її прикордонні утворилася велика та незалежна збройна сила, яка б на власний розсуд розпочинала війни із сусідами» [138, с. 211]. У цьому контексті він визначав загрози, які несли для мирних відносин Польщі із Туреччиною військові походи козаків на терени останньої. Враховуючи ці обставини, усі заходи Баторія науковець характеризував як реформи, спрямовані на встановлення контролю над цілим українським козацтвом, включно із запорожцями, що перебували на Січі. Першим кроком на цьому шляху він убачав місію люблінського воєводи Яна Тарла у Брацлавське воєводство з королівським наказом провести слідство та покарати усіх керівників козацьких нападів на землі, підконтрольні Османській імперії. Королівський універсал із вересня 1578 р. вчений трактував наслідком переговорів Баторія із козацькою делегацією, що прибула до нього. У запроваджених цим документом новаціях, які він оцінював як «першу спробу впорядкування відносин на Січі» [138, с. 211], наголошувалося на пункті про присягу на вірність назначеному королем керівнику козацтва князю Михайлові Вишневецькому начебто від усіх козаків. Натомість вступ 500 козаків на королівську службу та визначення для них оплати, а також надання їм хоругви визначалося засобом заохочення. Що ж до козаків, що потрапили до реєстру, вчений вважав, що незабаром вони були реорганізовані за зразком угорських гайдуків, а поширені в історіографії тези про складення реєстру із 6 тис. козаків – «незгідним із реальністю переказом» [138, с. 211].

У міжвоєнний період прихильник ідей націонал-демократів В. Конопчинський розглядав заходи Стефана Баторія щодо створення козацького реєстру у контексті його більш масштабних реформ у соціальній сфері. Зокрема вчений зазначав, що король в 1576–1578 рр. звільнив міщан із-під юрисдикції шляхетських судів. Однак при цьому наголошував, що якогось

більшого розширення прав селян та міщан таки не відбулося й різноманітні нобілітації осіб мали лише поодинокий характер. Науковець вказував, що король мав великі можливості догодити козакам, що уже належали до військового стану Речі Посполитої. Історик розділяв пізнішу легенду щодо Баторіанських реформ та реальні дії монарха. Так, він зазначав, що «легенда, яка є пізнішою версією поширеною зацікавленою стороною, розповідала про надання козакам різних привілеїв реєстру на 6 тис. осіб, зрівняння у правах із шляхтою, власний трибунал й Батурин для гетьманської резиденції» [85, с. 163]. Однак реальність, згідно із оцінками автора, була більш приземленою та значно менш привабливою. Так, Баторій встановив реєстр лише для 500 козаків, які вже були організовані в «міліцію» за часів Сигізмунда II Августа, визначив їм командирів в особах М. Вишневецького та Я. Оришевського й віддав монастир у Трахтемирові для використання під військовий шпиталь. Попри такий обмежений характер заходів, упроваджених у життя постановою від 19 квітня 1582 р., В. Конопчинський оцінював як осердя для майбутнього розростання як професійного Війська Запорізького, так і їх сили й ролі у суспільстві.

Інший симпатик націонал-демократичного руху В. Собеський бачив у заходах Стефана Баторія щодо впровадження козацького реєстру та певних організаційних змін лише продовження заходів, розпочатих Сигізмундом II Августом. Причини відновлення такої політики науковець пояснював необхідністю великої кількості піхоти, якої потребувала Річ Посполита на війну із Москвою. Запровадженої Баторієм вибранецької піхоти польським військам для ефективного ведення військових дій відчутно бракувало. Вчений відзначив, що монарх удосконалив уже створену козацьку організацію й підтвердив чинні привілеї. Документ із 1582 р., у якому, на думку історика, було розширено козацькі права та привілеї, він трактував «віддякою за послуги, які королю віддали у війні й за те, що не дали себе москалям підмовити до зради» [121, с. 111].

Подібно і В. Томкевич оцінював козацький реєстр, створений за наказом Стефана Баторія, лише продовженням заходів Сигізмунда II Августа. Так, він вказував, що король «провів нове вербування козаків й створив загін із 500

чоловік на умовах давнішого найму на чолі із Бадовським» і тепер лише замість останнього їм призначили нового командира в особі Яна Оришевського [141, с. 18]. Ці козаки відзначились великими заслугами у наступній війні із Московським царством й, користаючи із цього, після повернення із військової кампанії виступили до влади із більш широкими вимогами. Козацькі посланці, як наголошував історик, скаржилися королю на узурпацію місцевими чиновниками судової влади над ними, накладання на них різних податків й відбирання від дальших спадкоємців маєтків після козаків, що померли. Саме у прийнятті королем козацьких вимог й захисті від зазначених кривд дослідник бачив значний поступ у розвитку соціально становища козаків. Правда, вчений відзначив, що хоча надані привілеї не були якимись значними й стосувалися лише членів підрозділу Оришевського, однак нечіткі формулювання королівського документа давали значні можливості його трактування на користь козаків. Зокрема, йшлося про підстави домагатись звільнення усіх козаків, а не лише реєстрових, із-під судової юрисдикції місцевої влади. «У результаті чого – як наголошував В. Томкевич – сформувалась т. зв. «Баторіанська легенда», повторювана з козацьких уст в уста, про незвичайні «свободи» надані королем й пізніше, скільки б раз козаки не підіймали бунтів проти держави, то кожного разу будуть покликатись на ці легендарні «свободи», вимагаючи поширити їх на цілий свій стан» [141, с. 19]. Також історик зазначав, що, створюючи підрозділ реєстрових козаків, влада бажала протиставити їх «свавільним» козакам із Січі. Однак спроба внести розкол й придушити запорожців руками реєстрових не вдалась, навпаки – від найманого війська січовики лише переймали краще військове мистецтво. Також і сам Я. Оришевський «замість того, щоб визначити реєстровим козаками якийсь вектор, сам прийняв козацьку ментальність, водив ватаги на Крим полюючи на татарські табуни, став він живим прикладом, який доводив, що навіть шляхта яка мала стосунки із козаками приймала їх спосіб життя й духовно покозачувалася» [141, с. 20]. Остаточо ж історик оцінював козацького

очільника, як особу яка теж «ще більше деморалізувала козаків й у підсумку діяла на шкоду державі» [141, с. 20].

У контексті проблеми судового імунітету козаків варто згадати дискусію Ф. Равіти-Гавронського, яку він провадив із українськими істориками, а зокрема М. Грушевським та І. Крип'якевичем. Польський дослідник, на основі власних розважань над текстом універсалу Стефана Баторія, стверджував, що усі привілеї та права, надані козакам, поширювались лише на реєстровців і аж ніяк не на усе козацтво як цілісність. Так, він виступав проти самого формулювання «козацький імунітет», висунутого М. Грушевським. Однак найбільш гостро Ф. Гавронський заперечував тези І. Крип'якевича, висунуті ним у коментарях до документів С. Баторія, надрукованих у «Жерелах до історії України-Руси» [207]. Дослідник називав підходи українського вченого «трактуванням згідно із козацькою фантазією» й непорозумінням [111, с.120]. Окрім спостережень щодо поширення судового імунітету на усе козацтво, особливо дразливими для Ф. Гавронського були оцінки королівської ординації, як «початку здійснення козацьких бажань», «перемогою козацьких ідеалів», а самих козаків як «політичної окремішності» [111, с.120]. Такі погляди польського дослідника були продиктовані значною мірою антиукраїнськими й антикозацькими антипатіями і характеристикою козаків як варварів, грабіжників та вбивць. Усі зловживання та утиски, які здійснювала місцева влада, й від яких намагався захистити козаків Баторій, Ф. Равіта-Гавронський вважав закономірними, адже, на його думку, «усіх козаків сприймали як волоцюг, людей ненадійних, котрих кожна громада уникала й рада була їх позбутися» [111, с.119]. Що ж до поглядів про козацьку єдність, то він вважав, що «вона ні в реальності, ні в історії ніколи не існувала» [111, с.119].

Серед провідних представників наукового середовища II Речі Посполитої, яке схилялося до ідеології руху санації, були автори масштабної «Всесвітньої історії» М. Сокольницький, Г. Мосціцький та Я. Цинарський. Вчені вміщували утворення Стефаном Баторієм козацького реєстрового війська у його загальні великі військові реформи й зокрема заходи щодо організації піхотних

підрозділів польської армії, яких до того часу відчувалася велика нестача. Козаків на королівській службі він порівнював із т. зв. вибранецькою піхотою, яка також появилася після затвердження сеймом в 1578 р. проекту створення постійних піхотних військ. Мотивом масштабних реформ війська й найму козаків вчені бачили розгортання великої війни Речі Посполитої проти Московського царства. Дослідники наголошували на участі підрозділу реєстрових козаків на чолі із черкаським старостою М. Вишневецьким та поручником Я. Оришевським у московсько-польській війні на Сіверському театрі бойових дій й особливо їх значну роль у кампанії під Полоцьком. Їхні бойові заслуги та високий рівень, на думку науковців, мав наслідком видання королем у 1582 р. документа, який затверджував усі дотогочасні права та привілеї, а саме звільнення від усілякого роду «данин», виключення із-під юрисдикції старостів та ін. [12, с. 687].

Виділяв існування Стефана Баторія в історичній пам'яті українського народу М. Дубецький, стверджуючи, що біля впадіння р. Чортомлик у Дніпро існував острівець Стара Січ, який ще буцімто мав також іншу назву – Січ Баторія. Він наголошував, що «в цей час, коли жодне інше ім'я наших королів не збереглося в вустах народу, в назвах місцевостей, то тільки ім'я Баторія є тут винятком» [58, с. 9]. Це, на думку дослідника, було «свідченням того звідки плинув дух, що організовував недисципліновані громади в шереди лицарського братства» [58, с. 59]. Цей випадок став історикові можливістю наголосити на благодатному впливі польської «цивілізації» й суспільства, які єдині приносили високі цінності та культуру на дикі степові простори, ошляхетнювали «бунтівні купи» козаків та українського населення. Отже, вчений вважав, що різноманітні реформаторські заходи польського короля стосувалися не лише запровадження козацького реєстру, але й сягали самої Запорізької Січі та незалежних степових громад січовиків. Історик стверджував, що саме на вищеназваному острові розміщувалася «перша більша Січ, Січ історичних часів, що бере свій початок з днів Баторія, від 1576 року» [58, с. 54]. У підсумку Запорізька Січ поставала в образах М. Дубецького справжнім творінням

польських королів, а ніяк не «бунтівного духу» мінливих, у його баченні, козацьких очільників.

Історик військового мистецтва та організації війська М. Кукель відносив створення справжнього козацького реєстрового війська лише до 1590 р., за панування короля Сигізмунда III Вази. На його думку, саме тоді «запорізькі козаки отримали організацію як «Військо Його королівської Милості запорізьке», були записані в реєстр, поділені на полки із старшиною підпорядкованою гетьману й отримали платню від Речі Посполитої» [95, с. 68]. Взяття на королівську службу козаків історик пояснював фінансовими труднощами, які за собою тягнуло утримання різних інших підрозділів найманого війська, створених за західноєвропейським зразком. Тому саме незначні кошти, які можна було виділити на утримання козаків, заохочували владу Речі Посполитої набирати їх до складу королівської армії. У своїх дослідженнях розвитку польсько-литовського війська в XVI ст. історик наголошував на поглибленні проблем держави, пов'язаних із пошуком коштів на війни та армію, які ставали щораз масштабнішими і вимагали пошуку виходу зі складної ситуації. Дослідник прирівнював місце реєстрових козаків у військах польсько-литовської держави до загонів добровольців, що з'явилися на королівській службі на початку XVII ст. на чолі із ротмістром Лісовським, т. зв. «лісовчиків», які служили взамін за військову здобич. Звертаючи увагу на козацькі «бунти» проти обмеженої кількості реєстру та заборон походів на турецькі володіння, науковець усе ж відзначав велику військову вартість козацької піхоти і її заслуги перед державою [95, с. 68]. Цікаво, що, звертаючись до проблеми появи та існування реєстрового козацтва, М. Кукель не згадував запровадження реєстрів за панування Сигізмунда II Августа та Стефана Баторія.

Цікаві оцінки спробам залучити козацтво на службу Речі Посполитої дав Л. Васілевський. Дослідник уважав, що державні інтереси Корони Польської полягали у легалізації потужної збройної сили, у яку козаки сформувалися до другої половини XVI ст. Це було подиктоване потребами налагодження дієвої

оборони південно-східних кордонів від турецько-татарської загрози. З іншого ж боку козацтво щораз більше загрожувало екзистенційним інтересам Речі Посполитої, які полягали у збереженні мирних відносин із Кримським ханством та Османською імперією. Саме це, на його думку, підштовхувало королівську владу до впорядкування «хаотичних» суспільно-політичних відносин на українському прикордонні й запровадження серед козаків суворої організації [147, с. 13]. Дослідник пов'язував час запровадження козацьких реєстрів зі встановленням влади Королівства Польського в Україні після Люблінської унії, яка більш сумлінно ставилась до проблем адміністрування. Однак усі такі спроби влади приносили мало результату, адже козаки, що постійно зростали у своєму значенні та могутності, «зрештою не піддавалися, щоб їх взяли під контроль, й продовжували жити незалежно» [147, с. 13].

Іншою причиною відсутності необхідних результатів він бачив слабкість самої польської влади, яка не могла наполегливо впроваджувати заплановані реформи. Також слабкою стороною у відносинах Польщі із козаками дослідник убачав потребу Речі Посполитої у козацькій допомозі у війнах із сусідами, а також у самовільній діяльності магнатів, які сприяли зростанню козацтва через постійні найми на службу для своїх авантюрних походів у Молдову чи Московію. Отже, в його оцінках, «ненормальним було встановлення козацького реєстру на пару тисяч осіб, коли фактична їх чисельність сягала до 20-30 тисяч» [147, с. 14]. Варто звернути увагу, що попри бажання таких вчених та діячів, як Л. Васілевський, досягнути консенсусу із українцями, вони все ж бачили слабкість польської сторони у її залежності від козацтва, а також проблематичність сили самих козаків. Отже, можна констатувати, що тут все ж проявляється типове для польських інтелектуалів XIX та першої половини XX ст. уявлення про необхідність не взаємних поступок із козацтвом у XV–XVII ст., а повне взяття їх під своє панування із можливістю, у випадку спротиву, силою нав'язати свою позицію або і взагалі ліквідувати як явище.

Як вказував Л. Васілевський, наприкінці XVI ст. оформився своєрідний дуалізм у позиції козаків, що були «оборонною силою Речі Посполитої» й

одночасно вели самостійну зовнішню політику й військові акції. В контексті незалежності українського козацтва вчений особливі акценти робив на ролі Запорізької Січі, яка була «*sui generis* republika, що керувалася власними звичаєвими законами й перманентно залишалася у стані війни із «поганами» [147, с. 14]. Антагонізм між бажаннями влади підпорядкувати собі козаків й прагненням останніх до повної незалежності, як наголошував польський публіцист, стали чи не основною причиною козацьких повстань, що почали вибухати уже з 1590-х рр.

Слід відзначити, що історія запровадження перших козацьких реєстрів була однією із ключових серед польських досліджень із кола козакознавчої проблематики. Таке активне зацікавлення істориків було обумовлене намаганнями відшукати приклади вдалої співпраці між козацтвом та польською державою, простежити різноманітні моделі єднання народів багатонаціональної Речі Посполитої. Поруч із цим простежуються тенденції побачити у реєстрі механізм встановлення контролю над українським козацтвом та обмеження його розвитку. Також часто зустрічаються цілеспрямовані пошуки доказів на користь заперечення концепцій про виокремлення королівською владою українського козацтва у привілейовану суспільну верству. Висновки про суперечливість та непослідовність політики влади Речі Посполитої щодо козацтва були для польських науковців основою для пошуку у такому політичному курсі однієї із ключових причин виникнення польсько-козацького конфлікту та вибуху козацьких повстань.

* * *

Історія українського козацтва у другій половині XVI ст. викликала зацікавлення польських істориків у контексті вивчення різноманітних проблем як внутрішнього життя польсько-литовської держави, так і при дослідженні зовнішньополітичних подій. Розглядаючи події різноманітних козацьких походів на турецькі й татарські володіння, науковці виділяли діяльність князя Дмитра Вишневецького, якого показували частково продовжувачем справ попередніх великокнязівських старост на українському прикордонні, а частково самостійним політичним гравцем. У більшості оцінок польські історики

зображали князя як авантюриста, що керувався своїм бурхливим темпераментом та власними амбіціями, й тому був ними зарахований до своєрідного «класичного», у їхньому розумінні, типу українських шляхтичів. Зокрема, зверталася увага на факт тимчасового переходу Вишневецького на службу до московського царя Івана IV Грозного й цим підкреслювалася мінлива вдача князя та його схильність до зради, що приписувалося усьому козацтву. Як авантюру, спричинену ворожими до Польщі інтригами Австрії, розглядався похід Вишневецького на Молдову. У подібному ключі польські історики оцінювали й молдавські походи інших козацьких очільників, зокрема Івана Підкови. Окрему увагу польські науковці звертали на історію заснування першої Запорізької Січі, закономірно оцінюючи як вагому подію появи особливого осередку, до якого відбувалося тяжіння українського козацтва. Попри це деякі дослідники зображували ранню Січ як тимчасове поселення, що не мало потенціалу вирости до ролі справжньої «козацької столиці».

Однією із ключових проблем у польських козакознавчих дослідженнях була історія створення перших реєстрів козацького війська. Польські історики здебільшого бачили ідею заснування реєстрового козацтва наслідком королівської політики щодо спроби зупинити самовільні козацькі походи на турецькі володіння. Використання козаків як військової сили на службі держави здебільшого вбачалося таким, що поступалося у вазі потребам влади взяти козаків під свій контроль. Особливу увагу дослідники приділяли реформам короля Стефана Баторія й наданню ним козацтву низки прав та привілеїв, на основі якої оформилась т. зв. «Баторіанська легенда» про створення із козацтва привілейованої військової верстви, що слугувала доказом козаків у їхній пізнішій боротьбі за власні права. Чимало істориків стверджували про уявний характер особливого статусу козацтва й цим заперечували претензії козаків на особливе місце у суспільстві Речі Посполитої. Це, зі свого боку, дозволяло дослідникам розглядати як звичайні заколоти та злочинну діяльність усі наступні козацькі повстання кінця XVI та XVII ст., зумовлені їхньою боротьбою за власні права.

РОЗДІЛ 4

Козацькі повстання кінця XVI ст. в оцінках польських вчених 1863–1939 рр.

Козацькі повстання кінця XVI ст. започаткували епоху боротьби козацтва проти панування на українських землях польської влади та суспільно-політичного устрою, який із собою несла польська держава. Вони дали поштовх політичним трансформаціям у середовищі самого козацтва і його ролі в українському суспільстві, а також стали відправною точкою на шляху збройного врегулювання політичного, соціального, релігійного та міжнаціонального конфлікту у польсько-українських відносинах. Такі важливі та повні контраверсій події не могли залишитись поза увагою польських учених. Особливої актуальності означені проблеми набирали із посиленням міжнаціональної конфронтації у відносинах між поляками та українцями, що у цікавий для нас період від 1860-х рр. й до початку II Світової війни дедалі посилювалась та нерідко призводила до кровопролиття. Для польських істориків ключовим було виявлення причин, що спричинили вибух повстань. Ці події не лише поклали край тривалому мирному співжиттю обох народів у межах єдиної польсько-литовської держави, але й стали предтечею Національно-визвольної революції середини XVII століття, яка зрештою призвела до занепаду Речі Посполитої.

Окрім наукового інтересу, ці події в польській історичній свідомості були оповиті особливою "чорною легендою" кривавих бунтів варварських мас. Імена таких постатей, як Северин Наливайко, стали для поляків синонімом диких, кровожерливих ватажків зграй грабіжників. Таке негативне зображення, зі свого боку, слугувало "темним" тлом для демонстрації в позитивних барвах польських військ та лідерів, зокрема гетьмана Станіслава Жолкевського. З метою патріотичного виховання, ці діячі зображувались як приклади для наслідування: самовіддані герої, великі державні мужі та носії високих цивілізаційних цінностей.

Попри таке стереотипне сприйняття, що було популярним у спрямованих на маси образах подій кінця XVI ст., польські вчені доклали багато зусиль для реконструкції подій перших козацьких повстань.

4.1. Козацьке повстання 1591–1593 рр. під проводом Криштофа Косинського.

Козацьке повстання 1591–1593 рр. під проводом Криштофа Косинського було першим такого роду конфліктом, що вибухнув на землях Речі Посполитої й започаткував цілу низку збройних козацьких виступів, що, зрештою, мали фіналом національно-визвольну війну середини XVII ст. під проводом Богдана Хмельницького. Подія, що займає таку особливу роль в історії України та польсько-литовської держави, не могла пройти повз увагу польських істориків.

Вивчаючи обставини вибуху перших козацьких повстань, польські науковці намагались прослідкувати суспільно-політичне тло та причини такого початку загострення відносин між козацтвом і владою Речі Посполитої. Так, політику Речі Посполитої щодо козацтва на зламі 1580-х та 90-х рр. розглядав Ю. Шуйський. Спроби польських посадовців обмежити кількість козаків та взяти їх під контроль влади убачав одним із елементів усього тогочасного переплетіння польсько-османських відносин та заходів щодо налагодження оборони українських земель від нападів татар і турків. Він уважав, що козацькі напади на терени Османської імперії стягнули на Річ Посполиту в 1589 р. походи татар в околиці Тернополя та сілістрійського паші на придністровські землі. Такі дії козаків історик пояснював значним послабленням дисципліни у їхньому середовищі, що настало після смерті короля Стефана Баторія, який контролював їхню діяльність та надавав їм організаційних форм. Щоб посилити обороноздатність країни, гетьман Ян Замойський на березневому сеймі 1590 р. добився прийняття постанов, якими підпорядкував козацтво безпосередньо своєму командуванню. Іншим заходом коронного посадовця було, як наголошував науковець, роздавання великих земельних маєтностей в Україні

магнатським родам, які мали «впорядкувати суспільні відносини та погамувати козацьку сваволлю» [136, с. 230].

Причину перших козацьких повстань А. Левіцький вбачав у соціальних суперечностях, що сформувалися в Україні в другій половині XVI ст. та і назагал в особливостях життя місцевого населення. Вчений зауважував, що у цей час відбувалось руйнування давніших суспільних відносин, причиною чого була колонізація незаселених просторів краю. Увесь цей процес проходив під знаменом переходу значних українських просторів у власність магнатів, які запроваджували там загальнодержавні порядки – тобто покріпачували доти незалежних місцевих селян. Додатково напругу у суспільстві посилювала діяльність орандарів панських маєтків, що вдавались до значних утисків населення, яке звикло до здавна панівних в Україні свобод [103, с. 220]. Водночас мешканці українських земель з давніх часів були звиклі до військового ремесла, беручи участь в обороні від татарських нападів й самі займалися козакуванням, тобто походами на татарські та турецькі землі задля захоплення здобичі. Такий войовничий люд був готовий зі зброєю в руках відстоювати свої інтереси.

Іншою причиною повстань були, на думку А. Левіцького, самовільні козацькі походи на Кримське ханство й Османську імперію. Однак вони, як уважав науковець, лише стягали на Річ Посполиту турецькі удари у відповідь. Щоб вберегтись від війни із Портою, влада Речі Посполитої через сейм провела в 1590 р. постанову «Порядок з сторони низовиків та України», покликану покласти край самостійним козацьким походам. Згідно з нею, козацтво підпорядковувалось безпосередньо владі великого гетьмана коронного, саме ж Запорізьке військо мало перетворитися на повністю послушну Речі Посполитій армію. Це все, як наголошував дослідник, «дало гасло до перших козацьких рухів» [103, с. 221].

Загальні причини козацьких повстань в XVI ст. А. Яблонівський вбачав у «постійному зміцненні козацтва, що збільшувалося за рахунок зростаючого напливу у свої ряди й щораз активніше змагалось задля вилому із обмежень, що

ще сковували їх» [71, с. 208]. Першими проявами цього були самовільні походи запорожців на турецькі володіння. Історик стверджував, що такими в період безкоролів'я (коли частина козаків воювала на службі польської держави під керівництвом канцлера Я. Замойського у битві під Бучиною) були походи на чорноморські прибережні міста. Це, на його думку, призвело до татарського нападу, який сягнув аж околиць Львова. Обвинувачуючи козацтво у самовільному збільшенні чисельності та у веденні на власну руку військових дій проти Османської імперії, вчений згадував і про рішення влади Речі Посполитої найняти на королівську службу 20 тис. козаків, які мали стати частиною сил зібраних для протидії загрозам із боку Порти. Одночасно історик наголошував, що «щойно буря [небезпека із боку Туреччини. – М.К.] була щасливо погамована, на козаків відразу впала відповідальність за викликану тривогу». У підсумку у цьому ж 1590 р. сейм видав постанову «Порядок з сторони низовиків і України», спрямовану на підкорення козаків владі та їх обмеження. Отже, намагаючись вказувати на шкідливі дії козацтва та небезпеку, яка виходила із факту самого його існування, А. Яблоновський все ж зобразив суперечливість політичної лінії самої Речі Посполитої щодо козацтва, яка, використавши його у власних війнах, відразу ж бралася придушувати козаків. Однак при цьому науковець відзначив слабку дієвість польської влади та її постанов: «будь-які суворі закони, як би мудро обдумані вони не були, звучали на степах без відлуння; не було кому ці закони виконувати, а тим часом тих, проти кого ці закони були спрямовані, вони лише без потреби дратували» [70, с. 172].

Убачаючи коріння перших козацьких повстань у суперництві двох полярних способів колонізації українського степового прикордоння та землекористування на цих територіях, Т Корзон такими типами землеволодіння та господарювання називав «колонізаційний, господарський, культурний, що творив магнатські фортуни королев'ят» й «бунтівний, руйнівний, ненависний у козащини» [89, с. 292]. Продовжуючи у такий спосіб оцінювання соціально-економічної діяльності в Україні, він трактував магнатське господарювання

таким, що примножувало багатства й могутність країни, натомість козацьке називав таким, що лише призводило до бунтів і «жахливих потрясінь». Іншою причиною козацьких повстань дослідник бачив саму козацьку сутність, яка, на його думку, полягала в «нелюдській жорстокості», «дикому свободолюбстві» керованому алкоголізмом, що постійно підштовхували козаків до війн, кровопролиття, грабування та руйнування, що були їх головними бажаннями. Зі сказаного неважко зауважити, що варшавський історик перебував на радикальних антикозацьких позиціях й транслиував різноманітні антиукраїнські фобії, стереотипи й міфи. Що ж до початку першого козацького повстання, то його вибух Т. Корзон пов'язував із укладенням польсько-турецького миру. Він зазначав, що виступ запорожців розпочався відразу після укладення домовленостей з Османською імперією. Водночас історик характеризував і самого К. Косинського, називаючи його «кошовим отаманом» запорозьких козаків й стверджував, що він був шляхтичем, який походив із Підляшшя. При цьому зазначав, що на різноманітних документах козацький очільник підписувався по-польськи [89, с. 292].

У баченні М. Бобжинського причиною повстання запорізьких козаків на чолі із К. Косинським, як і інших перших їхніх виступів, була заборона влади Речі Посполитої походів на володіння Османської імперії. При цьому вчений висвітлював ці події як приклад глибинної непослідовності польської політики щодо козацтва, звертаючи увагу, що лише в 1590 р. сейм Королівства Польського, через загрозу військового конфлікту із Туреччиною, організував січових козаків, які мешкали поза територіями польсько-литовської держави, у реєстрове військо під верховним командуванням коронного гетьмана. Усіх же інших, нереєстрових козаків, яких історик характеризував терміном «свавільних», сейм «наказав винищувати або до підданства змушувати» [48, с. 200]. Така політика, що виражалася в одночасному використанні козаків проти Туреччини та забороні їм здійснювати походи; заходи зі збільшення чисельності козаків при їхньому законодавчому чисельному обмеженні, призводила до значного посилення суспільно-політичної напруги на

українському прикордонні. А козаки, позбавлені можливості отримувати здобич у походах проти турків й татар, спрямували свою войовничу енергію проти панських маєтків, де намагались здобути собі поживу. У підсумку важливо констатувати, що такі акценти на непослідовності політики Речі Посполитої щодо козацтва були характерними для підходів М. Бобжинського як представника краківської історичної школи із її концепціями «історичного песимізму». Для вченого вони були прикладом вад суспільно-політичного устрою Речі Посполитої, залежності її від особистих амбіцій і користей можновладців, при частій недолугості та слабкості політичних еліт, що довели польсько-литовську державу до загибелі.

Звертав увагу на взаємозв'язок козацьких походів на терени Османської імперії із вибухом перших козацьких повстань й В. Томкевич, який вважав, що у другій половині XVI ст. дедалі більше посилювалися козацькі напади на татарські володіння та турецькі причорноморські міста. Особливо такі їхні дії активізувалися після смерті короля Стефана Баторія, що за свого правління намагався взяти козаків під контроль влади й організувати їхнє життя. Однак зі смертю монарха у Речі Посполитій запанували внутрішні безпорядки, які посприяли й пробудженню козацької «сваволі» [141, с. 20]. Обмежений характер мала спроба Оришевського та Замойського використати козаків у боротьбі проти ерцгерцога Максиміліана в 1588 р., коли більшість запорожців продовжили свої руйнівні походи на турецькі береги Чорного моря. Ці напади, як вважав дослідник, спричинили масштабні татарські набіги на Річ Посполиту. Загроза великої війни проти Порту змусила польський сейм прийняти рішення про вербування на королівську службу 20 тис. козаків. Однак уже з початком заспокоєння цієї зовнішньополітичної кризи сейм вирішив «серйозно задуматись над її уникненням у майбутньому». Заради цього, згідно з означеннями історика, влада прийняла постанови, щодо «правового унормування становища козаків, що були винуватцями роздраження Туреччини» [141, с.21]. Враховуючи означені обставини, історик усі плановані утиски козацтва подавав як справедливі заходи з приборкання войовничої

стихії й використання її на службі держави і не зобразив їх як карні заходи, що передбачали розправу над непокірними такої політиці.

Спроби влади Речі Посполитої взяти під контроль козацтво обсервував і Ф. Равіта-Гавронський. Сеймову конституцію 1590 р. він називав «спробою зупинити бурю за допомогою прохання до буревію, щоб припинився», у такий спосіб оцінюючи її як дуже слабку та недієву. Дослідник робив наголоси на проєкті вербування 20 тис. козаків на королівську службу, що мали б підпорядковуватися владі великого та польного гетьманів. Їх планували використати у боротьбі проти Туреччини, війна з якою загрожувала у цей час Королівству Польському. Однак як тільки небезпека стала менш відчутною, «всі добрі починання закінчились нічим, особливо через те, що державні фінанси, які завжди були бідні, не дозволяли вдаватися таких великих видатків» [112, с. 50]. У підсумку усе завершилось наймом лише тисячі козаків на чолі із Язловецьким та Оришевським. Іншим елементом планів із запобігання повстань дослідник убачав наділення впливових серед козацтва осіб землеволодіннями. У такий спосіб влада хотіла прив'язати їх до землі, щоб відвернути від бажання «бавитись грабунком». Однак усі ці заходи, які Гавронський називав «напівметодами» та недолугістю, закінчилися нічим. Зокрема «неоплачувані загони Оришевського розтопилися серед натовпів козацьких блукачів й збільшили ватаги двох відомих козацьких гетьманів Косинського та Наливайка» [112, с. 50].

У контексті розгортання міжконфесійного конфлікту у Речі Посполитій розглядав початки козацьких повстань В. Конопчинський. Козаків, яких він називав «знаряддям активного бунту», порівнював із опозицією, що гуртувалась довкола ідеї боротьби за релігійні права православних, й характеризував їх «стихією пасивного опору» [85, с. 192]. Ба більше, історик вказував, що на початках існування козацтво «не багато мало спільного із грецькою релігією та руським народом», але в кінці XVI ст. сам політичний курс Речі Посполитої підштовхнув їх до активної боротьби за своє місце у соціумі польсько-литовської держави. Так, після першого ж великого нападу

козаків на турецькі володіння, сейм за вказівкою Я. Замойського в 1590 р. прийняв обмежувальну постанову «Порядок із сторони низовиків і України». Водночас, хоча й без найменшого включення козацтва до привілейованих прошарків суспільства Речі Посполитої, сейм надав князям Вишневецьким, Ружинським та Острозьким величезні володіння в Україні для проведення їхньої колонізації і господарського освоєння. Також і самих козаків було піддано під керівництво М. Язловецького. Натомість у 1591 р. вони отримали лише визнання окремого судівництва, однак реєстровці не дістали обіцяних їм виплат. Сам же привід до початку збройного виступу козаків дослідник віднаходив у особистому конфлікті К. Косинського, «одного із трьох козаків шляхетського стану, що отримали невеликі земельні надання», що виник у нього з князями Вишневецькими та Острозькими за володіння Рокитном [85, с. 193].

Привід до вибуху козацького повстання під проводом К. Косинського В. Смоленський вбачав у прийнятті в 1590 р. сеймової конституції «Порядок із сторони низовиків та України», яка забороняла козакам виходити за пороги. Це мало метою припинити їхні самовільні походи на землі Османської імперії та Кримського ханства, у яких влада вбачала причину нападів турків і татар на українські землі Речі Посполитої. Також посадовці бажали «перетворити запорожців у тихе знаряддя Речі Посполитої», з метою чого цією постановою намагалися поставити під командування великого коронного гетьмана усіх козацьких отаманів та сотників [116, с. 191]. Ці постанови посприяли гуртуванню козаків та проведенню ними нарад щодо подальших кроків у відповідь, що і завершилося збройним повстанням.

Автори колективної «Всесвітньої історії» М. Сокольницький, Г. Мосціцький та Я. Цинарський вважали самотійну зовнішньополітичну та військову діяльність козацтва ледь не головною причиною конфліктів між Османською імперією та Річчю Посполитою. Вони вказували, що напади козаків на Молдову і турецькі володіння перекреслювали усі можливості підтримання мирних польсько-турецьких стосунків. Так, зокрема в 1590 р. постала загроза розриву дипломатичних відносин із Портою. Унаслідок цього

сейм змушений був прийняти постанову «Порядок із сторони низовиків та України», згідно із якою козаків було підпорядковано владі самого Яна Замойського як великого коронного гетьмана. Проте уже незабаром, після зменшення зовнішньополітичної загрози із боку Туреччини, було скасовано це посилення повноважень гетьмана й передано командування над реєстровими козаками снітинському старості М. Язловецькому [125, с. 696]. У підсумку вчені зазначали, що за часів панування Сигізмунда III «козацьке питання» переплелось ледь не з усіма проблемами тогочасної політики Речі Посполитої.

Розгорнуту характеристику сеймової конституції 1590 р. «Порядок із сторони низовиків та України» подав В. Томкевич. Розглядаючи її зняряддям задля «унормування становища козацтва» у Речі Посполитій, вбачав у документі дві частини. Перша із них стосувалася реєстрових козаків й передбачала їхнє перетворення на регулярне військо. Його командирами, сотниками мали бути представники шляхетського стану. При цьому історик зазначав, що козаки вважали цей пункт порушенням їхніх прав і вважали його «кривдою». Також верховне командування над ними мали здійснювати коронні гетьмани. Їхні обов'язки передбачали «чувати над тим, щоб реєстрові козаки стали справжнім військом, що боронило б Україну, а не грабіжницьким натовпом» [141, с. 21]. Реєстр мав складатися із 2 тис. піхоти та 1 тис. кінних воїнів. У складі війська заборонялося перебувати дезертирам із коронної армії та різного роду злочинцям й особам, що мали конфлікти із законом.

Іншою частиною документа, яку виділяв В. Томкевич, були пункти, що стосувалися запорізьких козаків. У них старостам прикордонних українських територій наказувалось нікого не допускати на Запоріжжя, не дозволяти вести торгівлю зброєю та боєприпасами, страчувати усіх, хто б повертався із самовільних військових походів. Також передбачалася заборона шляхті брати участь у козацьких походах («ходити в поле»). З цього приводу науковець дійшов висновку, що ці застереження сеймової конституції прямо вказують на вагому роль шляхти у житті тогочасного козацтва, адже вони становили відчутну частку у його спільноті. У своїх узагальнювальних спостереженнях

над заборонними постулати «Порядку...», що становили у його баченні осердя та фактичну сутність документа, історик бачив їх такими, що мали на меті «запобігти сваволі низовиків» [141, с. 21].

У загальних оцінках значення сеймової конституції 1590 р. В. Томкевич вважав її лише «паперовою постановою, яку не було кому виконувати». Вчений стверджував, що усі тогочасні рішення влади лише спричинились до поглиблення конфлікту й призвели до першого козацького повстання на чолі із К. Косинським. Такі свої висновки він ґрунтував на баченні повстань козаків формою боротьби між різними типами колонізації степових українських просторів та різних форм землеволодіння – колонізації, яку вела велика шляхта, що запроваджувала латифундіальне землеволодіння, та освоєння теренів козаками і вільними селянами на принципах фермерського землекористування. Історик вказував, що влада Речі Посполитої бажала заспокоїти козацтво й відвернути його від закордонних походів шляхом перетворення на більш осіле, укорінене на певних територіях, населення. Це здійснювалось через надавання їм земель. У такий спосіб планувалося залучити їх до колонізації, а отже, і до організованої оборони, степового прикордоння. Однак у тоді ж король та уряд роздавали великі володіння можновладцям-магнатам, які також мали заселяти колоністами землі, що стояли пустою. Це усе, на думку В. Томкевича, породжувало конфлікт між козаками та «українними королев'ятами» [141, с. 22]. Саме його, разом із заборonoю здійснювати морські походи, науковець убачав причиною перших козацьких повстань. У цьому ж ключі він розглядав виступ на чолі із К. Косинським як боротьбу за маєтки.

У своїх спостереженнях над причинами першого козацького повстання В. Томкевич схилився до характеристики його як «тільки приватної війни» й вважав, що до збройного виступу призвів «майновий конфлікт, який розгорівся між київським воєводою Костянтином Острозьким та авантюрним волинським шляхтичем Криштофом Косинським» [141, с. 22]. Історик висловлював переконання, що такі обставини з'явилися через непослідовну політику правлячих кіл Речі Посполитої, які в кінці XVI ст. надавали землі двом *de facto*

полярним силам, що прагнули колонізувати незаселені землі Подніпров'я – великим магнатам і козакам. Така їхня конкуренція за землеволодіння неминуче мусила призвести до спроб її збройного розв'язання. Першим відомим прикладом цих зіткнень, що переросли у справжню «війну», і стало козацьке повстання на чолі з К. Косинським [141, с. 22].

Часто польські науковці дошукувались причин козацьких повстань лише у вагомій ролі особистісного фактора – у мотивах, що підштовхнули їхніх очільників до виступу й організації завжди готових до будь-яких збройних дій та походів козаків. Такою, зокрема, була і позиція Ф. Равіти-Гавронського, що який перебував під впливом ідей неоромантизму із його акцентами на ролі виняткової особистості, з усіма її емоціями, в історії. Так він причиною більшості козацьких війн називав власні амбіції козацьких ватажків, а козаків трактував вибуховою силою, що потребувала лише такого каталізатора у вигляді конкретного лідера. З такого погляду охарактеризував Ф. Гавронський і саму постать К. Косинського. Учений зазначав, що козацький очільник був за походженням польським шляхтичем з Волині і вказував, що він «як і багато інших козацьких ватажків, належав до цього дрібного шляхетського натовпу, котрий завжди мав більше фантазії ніж засобів для життя й у динамічній козацькій стихії шукав опори для своїх шляхетських амбіцій» [112, с. 50]. І додавав, що К. Косинський «пізнав козацьку школу воювання на практиці». Дослідник припускав, що він перебував у якихось службових відносинах із князями Острозькими, однак не конкретизував їхньої сутності. Під час впровадження у життя сеймових постанов «Порядок з боку низовиків та України» він, разом із іншими козацькими лідерами отримав земельні надання, а саме селище Рокітне на Білоцерківщині (для означення цих володінь використовував поняття «пустиня», що означало безлюдну, дику місцевість). Однак комісія, що діяла від імені князя Костянтина Василя Острозького, відібрала у майбутнього козацького очільника Рокітне, яке визначила власністю князів Острозьких й оголосила про його незаконну передачу Косинському. Завжди скептичний, щодо несправедливості, яку відчували на собі козаки та їх

очільники, Ф. Равіта-Гавронський стверджував, що «немає на це доказів й треба сумніватися чи ця обставина підштовхнула Косинського до явного збройного бунту проти Речі Посполитої» [112, с. 51].

Варто відзначити, що сучасні польські вчені здійснили чимало влучних спостережень щодо постаті К. Косинського та його діяльності напередодні вибуху повстання. Так, Ромуальд Романський наголошував, що Косинський ще до 1591 р. вибудував серед козаків свою «кар'єру» й здобув чималу популярність. Такі свої спостереження історик ґрунтував на факті, що ще в 1590 р. він «мусів серед козаків займати непосредне становище, адже тоді отримав Рокитне від короля як один із важливіших та більш впливових козацьких отаманів» [374, с. 81]. Самі ж причини, які підштовхнули Косинського до збройного виступу, на думку вченого, залишаються зрозумілими мало, а з відомих фактів є лише напад у кінці 1591 р. на будинок князя Дмитра Курцевича й захоплення ним різних цінностей та привілею на володіння князями Острозькими Рокитна, яке тільки недавно передав козацькому лідеру король. Отже, початок повстання Р. Романський характеризував як «виразно приватний конфлікт». Що ж до участі у ньому великої кількості козаків та селян історик чітко апелював проти тези Ф Равіти-Гавронського, що вважав їхніми мотивами лише «пошуки козацького хлібу» у шляхетських маєтках. Він називав такі погляди «недопустимим спрощенням», адже козацько-селянський альянс «постав на базі супротиву колонізації України та беззаконням, що її супроводжували» [374, с. 81].

На початку цікавого для нас періоду розвитку польської історичної науки розглянув історію повстання К.Косинського Г.Шмітт. Цікаво, що вчений розглядав ці події не як якийсь виступ проти Речі Посполитої чи прояв козацької «сваволі» або грабіжницький похід, як любили робити чимало інших польських дослідників, а як міжусобну війну однієї знакової постаті для регіону проти іншої. Так К.Косинського вчений однозначно характеризував як козацького гетьмана, що часто повністю заперечували інші польські вчені (ба більше під сумнів вони ставили й гетьманський статус навіть П.Сагайдачного й

характеризували козацьких очільників поняттям «старший»). Увесь конфлікт історик називав «жорстоким насиллям в руських сторонах» й описував його як систематичне плундрування Косинським маєтків князів Острозьких та їх приятелів[115, с.551]. Унікальними для польської історіографії ХІХ та першої третини ХХ ст. є згадки про мирні інтервенції у конфлікт короля Сигізмунда ІІІ та канцлера Яна Замойського із закликами до миру та заборонами таких дій. Розв'язок протистояння вчений змалював як самотійну збройну відповідь Острозьких, що перемогли Косинського у битві під П'яткою й примусили його обіцянок «спокійно поводитись», й зрештою у його загибелі у поході на Черкаси. Таким чином Г.Шмітт у традиціях лелевелівської історіографії та республіканства змальовував повстання Косинського як частину традиційного життя та способу поведінки шляхетського («лицарського») загалу Речі Посполитої.

У баченні А. Левіцького перше козацьке повстання вибухнуло у формі боротьби проти магнатів. Головною метою повстанців, як наголошував історик, був князь Костянтин Василь Острозький, якого він характеризував «найбільш зненавидженим» місцевим населенням. Самого ж очільника повстання Криштофа Косинського науковець визначив як «мазура», тобто наголошував на його польському походженні. У короткому підсумку військової кампанії історик зазначав, що у боротьбі із князем Острозьким козаки зазнали поразки й розгромлені у 1592 р. змушені були «принишкнути» [103, с. 221].

Також А. Яблонівський вказував, що у відповідь на антикозацькі рішення сейму, які були «суворим попередженням про їх [козаків. – М.К.] впокорення», у 1592 р. вибухнуло повстання. Учений стверджував, що воно охопило «ціле низове козацтво» та ледь не усіх козаків «розсіяних по волостях» [70, с. 172]. Таких він нараховував до 5 тис. і оцінював, як «уже значну силу». Усіх їх підняв на збройний виступ (у використаних істориком поняттях – «звабив») підляський шляхтич К. Косинський, що відчував особисті кривди. А тому спрямував зброю повстанців насправді не проти Речі Посполитої, а проти можновладців, й передовсім – князів Острозьких. Історик, звертаючись до

свідчень джерел, наголошував на певних масштабах задуму К. Косинського й відзначав, що він «до чогось великого брався, характеризуючи його плани як амбітний «перший свідомий проект реорганізації України по-козацьки, наперекір князям та старостам» [70, с. 172-173]. Доказ цього він бачив у тому, що козацький очільник, займаючи королівські та приватні замки у Київському та Волинському воєводствах, змушував міщан і дрібну шляхту присягати на вірність Війську Запорізькому. Як можемо пересвідчитися, в оцінках історика, Косинський «наносив удар по самих основах порядків Речі Посполитої на українських землях». Дослідник уважав, що такі дії стали важливим прецедентом й «раз поданий приклад став небезпечним посівом на майбутнє». Отже, згідно із висновками О. Яблоновського, «над Україною відтоді нависла іншого поважного роду загроза для всієї там законної влади» [71, с. 210], що полягала у докорінній соціально-політичній революції, яка і була здійснена у середині XVII ст. в часи Хмельниччини.

Подібні спостереження щодо реформаторських намірів К. Косинського згодом здійснював і громадський діяч, публіцист та дослідник Л. Васілевський. Дотримуючись формулювань, збудованих О. Яблоновським, він повторював його тезу й вказував, що козацький очільник висунув «програму реорганізації України по-козацьки, всупереч князям та старостам» [147, с. 14]. Ці свої ідеї Косинський не лише висловлював, але й впроваджував у життя через приведення до присяг на вірність козацькому війську мешканців міст та замків, які займали повстанці, незалежно від суспільного стану їх населення – селян, міщан та шляхту. Доцільно звернути увагу, що такі спостереження, зафіксовані Л. Васілевським у дослідженні «Справа українська як міжнародне питання», показують його як прибічника ідеї формування певних підвалин української політичної нації ще у Козацьку добу. Це було частиною політичних поглядів дослідника та відомого діяча, що усвідомлював історичну необхідність порозуміння і рівноправної співпраці польського й українського народу, яку розглядав у ретроспекції від часів середньовічної польської держави до сучасного йому міжвоєнного періоду.

Із істориків, що працювали у міжвоєнний період, на кроки повстанців у суспільно-політичній сфері також звертав увагу В. Томкевич, наголошуючи, що К. Косинський «брався до чогось більшого» – тобто «впорядкування України по козацькому зразку». Серед таких наріжних заходів очільника повстання він робив акценти на «запровадженні присуду тобто козацького судівництва» [112, с. 23]. Як і інші дослідники, він вказував на приведення до присяги на вірність та послух Війську Запорізькому усього населення, що мешкало на зайнятих повстанцями територіях – від селян та міщан, й до шляхти. Усе це історик оцінював як замах на державний устрій Речі Посполитої.

Цікавими також є дослідження польських вчених ходу бойових дій між повстанцями та провладними силами. У специфіці зображення тих чи тих деталей часто відображалось емоційне ставлення дослідників до подій і специфіка їхньої оцінки. Так, описуючи хід військових дій, що розгорнулися під час першого козацького повстання, Т. Корзон зазначав, що 29 грудня 1591 р. повстанці раптово увірвалися у Білу Церкву. Пізніше, уже в серпні 1592 р., К. Косинський на чолі 5 тис. козаків вступив на терени Волині й почав нападати на шляхетські маєтки, особливо на помістя князя Костянтина Острозького. Однак «міліція цього князя [К. Острозького. – М.К.] та загони Олександра Вишневецького, Претвича, Гольського, Боговітина, Гулевича» розбила Косинського під П'яткою біля Житомира. Це змусило його 10 лютого 1593 р. укласти із переможцями «капітуляцію» [89, с. 292]. Однак поразка не зупинила козацького очільника у його боротьбі і уже в травні із двотисячним загоном він відновив напади. Тоді повстанці здійснили нічний штурм черкаського замку і самого міста, що, зрештою, завершилось невдачею – Косинський та значна частина його війська загинули, решта ж «повтікала за пороги, до іншого війська» [89, с. 292].

Події військових кампаній 1591–1593 рр. описав Ф. Равіта-Гавронський. Дослідник розповідав, що К. Косинський, зібравши біля себе громаду добровольців із числа козаків, вирушив із ними до Пікова. Там він оголосив

маніфест, який історик називав «закликом до бунту й шукання козацького хліба», тобто грабування шляхетських маєтків, «в ім'я своїх порохунків з князем Острозьким» [112, с. 51]. Вирушивши у напрямку на Запоріжжя, К. Косинський зупинився в Трипіллі, очікуючи на прибуття до нього добровольців із Січі. У цей час влада вирішила погамувати повстання шляхом слідства та переговорів, для ведення яких була скликана комісія, у яку увійшли Якуб Претвич, Ян Гульський і Олександр Вишневецький. Вони оголосили К. Косинського та його прибічників «бунтівниками та ворогами вітчизни». Однак це не перешкодило повстанцям перебазуватись на Волинь в Остропіль й почати напади на шляхетські маєтки. Тоді проти них було оголошено збір посполитого рушення Київського, Брацлавського та Подільського воєводств. Формування коронного війська змусило козаків відступити й окопатися під П'яткою, однак це не врятувало їх від поразки, завданої у бою К.В. Острозьким. За ці дії Косинський попросив вибачення в українського магната (причому, як зазначав історик, мав «тричі впасти князеві у ноги»), зобов'язався розпустити військо, яке, зі свого боку, обіцяло не вибирати його гетьманом. Але усі ці дії, в оцінках дослідника, «хоч і вистачили для заспокоєння ображеної гордині князя, Речі Посполитій не принесли миру». Повстанці відступили за Пороги «не занехавши бунту й не скидаючи Косинського із гетьманства» [112, с. 52]. Уже в наступному 1593 р. він повів 2 тис. козаків проти старости О. Вишневецького на Черкаси. Під час цього походу, як стверджував Ф. Гавронський, Косинський «випередив свою ватагу, вступив до міста, де його, як згадують сучасники, п'яного у натовпі було вбито» [112, с. 52]. Повстання, як зазначав науковець, завершилося угодою із козаками, яким мали виплатити 12 тис. злотих. Для їх отримання до Києва вирушили посланці, яких там князь Острозький наказав арештувати, у відповідь на що січовики погрожували походом на столицю Русі. Однак комісії, членом якої був київський єпископ Верещинський, вдалося врегулювати конфлікт. Останні відгомони повстання, як згадував Ф. Равіта-Гавронський, пройшли на Брацлавщині, де відбувалися «розрухи, які однак завершилися локальними авантюрами» [112, с. 52].

У праці «Українна козаччина» В. Томкевич подав характеристику бойових дій під час повстання, з-поміж іншого вказуючи, що К. Косинський, посварившись із князем К.В. Острозьким, вирушив на Запоріжжя, де мав давні зв'язки із Низовим військом, адже, як вважав історик, неодноразово займався «козакуванням». На Січі йому вдалось зібрати кілька тисяч добровольців, і закликаючи їх «шукати козацького хліба» в маєтках князів Острозьких, вирушив з ними плюндрувати та грабувати шляхетські двори на Волині і Наддніпрянській Україні. При цьому дослідник зазначав, що жертвами повстанців стали не лише маєтності Острозьких, але й іншої шляхти, що мешкала на цих теренах. Однак організувати регулярні війська для протидії повстанню Річ Посполита у цей час не мала змоги, тому для цього було скликано посполите рушення шляхти з українських воєводств. Концентрація цих військ поставила повстанців, що поступалися їм у силі, перед загрозою можливої поразки, і змусила К. Косинського покинути Волинь, щоб повернутися на терени Запоріжжя. Однак по дорозі війська К.В. Острозького нанесли удар по козаках, завдавши їм поразки. Проте сам результат бою В. Томкевич називав «наче б перемогою» й зазначав, що головним її елементом було не знищення ворога, а отримання Острозьким перепросин від Косинського, а від козаків – обітниці усунути свого ватажка із командування [141, с. 22]. У підсумку, як наголошував вчений, навіть ці словесні запевнення не були повстанцями дотримані й уже в наступному році вони розпочали нові військові походи під командуванням К. Косинського. Однак тепер їхньою метою був уже черкаський староста князь Олександр Вишневецький. Фінал цієї військової кампанії науковець коротко визначив, як поразку козаків у боях та загибель Косинського в «якійсь авантюрі» [141, с. 22]. Однак, як наголошував дослідник, остаточно покласти край цьому повстанню вдалось лише королівській комісії, яка здійснила виплату заборгованих виплат для реєстрових козаків, що відігравали вагомую роль у цьому військовому виступі.

У трактуванні В. Конопчинського збройний виступ був однією із численних у цю епоху міжусобних «війн» між шляхтою Речі Посполитої, які

традиційно вирішувались як зі зброєю у руках, так і через угоди та посередництва інших представників шляхетського стану. У баченні історика один із козацьких лідерів, який походив із «шляхетського стану», К. Косинський вислав на маєтки князів Вишневецьких та Острозьких козаків, яких підняв до бунту. Магнати, із якими козацький очільник мав особистий конфлікт за володіння маєтками, бажали докорінно придушити повстання. Однак на думку історика, такої рішучої ліквідації їхніх супротивників не сталося й «усе завершилось капітуляцією Косинського перед посполитим рушенням під П'яткою 2 лютого 1593 р.» [85, с. 93]. Після того, як наголошував науковець, «дотримуючись шляхетського слова», очільник повстання виконав свої обіцянки Острозьким й продовжував напади лише на маєтки Вишневецького. У підсумку Косинський загинув у березні 1593 р., облягаючи князя Вишневецького у Черкасах.

Зі свого боку, В. Смоленський розглядав вибух перших козацьких повстань у контексті як соціально-економічних, так і національно-релігійних процесів, що проходили в Україні у кінці XVI ст. Історик вказував, що друга половина століття стала періодом активного розвитку католицизму, що вдало у Речі Посполитій змагалось із протестантством. Особливо динамічними ці процеси стали після приходу до влади консервативного ультракатолицького короля Сигізмунда III Вази, який поставив собі за мету прилучити православну церкву до католицької. При цьому формувалася і загроза із боку Московського патріархату та царів, що мали амбітні плани встановлення свого контролю над Київською митрополією. Однак унійні проекти влади Речі Посполитої та духовенства, покликані закласти основи політичної та релігійної єдності населення польсько-литовської держави, та специфіка процесу їхньої реалізації, призвели лише до нових розколів та посилення міжконфесійних конфліктів. У підсумку вчений зазначав, що «об'єднання церков, замість користей, стягнуло на Річ Посполиту лиха, особливо через те, що дизунія знайшла собі збройну опору спочатку в козацтві, а потім і у Москві» [116, с. 191]. Іншу причину посилення суспільної напруги дослідник вбачав у спробах землевласників та

старост перетворити вільних козаків на піддане селянство, яке примушували до панщини та сплати чиншів. Також цьому незалежному населенню України місцева влада забороняла «виходити за власним бажанням в дикі поля». Такі всілякі економічні та соціальні утиски пробуджували «незадоволення та готовність до протесту» [116, с. 191].

У своєму огляді перебігу повстання В. Смоленський називає керівника першого козацького повстання К. Косинського підляським шляхтичем. Він зазначає, що основні дії повстанців були зосереджені на плюндруванні королівщини та шляхетських маєтків на теренах Наддніпрянщини та Волині, причому найбільшій школи зазнали володіння князя Костянтина Василя Острозького та його сина Януша. Вони ж організували удар у відповідь на повстанське військо, яке розбили в 1593 р. Унаслідок цього, як вказував історик, «козаки зобов'язалися вийти із панських маєтностей, сидіти за порогами та повернутись до послуху Речі Посполитій» [116, с. 192]. Іншої інформації щодо долі повстання та його очільника у своєму короткому огляді науковець не зазначав.

Підводячи підсумки козацького повстання на чолі із К. Косинським, А. Яблоновський вказував, що силам Речі Посполитої вдалося його придушити, однак ним були закладені основи майбутніх виступів та спроб перебудови соціуму на козацьких зразках. Проти усього цього влада відразу в 1593 р. прийняла рішення, що «запорожці та всі інші люди, які б самовільно гуртувалися, повинні вважатися за ворогів вітчизни та зрадників, й відразу, без всілякого правового провадження, кварцяне військо на Україні може проти них бути використане» [71, с. 210]. Однак, як стверджував науковець, на Запоріжжі цьому не надавали якогось суттєвого значення, адже там козацтво «вважало себе за вільне від послуху перед Річчю Посполитою» і щодо сусідніх держав продовжувало вести самостійну не лише військову, але й політичну діяльність.

Змальовуючи загальну картину першого козацького повстання, Ф. Равіта-Гавронський із властивими йому антипатіями до козацтва стверджував, що ці події були уже не випадковою «збройною авантюрою», а справжньою

«зухвалою війною козаків проти власної держави» [112, с. 52]. Однак її він продовжував характеризувати шляхом використання поняття «бунт» й вважав, що цей збройний конфлікт не мав жодних політичних, соціально-економічних чи релігійних основ, а лише ґрунтувався на «сваволі та бажанні жити у сваволі» [112, с. 52].

Даючи підсумкові характеристики першого козацького повстання та його очільника К. Косинського, В. Конопчинський порівнював його із Б. Хмельницьким. Його він зокрема називав «прекурсором» видатного гетьмана середини XVII ст. Такі свої оцінки він здійснював на основі їхньої подібної, як уважав історик, зовнішньополітичної активності. Дослідник стверджував, що обидва козацькі очільники «одночасно піддавалися Москві й спроваджували собі на допомогу татар» [8, с. 193]. Також в обох повстаннях вчений віднаходив спільні риси помсти за приватні кривди та поррахунків між шляхтою.

Дещо інші оцінки повстання 1591–1593 рр. зробив В. Томкевич. Також вживаючи для його означення поняття «бунт», науковець характеризував його як «приватну війну», що в своїй основі мала індивідуальні поррахунки й боротьбу окремих персоналій за володіння маєтками. Однак при цьому наголошував, що виступ «носив у собі небезпечні задатки й став грізним застереженням» [141, с. 23]. В усіх заходах К. Косинського щодо приведення населення зайнятих повстанцями теренів до присяги Війську Запорізькому та запровадженню там козацького устрою історик бачив велику загрозу для ладу Речі Посполитої і самого її існування. Науковець вказував, що влада правильно зрозуміла ці починання й оголосила Косинського та усіх, «хто б свавільно гуртувався», ворогами держави та зрадниками. Водночас іншим урядовим рішенням козакам заборонялося мати власних гетьманів і їх підпорядковувалось владі коронних гетьманів. Проте, як вважав дослідник, усі ці рішення не мали жодної реальної ваги й залишились нездійсненими.

Убачаємо доцільним навести цікаві оцінки ролі подій 1591–1593 рр. у суспільно-політичних процесах в Україні, зроблені сучасними польськими дослідниками. Так, М. Франз, акцентуючи на фактах запровадження

Косинським на підконтрольних повстанцям землях «козацьких законів та судів, доводячи населенню, що можна жити інакше й без магнатів, тобто ляхів», робив висновки про початки творення у цей час козацької політичної нації. Тому він наголошував: «як же можна не побачити, що процес побудови ідеї державної незалежності козащини існував уже в цю епоху й був одним із елементів нездатності розв'язання козацького питання у Речі Посполитій вибраними нею методами» [305, с. 137].

Отже, можемо констатувати, що попри поширені у польській історіографії кінця XIX – початку II Світової війни образи повстання 1591– 1593 рр. як доволі традиційних для суспільства Речі Посполитої поррахунків між представниками шляхетського стану, у яких козаки були лише знаряддям у руках однієї із сторін, робилися вагомими акценти і на соціально-політичній сутності конфлікту. Так, у пошуку причин повстання, попри переважальні акценти на помсті Косинського за особисті кривди та нібито постійне бажання козаків поживитися за рахунок військової здобичі, дедалі більша увага зверталася на сеймову постанову 1590 р., яка провокувала козаків до збройного виступу за свої права й інтереси. Окрім наголосів на певній хаотичності й авантюристичності дій повстанців і їхніх очільників, наголошувалося існування чітко не відображеного у джерелах плану запровадження козацького устрою на підконтрольних повстанцям землях. Отже, можемо констатувати, що збройний виступ на чолі із К. Косинським зображувався як небезпечний не стільки своїми руйнівними військовими діями, скільки таким, що підважував саму суспільно-політичну систему Речі Посполитої, її державницькі підвалини.

4.2. Повстання під проводом С. Наливайка та Г. Лободи у баченні польських істориків.

Козацьке повстання під проводом С. Наливайка та Г. Лободи було найбільшим збройним конфліктом між козацтвом та владою Речі Посполитої у XVI ст. Значний розмах військової кампанії, поява нових зовнішньо- та внутрішньополітичних і соціальних факторів, що впливали на конфлікт, а

також участь у ньому одного із головних польських національних героїв гетьмана С. Жолкевського, привертали увагу багатьох польських істориків, що працювали у період 1863–1939 рр.

У пошуках причин та вивчення обставин, на тлі яких вибухнуло козацьке повстання 1594–1596 рр., багато польських дослідників зверталися до проблеми впливу на розвиток українського козацтва чинника іноземних впливів. Студіюючи історію козацтва у кінці XVI ст., вчені звертали увагу на щораз частіші та більш плідні приклади їхньої співпраці із імперією Габсбургів, що, як запеклий ворог Османської імперії, намагалася використати для боротьби із нею таку нову військову силу. Однак для багатьох польських інтелектуалів, що перебували під впливом реалій політичного життя XIX та початку XX ст., коли Габсбурги були одними із поневолювачів польської держави, образ Австрії набрав негативних барв і у давніших періодах вони намагались відшукати свідчення таких агресивних щодо Польщі намірів. Додатково у середовищі істориків, які симпатизували ідей варшавської історичної школи, що на зламі XIX та XX ст. почала набирати дедалі більшої популярності, панувала ідея про іноземні інтриги як ключову причину усіх негараздів Польщі в її історії. А тому і козацькі повстання часто намагались пояснити як спричинені змовою антипольських сил.

Події козацького виступу 1594–1596 рр. та посилення козацтва в кінці XVI ст. Юзеф Шуйський висвітлював у контексті розгортання антитурецької політики австрійських Габсбургів і вплетіння у неї Речі Посполитої. Історик вважав, що січовики стали частиною антитурецької ліги, до якої уже ввійшли імператор Рудольф та папа Климент VIII. Австрійським політикам вдалося направити запорожців на чолі з Григорієм Лободою на Джіурджево. Також семигородський князь Сигізмунд Баторі в 1594 р. склав ленну присягу австрійському імператорові, у відповідь на що отримав допомогу козаків, силами яких він планував здобути Молдавію та Валахію й підвести їх під зверхність Габсбургів [136, с. 233]. Такі дії козаків стягнули на Річ Посполиту напад татар. Водночас очільник угорських найманців Розван скинув із трону

правителя Молдавії Аарона й оголосив про підданство краю владі Сигізмунда Баторі. У відповідь на заклики австрійських посланців польські сили, на чолі із канцлером та гетьманом Яном Замойським, вторглись у Молдавію, але зайнявши її від імені польського короля, встановили там правителем Єремію Могилу. Це у Римі та Відні було сприйнято як ворожі дії Польщі, а її звинувачено у домовленостях із турками. Наступним кроком можновладців Речі Посполитої на чолі із Замойським було скликання у березні 1596 р. сейму, який «виставив гострі укази проти сваволі козаків, що на власну руку підтримували плани Сигізмунда Баторі й вступали у союзи з Австрією» [136, с. 234]. Іншою причиною, яка підштовхнула польську владу до антикозацьких рішень, були, як вказував історик, «грабіжницькі походи» козаків на литовські землі.

У баченні М. Бобжинського козацьке повстання під проводом С. Наливайка було одним із низки ранніх виступів запорожців, зумовлених заборонаю їм із боку влади здійснювати походи на терени Османської імперії з метою здобуття військових трофеїв. Такі обмеження підштовхнули козаків вступити на шлях нападів на шляхетські маєтки, задля отримання здобичі. Як наголошував історик, владі Речі Посполитої, завдяки діям військ на чолі із С. Жолкевським, «із великою напругою сил» вдалося придушити повстання. В наслідок цього козацького зриву, як звертав увагу науковець, сеймом у 1596 р. була прийнята конституція, яка «наказала повністю винищити низових свавольників» [48, с. 201]. Однак ці заходи так і не увійшли у життя через «раптову потребу», яка змусила вербувати серед козацтва щораз більше добровольців для ведення московських, шведських та турецьких війн. Отже, події, що розгорнулися довкола повстання під проводом С. Наливайка, були для М. Бобжинського ще одним яскравим прикладом непослідовності політики Речі Посполитої щодо козацтва, яка то бажала ліквідувати їх як явище, то сама активно збільшувала їхню чисельність та зміцнювала їхні як мілітарні, так і політичні впливи у суспільстві.

Лише продовженням військового виступу козаків на початку 1590-х рр., якими тоді командував К. Косинський, бачив у повстанні під проводом С. Наливайка інший автор – А. Левицький. На його думку, поразка попереднього повстання змусила козаків «притихнути» лише на короткий час. Історик наголошував, що значну частину війська Наливайка складала вбога шляхта, що любила брати участь у різноманітних походах, метою яких було здобуття військових трофеїв. Як відомо, спочатку загони на чолі із Наливайком займалися грабуванням Валахії та Угорщини. Тут історик зазначав, що вони «оголошували» всім про свою таку службу у силах імператора Священної Римської імперії. Із поверненням з такого походу, збройні загони не припинили своєї грабіжницької діяльності, але тепер уже їх метою стали землі Волині, Київщини та Литви. Після цього, за прикладом військ Наливайка, пішли і запорожці, що на чолі з Лободою вирушили із Січі на розграбування магнатських маєтків. Проти них виступили коронні війська на чолі із польним гетьманом С. Жолкевським, що після тримісячної боротьби витіснив козаків за Дніпро й розгромив під Лубнами. Це призвело до того, що козаки видали Наливайка, якого зрештою було страчено. Після цього розбиті запорожці, присягнувши зберігати послух перед владою Речі Посполитої, повернулися за дніпровські пороги [103, с. 221].

Козацьке повстання під проводом С. Наливайка В. Смоленський розглядав як частину загального процесу збройного супротиву українського населення, що займалося козакуванням, проти усіляких соціальних та економічних обмежень, здійснюваних владою Речі Посполитої та місцевими магнатами, а також спроби взяти запорожців під контроль постановами сеймової конституції 1590 р.. Вчений бачив виступ 1593–1596 рр. прямим продовженням повстання, яке до того відбувалося під проводом К. Косинського і лише на пару років було призупинена поразкою, завданою йому князями Острозькими. Новий збройний рух історик розділяв на два окремі виступи – повстання «українного козацтва», на чолі із колишнім очільником надвірних козаків князів Острозьких Северином Наливайком, що організував свої озброєні загони на

Наддніпрянщині; та повстання запорожців на чолі із їх гетьманом Григорієм Лободою. Тепер проти повстанців, як звертав увагу науковець, діяли уже не місцеві магнати (як у 1593 р. на чолі із Костянтином Острозьким), а польний гетьман Жолкевський, що завдав їм поразки під Лубнами. Це змусило запорожців на чолі із «наступником полеглого Лободи» Кремпським присягнути на вірність Речі Посполитій та повернутися на Запоріжжя [116, с. 192]. Натомість захоплений у полон Наливайко був страчений у Варшаві.

Причини повстання 1594–1596 рр. О. Яблоновський бачив в уже традиційній «сваволі» козацтва, що активно зростало у своїй чисельності та не бажало підкоритися жодним указам влади, яка намагалася обмежити їхню кількість та діяльність. А отже, історик розглядав повстання як таке, що виросло із виступу К. Косинського. Владі, як вважав дослідник, не вдалося повністю впокорити козаків, що не звертали жодної уваги на сеймові постанови, покликані взяти їх під контроль, натомість ще завзятіше продовжували власну політичну та військову діяльність. Так, у 1594 р., коли снятинський староста Микола Язловецький, якого сеймовою постановою 1590 р. було призначено командувачем над козаками, спланував з їх допомогою здійснити підкорення Кримського ханства, «вони його зрадили». Такі дії козаків учений пояснював розумінням, що «таке завоювання лише б їх сваволлю обмежило, а з часом призвело до ліквідації козацтва» [71, с. 211]. Водночас запорожці охоче приймали у себе Е. Лясоту, посла австрійського імператора, перед яким вони «взяли на себе певні політичні зобов'язання». Однак дослідник не зазначив у своїх працях про дії козаків на службі Габсбургів у війні проти Османської імперії.

Згідно із твердженнями Ф. Равіти-Гавронського, єдиними мотивами козаків та їх очільників С. Наливайка й Г. Лободи у їхніх діях як на теренах Османської імперії, так і на землях Речі Посполитої, було єдино бажання грабувати та реалізувати свої схильності до кровопролиття й руйнування. Так вони здійснювали походи на турецькі міста «щоб часу не тратити», спалили Ясси «щоб коні не старіли», розграбували Тягинь та Білгород «щоб не

дармувати» [112, с. 54]. Ці, як їх характеризував дослідник, «козацькі гулянки» продовжились і на території Речі Посполитої. Повернувшись після встановлення польськими військами на престол Молдови Єремії Могили, до Бару, С. Наливайко спричинився там до втечі місцевого населення, яке боялося його нападів. В 1595 р. він розграбував Брацлав, а пізніше «пішов на Волинь на королівських хліб». При цьому козацький очільник вислав до короля Сигізмунда III листи із проханням виділити йому незаселені землі між Бугом та Дністром, обіцяючи за це, як стверджував дослідник, «що буде приборкувати козацьку сваволлю».

Причину наростання вибухової ситуації у суспільстві України Антоній Прохаска вбачав у іноземних, зокрема в австрійських, інтригах. Посилаючись на рапорти Станіслава Жолкевського канцлерові Яну Замойському, він стверджував, що австрійський посланець та агент Станіслав Хлопіцький підбурював козаків озброюватись і не коритись політиці Речі Посполитої, яка була спрямована на підтримування миру із Османською імперією. Козаки, згідно із планами імперських політиків, мали вдарити на турецькі замки або вторгнутись через Молдову в Трансільванію. Також науковець зазначав, що протекцію таким козацьким діям надавали українські можновладці, а саме князі Острозькі та брацлавський воєвода Януш Збараський, які «перебували під впливом імператора» [110, с. 24]. Іншим можновладцем, котрий вербував запорожців на війну проти турків, був молдавський воєвода Арон, що присягнув на вірність Імперії Габсбургів й не послуховався застережень польських політиків. На його службі козаки на чолі із Лободою та Наливайком вирушили на Тягинь, але на своєму шляху пограбували також молдавські землі. Це змусило воєводу Арона виступити проти них збройно, однак козаки «його побили й витіснили із Ясс, звідки, як переможці, повернулися до Бару» [110, с. 24]. Там австрійський агент Хлопіцький і отаман Лобода скликали козацьку раду та за її рішеннями в кінці листопада 1594 р. розіслали до навколишньої шляхти відозву із наказом постачати їм провіант. «Доценту пограбована», як стверджував А. Прохаска,

шляхта скаржилася представникам влади, що їй нічого не залишається, як вступити у шереди козаків, щоб уникнути подальшого тиску із їхнього боку. Вже в 1595 р. Наливайко, «скористався із моменту, коли королівські війська пішли в Молдову» знову через Поділля та Покуття вирушив на допомогу ерцгерцогу Максиміліану.

З властивих для істориків із політичного табору націонал-демократів позицій розглядали причини повстання В.Собеський та В.Конопчинський, які шукали у ній «іноземну інтригу» германських народів, що таємно підбурювали проти Польщі усі ворожі їй сили. Так як уважав В. Собеський, коріння повстання С. Наливайка було у політиці Австрії. Його він розглядав частиною переплетіння міжнародної політики європейських держав щодо Османської імперії. Історик вказував, що Австрія тоді вела активну антиосманську політику й домогалася вступу Речі Посполитої у війну проти Туреччини. Цьому рішуче протистояв канцлер Ян Замойський. Однак Габсбурги почали діяти через козаків, підштовхуючи їх до нападів на терени Османської імперії. Вони не лише присилали на Запоріжжя значні кошти чи надавали козакам імператорські хоругви, але й «будили у них самостійність» [121, с. 116]. Таким прямим союзником Австрії був і С. Наливайко. Він підняв повстання проти Речі Посполитої й розграбував маєтки ворожого до проавстрійського курсу у польському політикумі Замойського.

Подібно бачив корені повстання Наливайка в австрійських інтригах і інший історик з табору націонал-демократів В. Конопчинський. Учений констатував, що після завершення виступу Косинського та його смерті влада Речі Посполитої, через труднощі короля Сигізмунда III у його змаганнях за трон Швеції, намагалася «поступками залагодити відносини із подразненим козацтвом». Однак у цьому їм перешкодили імператор Рудольф та ерцгерцог Максиміліан, яким «найбільше залежало на помноженні та розпалюванню руху, який вони хотіли протиставити татарам» [85, с. 193]. Австрійські «агенти» Хлопіцький та Лясота підбурили запорожців до походів на Туреччину в грудні 1593 та березні 1594 рр., за що обдарували їх імператорськими хоругвами та

грошима. У відповідь Польща пропустила через свої території татарські чамбули, які йшли походом в Угорщину.

Не відійшли від заданого в історіографії тренду розглядати причину зовнішньо- та внутрішньополітичних злигоднів Речі Посполитій в кінці XVI ст. в «австрійських підбурюваннях» й автори колективної монографії «Всесвітня історія» М. Сокольницький, Г. Мосціцький та Я. Цинарський, що належали уже до табору Ю.Пілсудського. Вчені стверджували, що Австрія постійно підштовхувала козаків до нападів на територію Османської імперії. Одним із найбільш відомих козацьких отаманів у цей час був Наливайко (якого дослідники називають Семеном), «котрий не обмежився закордонними походами, але також спустошив магнатські помістя в країні й переслідував прихильників Берестейської унії» [125, с. 696]. Серед дій козацького очільника, які історики характеризували як особливо «нахабні», окремий акцент вони робили на його пропозиціях королю Сигізмунду III свого проекту нової реорганізації козацтва. Такі дії Наливайка, змусили владу вислати проти нього війська на чолі із С. Жолкевським.

Слід відзначити що пошуки «австрійських інтриг», які лише стягували на Польщу турецькі навали, простежуються навіть у праці Г.Шмітта із 1863 р. На такі змовницькі із козаками та Московією дії імператорського агента Хлопіцького вказував історик й відзначив, що саме після перебування його на Січі Наливайко та Лобода зібрали 12 тис. козаків й з ними розграбували Брацлавщину й лише після цього вирушили проти турецького союзника господаря Аарона. Після цього козаки знову пішли, за висловом Г.Шмітта, «гуляти» по Україні й Білій Русі [115, с.556].

Також і В. Томкевич, хоч і був симпатиком табору Ю.Пілсудського, бачив у вибуху повстання Наливайка «деморалізуючу» дію іноземних держав. Історик переконував, що розголос про морські походи козаків досягнув далеких закутків Європи, й австрійський імператор Рудольф II вирішив використати їх і у своїй війні проти турків. Одночасно із вербунковою місією Лясоти, вирішив найняти запорожців і папа Клеменс VIII. А Польща, побоюючись що такі

заходи іноземної дипломатії можуть стягнути на неї новий турецький наступ, всіляко намагалася їм перешкодити. Та усі контрзаходи польської влади були надієві, й козаки виступили на війну під імперськими стягами і, як зазначав дослідник, вони швидко повернулись, бо «імператорські офіцери переконались, що козацька допомога викликає більше клопотів ніж користі» [141, с. 23]. Зі сказаного науковець висновував іноземні сили сприяли зросту чисельності козаків та їх «свавільних» військових дій, що несли загрозу Речі Посполитій. Однак найбільше, як стверджував В. Томкевич, до опору Речі Посполитої козаків підштовхувала «гординя», яка з'явилася у них після служби у лавах імператорської армії.

Цікавими для аналізу осмислення історії козацтва та його повстань крізь призму політичної ідеології польського соціалістичного руху є позиції А.Слівінського, що був одним із провідних діячів Польської Соціалістичної Партії. Так вчений розглядав повстання С.Наливайка із позицій марксистської класової боротьби й у соціальному гніті та протиріччях бачив причини конфлікту. Вчений називав його «продовженням жажливої боротьби між вільним козацтвом та магнатами» [137, с. 45]. У баченні науковця усі ці явища були справжньою громадянською війною підданих Речі Посполитої, що належали до різних соціальних груп й вирішували свої порахунки із дедалі більшим кровопролиттям та масштабом. Такими, згідно із його поглядами, були й виступи козаків на чолі із Лободою, Наливайком та Шаулою. Обидві сторони конфлікту – можновладці та козаки – не проявляли жодної схильності йти на компроміси й бажали врегульовувати його лише із допомогою зброї. Так описане протистояння перетворилося на погроми повстанцями магнатських маєтків, які перекинулись й на усі інші поселення та володіння, що лежали на їхньому шляху. Громадянська війна, про яку говорив А. Слівінський, у його зображенні ставала стихійним грабуванням та нищенням, без огляду на вину чи невинуватість, причетність чи непричетність до цього конфлікту.

Для аналізу різноманітних стереотипів та шаблонів у зображенні «типового» для польської історичної свідомості українця та козака важливим є

звернення до характеристик які давали очільникам повстання та козацьким лідерам загалом різні польські вчені.

Певні цікаві дані про очільників повстання подав Т. Корзон. Так Григорія Лободу історик зараховував до реєстрових козаків. Такий свій висновок він ґрунтував на згадці із листа гетьмана Радзивілла, де литовський можновладець називав козацького лідера «чоловіком лицарським» [89; С.293]. В даному випадку вчений, що здебільшого був схильний до негативних оцінок будь кого із представників козацького стану, не взявся трактувати згадане «лицарство» Лободи як можливе свідчення про його шляхетське походження. Його він називав одним із наступників К. Косинського у керівництві над козаками, що готувалися на початку 1590-х років вступити на службу до імператора Рудольфа II у його війні проти турків [89, с. 292]. Історик зазначав, що документи з 1594 р. згадували про походи Лободи під Кілію, Білгород і аж до Ясс. Після цього козацького очільника у таборі під Цецорою очікував коронний гетьман Ян Замойський, що хотів залучити його козаків до свого походу в Молдову, але козацький ватажок там так і не з'явився. Натомість у цей час, як стверджував Т. Корзон, «йому краще посмакували грабунки у своїй батьківщині» й Лобода розпочав напади на шляхетські маєтки на Брацлавщині [89, с. 293]. Як особу більш низького за Лободу соціального походження описував Т. Корзон Северина Наливайка. Його із певною дозою зневаги він називав «поповичем», «сином Дем'яна, протопопа грецького віровизнання, сповідника Костянтина Василя князя Острозького й ворога унії із латинською церквою. З цього приводу дослідник дискутував із тезою українського історика В. Доманицького, який стверджував, що магнат Калиновський побив батька С. Наливайка, а отже, у нього були особисті причини неприязні до польської шляхти та бажання помсти. Т. Корзон такі твердження українського дослідника називав «домислами» [89, с. 294].

Звертаючись до біографій повстанських лідерів В. Томкевич стверджував, що «козацька гординя» «висунула на історичний небокрай деякого Семена Наливайка». Його дослідник вважав слугою князів Острозьких, що за їх

наказом приймав участь у боротьбі проти повстанців К. Косинського. Уже після цього Наливайко вступив до лав козацтва, яке воювало у складі імператорської армії й «далося взнаки турецьким містам» [141, с. 24].

У неоромантичному дусі, схилиючись до тенденцій негативного підходу щодо козаків та здебільшого усіх представників українського народу, змальовував образ С. Наливайка та інших очільників повстання 1594–1596 рр. Ф. Равіта-Гавронський. Його він завжди характеризував словом «ватажок», яке у польській мові має негативні конотації («watażka»), й трактував як очільника розбійницької ватаги. Необхідно зазначити, що такі означення дослідник використовував до усіх козацьких отаманів та очільників, й навіть таких могутніх, що досягли рівня знакових монархів свого часу, як Б. Хмельницький. «Був це один з тих відчайдухів – характеризував С. Наливайка Ф. Равіта-Гавронський у властивому йому дусі – у кого темперамент панує над розумом, він перш за все бажає битись, не залежно проти кого» [112, с. 53]. Історик зазначав, що майбутній козацький очільник розпочав свою кар'єру у війську князя Острозького, воюючи проти козаків К. Косинського, однак там «переконався, що вигідніше стати козацьким отаманом, ніж бути на панській службі». Змальовуючи негативний образ Наливайка, дослідник все ж не оминув нагоди зазначити, що «йому властивою була якась дивна суміш відчуттів обов'язку перед державою та безмежної самоволі» [112, с. 53]. Їх він вбачав у фактах пропозицій, із якими виступав козацький очільник перед владою Речі Посполитої – бажанні вступити на службу до коронного гетьмана, листах до короля Сигізмунда III, у яких він звітував про свої дії проти турків, які подавав як «службу Їх Королівській Милості». Зрештою, Ф. Гавронський все ж називав його «типовим авантюристом, що по-своєму розумів козацькі вольності, ніколи не посилаючись на інтереси козацтва».

Використовуючи деякі подібні до вміщених у працях Ф. Равіта-Гавронського означення, змалював постаті повстанських очільників й А. Слівінський. Однак з цього приводу варто зазначити, що історик тут не намагався сформувати негативний образ козаків та українців загалом, а радше

зображував яскраві картини, що викликали б емоції у читачів і на принципах протиставлення прославляли особу польного гетьмана Жолкевського – антагоніста козаків у цих подіях. Адже саме створення його яскравої, змальованої в агіографічному патріотичному дусі, біографії, спрямованої до масового читача, й ставив перед собою вчений. Так, згідно із окресленими принципами, С. Наливайка дослідник характеризував як «людину жорстоку, зухвалу, готову вдатися до будь-якого божевілья» та називав «вибуховим козаком» [137, с. 46]. Він зібрав довкола себе «зграю гультіпак» числом у тисячу осіб, що, у баченні історика, були такими ж відчайдушними розбійниками, як і їхній «вождь». Науковець стверджував, що перед початком повстання С. Наливайко «намагався вирвати владу із рук отамана Лободи», що тоді очолював козацтво. Проте згодом полишив ці спроби і на чолі свого загону вирушив у Молдавію та Австрію, звідки планував нападати на турецькі володіння.

Варто згадати, що й у сучасній польській історіографії часто описується образ Наливайка і його прихильників як вкрай жорстоких грабіжників та варварів. Наприклад, навіть у фактографічній праці М. Плевчинського, що зосереджується на фактах, а не на оцінках, відзначено, що «прикордонними землями Речі Посполитої потрясли грабунки, пожежі й насильство», а самого Наливайка він називав «людиною, що забула про страх божий» [366, с. 269]. Також різноманітні факти жорстокості й кровопролиття описував Р. Романський, але при цьому зазначав, що до подібних дій вдавалися також регулярні польські війська на польських землях і робив висновок, що «так тоді усі воювали» [374, с. 105].

Чільну увагу польські історики звертали на різноманітні цілі та наміри, які ставили перед собою козаки, вступаючи на шлях збройного повстання проти Речі Посполитої. Так, А. Яблоновський в описах мети повстання С. Наливайка, посилаючись на свідчення самого польського командувача С. Жолкевського у листі до короля Сигізмунда III, наголошував, що козаки хотіли здійснити похід на саму столицю Речі Посполитої – Краків – та знищити її.

Іншим важливим елементом задумів повстанців, на які звертав увагу історик, було «винищення шляхетського стану» [70, с. 175]. Це все, на його думку, мало свідчити про побутування у середовищі козаків ідеї здійснення докорінного соціального перевороту, із викоріненням давнішого суспільного устрою й побудовою на козацьких традиціях цілком нового. У відповідь на це сейм в 1596 р. наказував, щоб усіх осіб, які брали участь у виступах проти влади, «до останньої краплини крові нищити». Також і реєстрові козаки були покарані за участь у повстанні вилученням у них привілеїв короля Стефана Баторія, через що їх «позбавляли самоуправління, яке признавала за ними влада, після чого вони мали стати звичайною прикордонною вартою» [70, с. 175].

Цілком протилежної думки дотримувався Ф. Равіта-Гавронський. Дослідник наголошував, що «жодної політичної програми у діях козацьких ватажків побачити не можливо» [112, с. 55]. До такого висновку він доходив на основі спостереження, що повстанці грабували землі Речі Посполитої так само, як й інші, чужинські, краї, куди здійснювали свої походи, наприклад, Валахію, звідки лише недавно повернулись козаки на чолі із Наливайком. У таких твердженнях проявлялася традиційна для Равіта-Гавронського позиція, згідно з якою єдиною ціллю козацтва, протягом усієї історії його існування, був грабунок та бажання реалізувати свою жагу до кровопролиття й руйнування, натомість ідеєю, що, на думку історика, керувала їхніми вчинками, була лише ненависть до всього цивілізованого та вищого за їх, буцімто варварський спосіб життя. Водночас учений заявляв, що під час повстання, уже в 1596 р., у середовищі козаків та людей, які із ними співпрацювали, оформився «проект та наміри, які 50 років пізніше реалізував Хмельницький» – а саме піти у підданство до московського царя або кримського хана, щоб із їх допомогою воювати на теренах Речі Посполитої. Проте такі ідеї історик вважав цілком далекими від якоїсь форми «політичної думки», а лише «бажанням створення обставин, що відповідали б розгнужданому темпераменту козацьких ватажків». Отже, різні зовнішньополітичні плани у баченні Ф. Равіта-Гавронський були лише методом, який дав би можливість козакам «безкарно бушувати, зручно

жити з грабунку дворів та маєтків шляхти й держави, в Польщі, яку вони бачили своєрідним Ельдорадо» [112, с. 55].

Цікаві спостереження над розвитком самого козацтва під час повстання С. Наливайка та Г. Лободи зробив Ф. Равіта-Гавронський., вказавши, що в останній фазі збройного протистояння, під час кампанії на Лівобережжі, «козацький рух виявив схильність до консолідації» [112, с. 57]. Він зауважував, що на кінець XVI ст. існували доволі значні відмінності між різноманітними групами козацтва, що мешкало «на волостях» українських воєводств чи у прилеглих до них степах, й запорізькими козаками. Перші із них, а особливо різноманітне позареєстрове козацтво, і були основою повстанських сил. Дослідник доводив, що саме у цей час «козаки згуртувалися до боротьби проти Речі Посполитої й до цієї боротьби втягнули Запоріжжя, групу козаків, що збиралися на Низу, де утворився сталий, нібито незалежний, козацький осідок» [112, с. 57]. Таке об'єднання козаків для спільної боротьби відбулося, на його думку, вперше саме у 1596 р., коли «наливайківці» звернулися до Січі по допомогу й січовики збройно підтримали їх рух. Це, на думку історика, було проявом зачатків процесу, що надалі оформився у боротьбу козацтва за класове виокремлення. Сам же процес консолідації різних груп козацтва, як і назагал населення України, що симпатизувало йому, історик бачив не лише як такий, що сприяв цій майбутній боротьбі, але і сам ставав причиною до усвідомлення козаками своїх устремлінь оформитись в окрему суспільну групу.

Не бачив жодних ідейних цілей повстання С. Наливайка і більш поміркований щодо використання негативних оцінок козацтва В. Томкевич, який стверджував, що повстанці навіть не висували жодних гасел, щоб поширювати їх серед населення, закликаючи його вступати у свої шереги. Однак, на думку історика, увесь цей рух був «виразом відчуття козацької солідарності», що підтримувало одні-одних у військових починаннях [141, с. 24]. Головною метою козацтва у їхньому виступі, як стверджував дослідник, було лише «шування козацького хліба в формі руйнування людського майна та вбивства шляхти». Такі висновки він робив на основі свідчень гетьмана

С. Жолкевського, який стверджував, що козаки мають намір винищити усю шляхту й завдати удару по тогочасній столиці Речі Посполитої – Кракову.

За В. Смоленським, ватажки козацького повстання С. Наливайко та Г. Лобода на чолі своїх військ «грабували маєтки духовних та світських панів, що приступили до Берестейської унії» [116, с. 192]. Так, учений вказував на вагомість релігійного чинника як ключового у розгортанні повстанського руху на українських землях, спричиненого ультракатолицькою політикою короля Сигізмунда III Вази. У цьому виступі історик убачав прецедент, що згодом переріс у постійну практику союзу між козацтвом та православною церквою, котрі тепер спільно боролись за свої інтереси під гаслом захисту православної віри. Також дослідник намагався вписати козацькі повстання у контекст цілої низки внутрішніх конфліктів у Речі Посполитій – як протистояння між православними та прихильниками унії, так і виступами шляхти і можновладців (політична протидія Замойського та збройний рокош Зебжидоського). Усіх їх, як і низку важких воєн із сусідніми могутніми державами, В. Смоленський трактував наслідком жорсткої консервативної політики польського монарха.

Описуючи повстання 1594–1596 рр., В. Конопчинський вважав, що своєму збройному виступу С.Наливайко надав нової сутності та цілей («нове знамено»), проте докладно не подав означення, у чому вбачав такі особливості повстання. Натомість історик, як і при описі збройного виступу на чолі з К. Косинським, наголошував, що Наливайко також «оголошував бажання винищити шляхту та зруйнувати Краків» [85, с. 194]. В. Конопчинський зазначав, що першими цілями С. Наливайка, після його повернення із походів у Молдавію, були маєтки канцлера Я. Замойського, поруч із якими зазнавали розорення й помістя іншої коронної та литовської шляхти. У наступному 1596 р., повстанці зосередились на розграбуванні майна «творців церковної унії, а особливо на Терлецькому під час його римської подорожі» [85, с. 194]. Такі дії повстанського ватажка науковець пояснював впливом його брата, що був православним священиком та сповідником противника унії князя Костянтина Василя Острозького, й, можливо, самого руського можновладця.

При цьому він не оминув зазначити, що «київський воєвода не забарився відректися від усіх звинувачень у таких зв'язках».

Варто звернути увагу, що провідні польські дослідники історії православної церкви в Речі Посполитій такі як К.Ходиніцький чи Я.Волінський оминули у своїх працях докладніше висвітлити прояв релігійних чинників у розгортанні повстання 1595-1596 рр. Однак поруч із цим вони відзначали вагоме значення релігійного питання у козацьких повстаннях уже першої половини XVII ст., а зокрема повстання Т.Трясила в 1630 р. Відзначимо, що гасла оборони православної церкви у боротьбі козацтва вони відносили лише на рахунок православного духовенства, що лише в XVII ст., а особливо з 1620 р., почало, у баченні польських дослідників, використовувати козаків як інструмент своєї політики. У попередній же період вони таких тенденцій не прослідковували.

У польській історичній науці 1863 – 1939 рр. існує кілька доволі детальних описів військових дій, що розгорнулися в ході повстання С.Наливайка. Втім відзначимо, що усі вони розглядають події із перспектив дій польської сторони. Така специфіка пояснюється не лише зацікавленнями польських вчених й читачів перш за все діяльністю їх предків, але й особливостями самих творів, у яких були висвітлені події – біографій головнокомандуючого коронних військ у цьому конфлікті Станіслава Жолкевського авторства А.Прохаски та А.Слівінського. Інший більший опис подій міститься у «Історії війн та війська в Польщі» Т.Корзона, однак відзначимо його доволі нерівномірний за деталізацією змалювання різних моментів конфлікту.

Слід звернути увагу на розбіжності, що існували у працях істориків у питанні регіону, де розпочалося повстання, та маршрутів просування повстанських військ. Так Т.Корзон вважав початковими теренами, звідки розгорнулося повстання у 1595 р., було Поділля, звідки Наливайко через Волинь вирушив на Литву й повернув на Київщину, через що «уже на початку 1596 р. уся Україна покозачилась» [89, с. 294–295]. Також із кінця 1595 р. до повстанців приєдналося Запоріжжя й скоординовані дії в різних регіонах

розпочали Наливайко, Лобода, Саско та Шаула. Інакшої думки дотримувався А.Слівінський, який вказував, що першою ціллю повстанців стало м.Самбір у Перемишльській землі, а не регіон Поділля, звідки вони вдарили на Луцьк й далі на Литву[137, с. 46]. Інакше описав цей етап повстання А.Прохаска. Він вказував, що велике козацьке військо по причинах труднощів у його забезпеченні продовольством було розділено на окремі групи. Меншу його частину складала військо Наливайка, що розпочав свої дії на Київщині й звідтам рушив на Литву. Наступною на Литву вирушила й армія Шаули. Натомість найбільша армія під проводом Г.Лободи залишалася на Київщині [110, с. 24-26]. На розділенні козацьких військ звертав увагу й В.Томкевич, однак вчений найбільшою групою називав військо С.Наливайка й вказував про похід на Литву лише загонів Шаули. Цікаво, що різноманітні далекі походи повстанців історик пояснював саме потребами здобувати собі провіант на все нових територіях[141,с. 24].

Бойовий шлях повстанського війська С. Наливайка окреслив прихильник політичного табору націонал-демократів В. Конопчинський. Історик розповідав, що після повернення із Молдови, де козаки перебували на службі у ерцгерцога Максиміліана, вони першою ціллю обрали Шаргород та інші поселення, що належали до маєтностей канцлера Я.Замойського, т. зв. «Замойщини». Звідтам повстанський ватажок повів свої сили на Луцьк, далі – на Слуцьк та навіть на білоруські землі, зокрема на Могилів. Це дало вченому підстави охарактеризувати повстанський рух таким, що набув значного «розмаху» [85, с. 194]. Проте усі ці дії він радше характеризував, як «партизанські» за своєю тактикою. Такі особливості ведення бойових дій, як вважав дослідник, змусили Наливайка на зимовий період призупинити активну фазу діяльності. Щоб приспати пильність влади й продемонструвати свою прихильність до мирного врегулювання конфлікту, він вислав королю Сигізмунду певні, невідомі щодо своєї суті, пропозиції організації козацтва. При цьому історик зазначав, що зиму очільник повстання спокійно провів в Острозі у свого брата-священника. Із початком нової фази військової

активності, після закінчення зими, Наливайко полишив плондрування маєтків Замойського та зосередився на помістях прихильників церковної унії. У 1595 р. влада Речі Посполитої вислала проти повстання «усю еліту малопольських та литовських магнатів, за участі найвидатніших командуючих та воїнів» [85, с.194].

Більш детально польські дослідники висвітлили картину бойових дій та стратегічних й тактичних рішень у період після прийняття С.Жолкевським командування над військами, що діяли проти повстанців. Так Г.Шмітт вказував на змінність військового щастя обох сторін конфлікту й вказав, що у биві біля Прилук польські війська не змогли розбити Наливайка й він вночі зміг відступити, натомість у битві під Білою Церквою, де «козаки частину коронного війська побили»[115, с.559]. Втім уже далі історик вказував, що скоро коронні війська знову наздогнали повстанців й «в кривавій битві завдали їм поразки», у чому козаки звинуватили Наливайка й скинувши його із командування вибрали Лободу.

Розглядаючи цей період конфлікту Т.Корзон оцінює оперативні здібності козацьких очільників, що не дозволили польському командуючому розбити їх по окремих загонах й зуміли швидкими маневрами уникнути їх ізоляції та об'єднатися. Історик, часто цитуючи тенденційні польські джерела кінця XVI ст., описував наступні бої між повстанцями та коронними військами й намагався постійно робити акценти на великі втрати козаків, але завжди фактами змальовував картину вдалих маневрів повстанської армії. Щоб посилити негативний образ козацтва Т.Корзон намагався якомога яскравіше описати нібито існуючий у таборі повстанців хаос. Також він стверджував, що козаки бажали перейти у підданство Кримського ханства й на основі цього робив висновок про «байдужість козаків до справ віросповідання та самої християнської віри», більшим за яку було «відчуття ненависті до панів» [89, с. 296]. Відзначимо, що Т.Корзон усі українські повстання проти Речі Посполитої описував як «криваві хлопські бунти», що не мали перед собою жодної мети окрім реалізувати свою варварську ненависть до тих, хто мав більше, та

бажання грабувати. Таку тенденцію підмітив у польського дослідника корифей української історичної науки В.Антонович, що виступив із обґрунтованою та послідовною критикою таких підходів як взагалі невідповідних для наукових досліджень[419].

Фактографічний образ розвитку подій у 1596 р. подав А.Прохаска. У позитивістських традиціях історіописання вчений унікав різноманітних художніх прийомів гіперболізації та використання яскравих епітетів, які б створювали барвний, але доволі суб'єктивний образ подій. Втім відзначимо, що сама концентрація на доволі безкритичному відображенні фактів такими, які їх показували польські історичні джерела, а зокрема й листи С.Жолкевського, створювали однобоку картину минулого. Таким чином в праці А.Прохаски, як і в інших польських дослідників, постійно зустрічаються згадки про більші та менші «погроми» повстанців з астрономічними їх втратами й більш ніж мінімальними у польської сторони. Цікаво, що у історика зустрічаються й постійні наголоси на конфліктах у таборі повстанців, їх недовірі одні до одного. Таким чином у А.Прохаски формувався образ козацтва як анархічної непослідовної сили, без чітких ідей та планів, керованої лише мінливими користями.

Цікаво охарактеризував дії С.Жолкевського проти повстанців як «вторгнення у збунтоване, охоплене полум'ям море» повсталі України А.Слівінський [137, с. 49]. Для його підходу до висвітлення подій було більш характерне прославлення С.Жолкевського, тому дослідник часто вживав різноманітні образні характеристики. Так описуючи наступ гетьмана повстанців він вказував, що той «гнав як вихор» повстанців, а самі чутки про його наближення заставляли козаків «трястися» із переляку. Також історик постійно вказував на пропозиції Жолкевського «ласкаво» пробачити повстанців, якщо ті складуть зброю, а Наливайкові закидав підступні плани обману поляків через переговори[137, с. 49].

Багато цікавих спостережень над стратегічними та тактичними діями повстанців у їх військовій кампанії зробив В. Томкевич. Вчений вказував на

особливо вдалі маневри повстанських військ та неабияку швидкість пересування їх із цілим табором возів, коли повстанці часто далеко відривалися від переслідуючого їх польського війська. Історик також відзначив небезпеку яку становили для коронних військ дії проти кількох окремих повстанських військ, які могли вільно діяти у час, коли польська армія концентрувалася на боротьбі лише з одним загonom. Поруч із цим він стереотипно часто згадував про паніку в козацьких шерехах на звістки про наближення С.Жолкевського. У свою чергу це підштовхнуло дослідника до висновку, що такі настрої зродили серед повстанців ідеї піддатися під владу московського царя чи «звернутися по допомогу до «своїх смертельних ворогів – татар». Враховуючи ці факти, історик сформував висновок, що «уже тоді, за пів століття перед Хмельницьким, ще ледь зорганізоване козацтво намагалося шукати чужої допомоги проти власної держави» [141, с. 26].

Для вивчення особливостей підходу істориків до висвітлення подій польської військової історії та біографії персоналій, що зараховані до національного пантеону Польщі варто звернути увагу на висвітлення в історіографії вирішальної битви повстання 1595-1596 рр. над річкою Солоницею. Відзначимо, що ледь не у всіх польських дослідників простежується вибірковий підхід до висвітлення фактів, який дозволяв їм уникнути згадок про копроментуючі польську сторону дії, що підважили б героїчний образ польських воїнів та прославленого С.Жолкевського. Так із анти козацької позиції Т.Корзон стверджував, що «протягом двох тижнів голод, конфлікти та розпач пригнітили бунтівників», через що вони самі вбили Лободу, а Наливайка із трьома його помічниками видали [89, с. 297]. Остаточню 8 червня 1596 р. повстанці виконали або обіцяли виконувати в майбутньому усі вимоги переможного С. Жолкевського. Однак тут науковець оминув мовчанкою факти, що коронні війська не дотримались своїх зобов'язань та перемир'я й напали на повстанців, що здались, перебивши значну їх частину. Натомість він зазначав, що лише Наливайка було покарано (страчено) за всі ці злочинні, в оцінках історика, дії, й підкреслював, що вимагав цього сеймик

Руського воєводства. Узагальнюючи, Т. Корзон стверджував, що «енергія Жолкевського викликала у козаків таке дієве враження, що вони були покірні шляхті та без опору послухні Польщі протягом понад чверть століття» [89, с. 298].

Дещо більш зважено описав події А. Прохаска. Він вказував, що Г. Лободу повстанці скинули через недовіру до нього із-за контактів з польською стороною, але й вказував, що саме С. Жолкевський відмовлявся від переговорів із козаками. У підсумку розв'язання конфлікту історик показав, як цілком мирний процес переговорів, коли повстанці прийняли доволі лагідні, у зображенні вченого, умови. Також він не згадував про зрадливий погром повстанців, долю очільників повстання й робив наголос на акті милостивого пробачення С. Жолкевським черкаського підстарости Підвисоцького, який підтримував повстання [110, с. 30].

Подібно описував події над р. Солоницею й А. Слівінський. Вчений одночасно розповідав про «розпачливу мужність» повстанців у обороні й про «жахливі безпорядки» у їх таборі, у результаті чого після двох тижнів безнадійної боротьби та злигоднів козаки звернулися до польського головнокомандуючого «з проханням про пробачення та ласку». Наступні події, пов'язані із переговорами, замиренням та придушенням повстання, А. Слівінський показував у ідеалізованих формах, прославляючи головного героя своєї праці – С. Жолкевського. Історик наголошував, що «завзяття проти козаків було таке велике, що в оточенні Жолкевського почали домагатись, щоб для постраху та прикладу на майбутнє без жалю мечем винищити всіх обложених» [137, с. 51]. Однак прославляючи гетьмана, дослідник наголосив, що «його душі були чужі відчуття ненависті та помсти». » й він лише вимагав, щоб козаки розійшлися по домівках та видали гармати. Наливайка та кількох інших очільників повстання, яких дослідник охарактеризував як «вбивць, що свої руки заплямували кров'ю безневинних», гетьман «забрав із собою, як військовополонених» [137, с. 51]. Як і більшість інших польських дослідників,

А. Слівінський цілком не згадував про погром, учинений коронними військами у таборі повстанців.

Тенденційний образ подій висвітлив у своїй праці Ф.Равіта-Гавронський. Усю кампанію він змалював як постійні втечі наляканих С.Жолкевським козаків, що не вірили в перемогу й не довіряли своїм очільникам. Переправу повстанців на Лівобережжя він пояснював лише бажанням втекти на землі Московського царства. Натомість польську сторону дослідник показував як виключно героїв і осіб із високими гуманними цінностями. Так він наголошував, що переслідуючи повстанців С.Жолкевський постійно «виявляв поміркований розум, котрий наказував шукати засобів та шляхів до поєднання із ворогом» [112, с. 55]. І лише бажання гетьмана не допустити безкарної втечі козаків змусило його оточити їх над р.Солоницею й змусити до капітуляції. При цьому Гавронський наголошував, що «важко було дістати більш лагідні умови», а самі повстанці просто «розійшлися по домах» [112, с. 56].

У зображенні В.Томкевича при зображенні подій битви на р.Солониці подано аналітичний опис оборонної тактики повстанців із застосуванням табору й спроб польської сторони протидіяти їй. Вчений вказував, що лише тривала регулярна облога довела повстанців до «деморалізації». Також, як стверджував дослідник, розпочались суперечки між Наливайком та Лободою за командування. Це все призвело до зібрання козацької ради, яка вибрала очільником «якогось Прендського» [141, с. 27]. Загроза генерального штурму, до якої приготувалося коронне військо, змусила козаків прийняти рішення про капітуляцію. Повстанці прийняли усі вимоги С. Жолкевського – видали С. Наливайка та кількох інших очільників, склали хоругви та інші клейноди отримані від австрійського імператора, козаки були роззброєні і їм було наказано розійтися.

Автори М. Сокольницький, Г. Мосціцький та Я. Цинарський у праці «Всесвітня історія» згадували про битву проти повстанців С.Наливайка під Лубнами, яку вони характеризували як розгром коронними військами повстанців. В цьому збройному зіткненні польським силам вдалося взяти

козаків в облогу, що змусило їх, на думку істориків, підняти бунт проти своїх ватажків. Унаслідок цього незадоволені козаки видали отамана, який пізніше був страчений у Варшаві (за поданими науковцями даними страта відбулася в 1597 р.) [125, с. 696]. У підсумку, як стверджували науковці, Річ Посполита мала у цей час можливість повної ліквідації козацтва. Однак влада цим шансом не скористалася, і вже на сеймі 1601 р. оголосила «реабілітацію» козаків, з метою використання їх у Лівонських війнах.

Вкрай рідкісними в польській історіографії були згадки про різанину повстанців після укладення перемир'я, що підважували «шляхетний» «світлий» образ польських військ та полководців. Про нього згадував Г.Шмітт, що з позицій республіканства критикував закріпачення селян й політику магнатів. Так він вказував, що повстанці у таборі над р.Солоницею згодилися на умови капітуляції які висунув С.Жолкевський, «але коли гетьман наполякав, щоб панам видали їх підданих, оголосили, що готові усі загинути, але не згодяться на це, наше ж військо тоді вдарило на їх табір, здійснило велику різанину від якої Кремпський врятувався із 1500 людьми втікши за пороги, решта ж або загинула або потрапила в руки переможців»[115, с.560].

Чи не єдиними, хто у польській історіографії з кінця XIX й протягом першої половини XX ст. згадав про погром коронними військами повстанців після їх капітуляції, були В.Собеський[69, с.170] та В.Конопчинський[85, с.194], що у своїй праці дослівно повторив тези висловлені своїм колегою у колективній «Політичній історії Польщі» 1923 р.. В.Собеський вказував, що повстанці були оточені в урочищі Солониця біля Лубнів, де, доведені до відчаю, погодились видати австрійські інсигнії, гармати та самого С. Наливайка. Польський командувач дозволив вийти із обложеного табору 1500 вершникам із числа реєстрових козаків на чолі з отаманом Кренпським, однак «не запобіг вирізанню багатьох селян-втікачів жовнірами із військ магнатів». Остаточо і сам С. Наливайко був страчений у Варшаві 11 квітня 1596 р. Такий особливий підхід вчених можна пояснити тим, що В.Собеський та В. Конопчинський належали до кола істориків, які симпатизували ідеям

політичного табору націонал-демократів. Інтелектуали з цього кола, хоча й виступали з позицій націоналізму прихильниками концепцій асиміляції усіх слов'янських народів, що входили до Речі Посполитої, однак критично висловлювались з приводу ідей лідерського типу влади, а отже, часто дистанціювались від прославлення монархів чи керівників політичних еліт, до яких належали й коронні гетьмани. Також вони часто критично ставилися і до східного вектора розвитку польської державності, бачили негативи у заглибленні польських еліт у життя Східної Європи.

Крім того, можна зазначити, що у сучасній польській науці здебільшого відбувся відхід від замовчування факту погрому польськими вояками повстанців, що здалися. Так, Лешек Подхородецький, сучасний дослідник багатьох сторінок історії України та біограф С. Жолкевського, цитував як лист гетьмана до короля Сигізмунда III, де той виправдовувався із подій погрому, так і свідчення учасника подій Йоахіма Бельського, що повідомив про значно більший масштаб винищення повстанців й фактичний наказ на це Жолкевського. Оцінюючи ці події, історик вказував, що «різанина над Солоницею започаткувала ганебний прецедент недотримання договорів з бунтуючими козаками, причинилася до зростання ненависті по обох сторонах, віддалила шанс порозуміння з козаками й населенням України, й в наслідку спричинялась до внутрішнього розламу у Речі Посполитій» [368, с. 75].. Ромуальд Романський ці події називає справжнім «злочином» польського війська та самого Жолкевського і фактом того, що «польська сторона переможців допустилася очевидного віроломства» [374, с. 123]. Також Маріуш Маркевич зробив наголос на порушенні умов капітуляції, що передбачали вільний відхід повстанців, і на «вирізанні військом кількох тисяч безборонних людей». Історик зазначав про існування двох версій поведінки Жолкевського – спробі перешкодити різанині та провокації самого гетьмана [334, с. 439].

У своїх підсумкових роздумах над значенням козацького повстання на чолі із С. Наливайком, Ю. Шуйський характеризував його, як «кривавого передвісника небезпек, які стягнула на Польщу козаччина» [136, с. 234]. Такі

висновки ґрунтував на значному розмаху повстанського руху, яке називав «кривавою війною». Проти повстанців канцлер Замойський вислав польські війська на чолі із С. Жолкевським, якому лише після кількох місяців важких боїв вдалося розбити козаків шляхом облоги та здобуття козацького табору над Сулою під Лубнами 7 червня 1596 р.

Про далекосяжні наслідки повстання С. Наливайка розважав Ф. Равіта-Гавронський, що був прихильником повної ліквідації козацтва як явища збройним шляхом. Він наголошував, що «замість розпаду козащини після битви на Солониці, настало фактичне зближення різних козацьких вогнищ та їх організація в клас, в окремий стан, чому, несвідома у наслідках, Річ Посполита допомагала, роблячи поступки тим, хто прагнув її знищити» [112, с. 60]. Причину цього вбачав у «безсиллі» та «безпорадності» влади, яка, попри здобуті перемоги і прийняті рішення, фактично не могла ні реалізувати свої постанови, ні навіть дозволити собі такі радикальні кроки. Історик стверджував, що перші проекти впорядкування козащини та її місця в Речі Посполитій вийшли не з королівського двору чи урядових кіл, а з-під пера «публіцистів», тобто інтелектуалів свого часу. Однак вони, на його думку, не бачили у козаках небезпеки, не передбачали їхнього зміцнення та «розпоясання», й дивились лише на загрози із боку татар й розробляли проекти використання запорожців у боротьбі із ними. Дослідник стверджував, що «мудрі поради публіцистів та політиків були викривлені» й уряд лише «кокетував із козаками кожного разу, коли лише потребував збільшення війська», таким чином лише «зміцнював внутрішнього ворога» [112, с. 60]. Так відразу в 1597 р. канцлер Я. Замойський, в передчутті нової війни в Лівонії, радив «не дражнити козаків». Таким чином Ф.Гавронський виступав критиком курсу влади щодо козацтва, але не за відсутність порозуміння із козацтвом, а навпаки – за відсутність належних кроків по їх винищенню.

Іншим прихильником ідеї збройної розправи над козацтвом був уже в міжвоєнній польській історіографії З.Строньський, який вважав, що «українську сваволю» можна було викоринити лише з допомогою кривавої

розправи. Дослідник закидав владі Речі Посполитої нерозуміння «сутності» «української сваволі», яка нібито бачила у ній лише вияв розбійницьких інстинктів козацтва. У баченні З.Стронського, на відміну від Ф.Равіти-Гавронського, козацька «сваволя» не мала коренів виключно у бажанні вбивати та грабувати, але й мала значно глибші, більш небезпечні, корені руйнування ладу Речі Посполитої та нищення культурних надбань[127, с.321]. Тому Польщі необхідно було повністю винищити усі ці небезпечні для неї елементи, історичний шанс для чого з'явився саме в кінці XVI ст.[127, с.311]. Відзначимо, що також й В.Томкевич та В.Конопчинський[85, с.194] висловлювали жаль через нездатність влади розправитись із козацтвом.

Таким чином можемо констатувати, що у польській історичній науці були популярні імперські та далекі від ідей толерантності та гуманізму позиції щодо «розв'язання козацької проблеми», попри декларований багатьма дослідниками ціннісний підхід до оцінок польської політики та історичної ролі Речі Посполитої. Простежується поступове збільшення популярності таких підходів у польській історіографії від XIX ст. й до 1939 р., що можемо пояснити посиленням тенденцій до націоналізму та авторитаризму у політичному житті Польщі зокрема у II Речі Посполитій, загостренням шовінізму у польському соціумі й поглибленням міжнаціонального конфлікту у відносинах між поляками та українцями.

Пишучи біографію С. Жолкевського, А. Прохаска вдався до характеристики результатів військової кампанії коронних військ на чолі із гетьманом, використовуючи барвисті образи, якими сучасники намагалися змалювати перемогу польського командувача. Історик стверджував, що учасники сейму 1597 р. вважали, що «ні римські консули, ні іспанський король ніколи не могли похвалитись такою перемогою» [110, с. 31]. Серед таких осіб, що високо оцінювали дії Жолкевського, він називав зокрема князя Костянтина Василя Острозького. У баченні вченого польське командування не лише вдавалося до рішучих силових заходів, але й постійно не полишало «продуманих лагідних методів, повних громадянської свідомості» [110, с. 31].

Як можемо пересвідчитись, А. Прохаска, як і багато інших польських дослідників, замовчував факт погрому коронним військом повстанців уже після їх здачі.

Багато дослідників, що почасти схилились до антикозацьких позицій, використовували щодо характеристики результатів повстання С. Наливайка ідіоматичний вираз вжитий польним гетьманом С. Жолкевським, що «гадина є тільки придушена». Його вживали як Т. Корзон, Ф. Равіта-Гавронський, так і В. Томкевич [141, с. 28]. Останній при цьому вказував, що такі характеристики були використані польським полководцем через його знання «козацької природи», яка не схильна до покори та виконання обіцянок, й січовики лише очікуватимуть нагоди знову взятися за грабунок та кровопролиття. Він зазначав, що у час повстання Наливайка сформувалася козацька «сваволя», яка своєю метою ставила боротьбу проти суспільно-політичних порядків, встановлених у Речі Посполитій, та проти самих принципів державного ладу як такого.

У даному контексті відзначимо, що використання поняття «сваволя» було центральним у всій польській історіографії, яка розглядала історію Війська Запорізького уже в першій половині XVII ст. й стало фактично визначальним для характеристики ледь не усієї його діяльності. Таким чином простежується успадкування польською історичною наукою ідіом властивих для становій свідомості та політиці польської шляхти ще із XVII ст. й без критичне їх використання уже в наукових працях. Це у свою чергу вказує на певну тяглість не лише історичної свідомості польського народу від станової свідомості шляхти епохи I Речі Посполитої, але й використання ідейних установок шляхти уже й польською наукою XIX та першої половини XX ст.

Інакше оцінював результати протистояння між силами Речі Посполитої та українського козацтва в 1594–1596 рр. А. Слівінський, який задався метою показати вагомість здобутків гетьмана С. Жолкевського, і вважав, що йому вдалося завершити увесь конфлікт, який він називав «похмурою драмою», й надовго заспокоїти козацтво. Історик стверджував, що козаків «пройняла

шляхетність Жолкевського, й вони у майбутніх війнах Польщі брали активну участь та своєю мужністю ще неодноразово причинились до великих перемог над ворогами Речі Посполитої» [137, с. 52]. Він підкреслював, що польський командир не стільки суворою рішучістю та «мечем привів до послуху» козаків, скільки своїми милостивими вчинками та розумними діями, які були спрямовані на «лікування хворих органів, а не їх обрубання». Однак, як наголошував науковець, «українські пани не мали розуму та серця Жолкевського й, бажаючи перетворити козаків у селян, підігрівали тліючі іскри незадоволення від яких ледь не загинула Польща». А також у майбутньому не знайшлося жодного польського полководця, який міг би зрівнятися із мудрою та моральною політикою гетьмана стосовно козаків – вони лише намагалися придушити їх військовою силою.

Варто звернути увагу на важливі результати наукових досліджень сучасних польських істориків над місцем повстання С. Наливайка у процесі розвитку козацького військового мистецтва. Так М. Плевчинський вказує, що повстання 1590-х рр. засвідчили перехід козацької тактики на якісно новий рівень – від використання легкої кінноти, до застосування озброєної у вогнепальну зброю піхоту, зміцнену табором із возів. Учений, хоч і оцінював як безперечний переможний для польської сторони результат битв (5 виграних до 4 програних), зазначав неспроможність польських військ здобути у битвах козацький табір штурмом й безперечний успіх козаків у всіх здобуваннях міст (7 вдалих штурмів проти 2 невдач) [366, с. 293–294]. При цьому доцільно зазначити факт, на який не вказав історик – боротьби маси повстанців, що не мали централізованого фінансування й постачання, проти регулярного війська із елітарних прошарків суспільства. Натомість М. Франз зауважував, що у повстанні «козаки показали найкращі риси свого війська: важкий до здобуття табір, вправне маневрування в терені, велике насичення вогнепальною зброєю, хоробру й швидко діючу піхоту, що проявили себе ідеально» [307, с. 190]. У підсумку, за спостереженнями сучасних вчених, у повстаннях 1590-х рр. проявилася тенденція до розвитку козацтва, яке уже тоді польське військо не

могло розбити у прямій битві, на найкращу піхоту Європи, якою вони стали на середину XVII ст.

Отже, викладене дає підставу ствердити, що історія козацького повстання 1594–1596 рр. під проводом Северина Наливайка викликала активний інтерес у польських істориків, що працювали у період із кінця XIX ст. й до початку II Світової війни. Це можна пояснити значно більшими масштабами цього збройного конфлікту у порівнянні із попереднім виступом Кшиштофа Косинського, новими як зовнішньополітичними (активізації війни європейських держав проти Туреччини), так і внутрішньополітичними, пов'язаними із загостренням релігійного конфлікту в Речі Посполитій, обставинами, а також участю у цих подіях знакової для польського пантеону національних героїв постаті гетьмана Станіслава Жолкевського. Ускладнення обставин, на тлі яких вибухнуло повстання С. Наливайка, змушувало докладно вивчати причини цього конфлікту, натомість зацікавлення дослідників військовою діяльністю С. Жолкевського підштовхувало до висвітлення у деталях подій кампанії, у якій він вперше виступав єдиним командувачем. Важливо зазначити, що образ українського козацтва та військових дій у зображенні подій повстання здебільшого відповідав традиціям неоромантизму та польської патріотичної історіографії, у яких гіперболізувалися перемоги поляків та втрати повстанців, а козаків зображали анархічною й варварською масою, замовчувались невідповідні для героїзації польських діячів та військ факти.

* * *

Козацькі повстання кінця XVI ст. викликали жваві зацікавлення польських дослідників своєю вагою як першого такого роду внутрішнього конфлікту у межах Речі Посполитої між державною владою та українськими козаками, що започаткували цілий ланцюжок подібних збройних протистоянь, які, зрештою, переросли у масштабну національно-визвольну війну українського народу середини XVII ст. Попри часті спроби віднайти причини повстань К. Косинського та С. Наливайка єдино в особистих амбіціях їхніх лідерів чи у бажанні козаків захопити військову здобич у шляхетських маєтках, дедалі

більше польські дослідники останньої третини XIX й першої третини XX ст. акцентували на різноманітних соціальних та політичних причинах конфліктів. Так, чимала увага зосереджувалася на значенні постанови сейму за 1590 р., що ставила метою підпорядкувати козаків владі, обмежити їхній розвиток та зростання чисельності й запобігти самостійним походам на турецькі володіння. Натомість причину повстання 1594–1596 рр. часто польські дослідники намагались шукати у спрямованих проти Польщі інтригах австрійських імператорів.

Багато уваги польські дослідники присвячували опису подій військового характеру під час кампаній 1591–1593 та 1594–1596 рр. і реконструювали розвиток подій походів повстанських військ, дій коронних армій та шляхетських загонів, перебігу низки битв. Однак доцільно зазначити, що польські дослідники часто некритично використовували різноманітні польські джерела кінця XVI ст., що подавали однобокий образ подій й часто мали на меті демонстрацію польських військ у якнайбільш позитивному світлі. Подібний образ героїзації часто переходив і у праці істориків, що вийшли у світ в період від 1863 до 1939 рр. Зокрема, варто згадати спробу героїзації вченими постаті гетьмана Станіслава Жолкевського як видатного полководця та державного мужа, замовчуючи факт зрадницького винищення повстанців, що здалися після переговорів у 1596 р. У такий спосіб історики намагалися створити незаплямований образ національного героя польського народу й демонструвати його як приклад для наслідування поляків у часи бездержавного існування та складний період державного будівництва II Речі Посполитої. Підсумовуючи, можна ствердити, що образи козацьких повстань 1590-х рр. у польській історіографії нерідко набирали форм патріотичних картин, які слугували б різноманітним практичним політичним цілям.

ВИСНОВКИ

Історія українського козацтва від його зародження і до кінця XVI ст. викликала значний інтерес у польських науковців, що працювали у період 1863 – 1939 рр. У часи після поразки Січневого національно-визвольного повстання у польській історичній науці почали домінувати постулати позитивізму, що панували до зламу XIX та XX ст., коли великої популярності в інтелектуальному житті набули ідеї неоромантизму. Також на польську історичну науку та погляди інтелектуалів значний вплив мали політичні процеси, а зокрема здобуття після понад столітнього бездержавного періоду у 1918 р. польський незалежності і початку розбудови власної державності. У часи II Речі Посполитої значний вплив на погляди істориків мали концепції політичних таборів націонал-демократів та «санації» згуртованої довкола маршала Ю. Пілсудського. Саме тому дослідження польськими істориками історії українського козацтва розвивались в останній третині XIX та першій третині XX ст. під значним впливом глибоких політичних змін у регіоні Центральної та Східної Європи і становища польського народу й у контексті ґрунтовної трансформації теоретично-методологічної сторони наукових досліджень. Значне зацікавлення польських науковців історією козацтва також зумовлювалося поживанням і загостренням міжнаціональних відносин польського й українського народу, коли як вчені, так і пересічні поляки шукали в історії пояснення та відповіді на різноманітні складні й неоднозначні проблеми сучасності. Рання історія українського козацтва від його зародження й до кінця XVI ст. стала однією із ключових проблем польських досліджень історичної україніки, адже саме у вивченні проблем генези та складання козацтва і різноманітних явищ його існування й польсько-козацьких відносин історики намагались простежити витоки майбутніх подій як у вкрай важливому для долі Речі Посполитої XVII ст., так і навіть у XX ст.

Проблеми походження українського козацтва та його ранньої історії від перших згадок у джерелах й до середини XVI ст. перебували у центрі

зацікавлень багатьох польських істориків. Візії вчених на початковий етап історії козаків часто зумовлювалися різноманітними історіософськими ідеями та політичними обставинами й концепціями свого часу. Так, популярні в цю епоху різноманітні расові та цивілізаційні теорії вагомо впливали на формування серед польських істориків ідей про тюркську основу раннього козацтва чи приналежність їх до азійського цивілізаційного простору. Основою для таких суджень були філологічні пошуки витоків поняття «козак» у тюркських мовах, свідчення джерел про існування серед кочових народів Великого Степу різноманітних спільнот, що мали назву «козаків», та різноманітні історичні міфи Нового часу. У пошуках чужих, не слов'янських та не європейських коренів козацтва, ставилася мета зображення їх як чужорідного елемента у польсько-литовській державі та навіть у стосунку до українського народу. При цьому, виходячи із різноманітних історичних міфів, козакам, як нібито представникам кочового азійського світу, приписувався цілий комплекс негативних рис як варварів, грабіжників, ворогів усіх культурних надбань і анархічної, чужої різноманітним процесам державотворення, спільноті. Водночас існував сентиментальний, успадкований ще із епохи романтизму, образ козацтва як породження специфіки існування у степах громад людей найрізноманітнішого соціального та етнічного походження, яких об'єднало бажання свободи, здійснення військових подвигів та їхні різні конфлікти із державою, панівним у ній суспільним ладом.

У дослідженнях історії українського козацтва першої половини XVI ст. польські історики ключове значення у його формуванні намагалися відшукати у впливах та цілеспрямованій діяльності польсько-литовської держави, польської культури та самих представників польського народу. Тому головні акценти вчені робили на організаційних заходах різних старост та місцевих посадовців польсько-литовської держави, що часто використовували козаків для оборони прикордонних українських територій від нападів татар, й здійснення у відповідь походів на терени Османської імперії та Кримського ханства. Часто у працях польських дослідників спостерігаються спроби віднести усі позитивні, у

їхніх оцінках, вчинки цих посадовців на рахунок осіб, що мали б польське етнічне походження й вірно служили королеві. Натомість старостам, що виводилися з українських шляхетських родів, здебільшого приписували авантюризм, анархізм, проведення самовільних грабіжницьких походів проти турків, які лише шкодили польській державі та породжували її конфлікт із Османами. У зв'язку з цим у дослідженнях польських істориків нерідко простежується дихотомія образів цивілізаторської благочинної діяльності польської держави на українських землях й відсутності державницької, політичної та культурної ідеї серед українців, яких зображували більш відсталими від поляків у цивілізаційному плані і нездатних до самостійного цивілізаційного поступу.

Історія українського козацтва у другій половині XVI ст. викликала зацікавлення польських істориків у контексті вивчення різноманітних проблем як внутрішнього життя польсько-литовської держави, так і при дослідженні зовнішньополітичних подій. Розглядаючи події різноманітних козацьких походів на турецькі й татарські володіння, науковці виділяли діяльність князя Дмитра Вишневецького, якого показували частково як продовжувача справ попередніх великокнязівських старост на українському прикордонні, а частково як самостійного політичного гравця. У більшості оцінок польські історики зображали князя як авантюриста, що керувався бурхливим темпераментом та власними амбіціями, й тому був ними зарахований до своєрідного «класичного», у їхньому розумінні, типу українських шляхтичів. Зокрема, зверталася увага на факт тимчасового переходу Вишневецького на службу до московського царя Івана IV Грозного й цим підкреслювалася мінлива вдача князя та його схильність до зради, що приписувалася усьому козацтву. Як авантюру, спричинену ворожими до Польщі інтригами Австрії, трактувався також похід Вишневецького на Молдову. У подібному ключі польські історики оцінювали й молдавські походи інших козацьких очільників, зокрема Івана Підкови. Окремо багато уваги польські науковці надавали історії заснування першої Запорізької Січі, що закономірно оцінювали як вагому подію появи

особливого осередку, до якого тяжіло українське козацтво. Попри це деякі дослідники зображували ранню Січ тимчасовим поселенням, що не мало потенціалу вирости до ролі справжньої «козацької столиці».

Одне із ключових місць у польських козакознавчих дослідженнях займала історія створення перших реєстрів козацького війська. Актуальним звернення до цієї проблематики було у контексті вивчення інтелектуалами проблем об'єднання різних народів польсько-литовської держави в єдиній унійній державі й через формування ними постулатів т. зв. «Ягеллонської ідеї». Особливо активно такі ідеї пропагували уже в міжвоєнний період історики, що були прихильні до політичного табору Ю. Пілсудського, у середовищі якого набули популярності концепції побудови федерації з різних народів, згуртованих в єдину політичну націю. Польські історики здебільшого бачили ідею заснування реєстрового козацтва вислідом королівської політики щодо спроби зупинити самовільні козацькі походи на турецькі володіння, тому з-поміж причин створення козацького реєстру на перше місце ставили потреби влади взяти козаків під свій контроль. Натомість використання військової сили козаків на службі держави здебільшого бачилось уже другорядною метою королівської влади. Особливу увагу дослідники приділяли реформам короля Стефана Баторія й наданню ним козацтву низки прав та привілеїв. Для вчених важливим було встановити підстави, на яких оформилась т. зв. «Баторіанська легенда» про створення із козацтва привілейованої військової верстви, що слугувала доказом козаків у їхній пізнішій боротьбі за власні права. Чимало істориків стверджували про уявний характер особливого статусу козацтва, який вони бачили наслідком привілеїв Баторія, й цим заперечували претензії козаків на особливе місце у суспільстві Речі Посполитої. Це, зі свого боку, давало підстави дослідникам ставити під сумнів й розглядати як звичайні заколоти та злочинну діяльність усі наступні козацькі повстання кінця XVI та XVII ст., спричинені боротьбою за власні права.

Козацькі повстання кінця XVI ст. викликали жваві зацікавлення польських дослідників своєю вагою як першого такого роду внутрішнього конфлікту у

межах Речі Посполитої між державною владою та українськими козаками, позаяк вони започаткували цілий ланцюжок подібних збройних протистоянь, які, зрештою, переросли у масштабну національно-визвольну війну українського народу середини XVII ст. Попри часті спроби приписати причини повстань К. Косинського та С. Наливайка єдино особистим амбіціям їхніх лідерів чи у бажанню козаків захопити військову здобич у шляхетських маєтках, польські дослідники останньої третини XIX й першої третини XX ст. дедалі більше наголошували соціальні та політичні причини конфліктів. Так, багато уваги приділялося значенню постанови сейму за 1590 р., що ставила собі за мету підпорядкувати козаків владі, обмежити їхній розвиток та зростання чисельності, а також запобігти самостійним походам на турецькі володіння. Натомість причину повстання 1594–1596 рр. польські науковці часто намагались шукати в інтригах австрійських імператорів із династії Габсбургів, спрямованих на втягнення Польщі у війну проти Туреччини й одночасне її послаблення. Такі підходи були зумовлені специфікою історіософських концепцій певних історичних шкіл, зокрема варшавської, та окремих істориків щодо пошуку причини чи не усіх головних проблем польського народу та держави у іноземній агресії та підступах, а особливо в «німецьких інтригах». Водночас існували й пояснення вибуху конфлікту із козацтвом протистоянням між різними типами колонізації степового прикордоння, які представляло магнатське землеволодіння та козацькі хутірні господарства, що засвідчує розвиток позитивістських підходів до пошуків причин історичних подій у їхній економічній зумовленості.

Польські історики багато уваги присвячували опису подій військового характеру під час кампаній 1591–1593 та 1594–1596 рр. й реконструювали розвиток подій походів повстанських військ, дій коронних армій та шляхетських загонів, перебігу низки битв. Однак варто зазначити, що вони часто некритично використовували різноманітні польські джерела кінця XVI ст., що подавали однобокий образ подій й часто мали на меті демонстрацію польських військ у якнайбільш позитивному світлі. Подібний

образ героїзації часто переходив і у праці істориків, що вийшли у світ в період від 1863 до 1939 рр. Зокрема, доцільно зауважити спробу героїзації вченими постаті гетьмана Станіслава Жолкевського як видатного полководця та державного мужа при одночасному замовчуванні факту зрадницького винищення повстанців, що здалися після переговорів у 1596 р. У такий спосіб історики намагались створити незаплямований образ національного героя польського народу й демонструвати його як приклад для наслідування поляків у часи бездержавного існування та складний період державного будівництва II Речі Посполитої.

Доцільно зазначити, що образи козацьких повстань 1590-х рр. у польській історіографії нерідко набирали форм патріотичних картин, які слугували б різноманітним практичним політичним цілям. Події кінця XVI ст. часто зображувались як протистояння цивілізації та варварства, державотворення та анархії, конструктивної праці та розбійництва і кровожерливості. Подібні підходи часто нерідко призводили до зростання міжнаціональної напруженості у відносинах між поляками та українцями, культивували різноманітні стереотипи, упередження і антипатії. Спроби переосмислення історії польсько-козацького конфлікту та його причин часто тонули в політичних амбіціях та здавна укорінених шаблонах сприйняття зі спрощеним поділом світу на «своїх» та «чужих».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

НЕОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

Архівні матеріали

Державний архів Львівської області (ДАЛО)

1. Ф. 26 Львівський університет Яна Казимира. Оп. 5. Спр. 525. Гурка О. 159 арк.
2. Ф. 26 Львівський університет Яна Казимира. Оп. 5. Спр. 1917. Тишковський К. 7 арк.
3. Ф. 26 Львівський університет Яна Казимира. Оп. 5. Спр. 2109. Шеленговський А. 168 арк.

Центральний державний історичний архів України у м. Львові

(ЦДІАУ у м. Львові)

4. Ф. 139 Прохаска А. Спр. 39. Особисті документи. 1819–1928 рр. 263 арк.
5. Ф. 535 Польське краєзнавче товариство, м. Львів. Спр. 20. Папери. 1931–1938 рр. 184 арк.
6. Ф. 711 Польське історичне товариство, м. Львів. Спр. 133. Папери. 1887–1940 рр. 381 арк.

Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України.

Відділ рукописів (ВР ЛНБ)

7. Ф. 32 Архів Гебултовських. Спр. 64. Kukiel M. Zarys historii wojskowości w Polsce. 166 арк.
8. Ф. 116 Архів К. Тишковського. Спр. 1 Теоретичні матеріали XVI–XVII ст. Українська козаччина. 283 арк.
9. Ф. 116 Архів К. Тишковського. Спр. 55 Дрібні праці. 496 арк.
10. Ф. 116 Архів К. Тишковського. Спр. 60 Епоха Ягеллонів до 1506. 210 арк.

11. Ф. 116 Архів К. Тишковського. Спр. 61 Епоха Ягеллонів 1506–1572. 213 арк.
12. Ф. 116 Архів К. Тишковського. Спр. 62 Епоха королів з вибору. 265 арк.
13. Ф. 116 Архів К. Тишковського. Спр. 68 Статті. 109 арк.

Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego (AUJ), m. Kraków

14. Sygn. S. II. 619 Teczki osobowe [Bobrzyński Michał]. Ненумеровані сторінки.
15. Sygn. S. II. 619 Teczki osobowe [Koneczny Feliks]. Ненумеровані сторінки.
16. Sygn. S. II. 619 Teczki osobowe [Konopczyński Władysław]. Ненумеровані сторінки.
17. Sygn. S. II. 619 Teczki osobowe [Kukiel Marian]. Ненумеровані сторінки.
18. Sygn. S. II. 619 Teczki osobowe [Sobieski Wacław]. Ненумеровані сторінки.
19. Sygn. WF. II. 121 Wydział Filozoficzny. Teczki akt habilitacyjnych; materiały z lat 1862–1945. Ненумеровані сторінки.
20. Sygn. WF. II. 135 Katedra historii Powszechnej. Ненумеровані сторінки.
21. Sygn. WF. II. 137 Katedra Historii Polski. Ненумеровані сторінки.
22. Sygn. WF. II. 138 Seminarium Historyczne. Ненумеровані сторінки.
23. Sygn. WF. II. 139 Katedra Historii Polski, Historii średniowiecznej i Historii Nowożytnej. Ненумеровані сторінки.
24. Sygn. WF. II. 188 Wykłady z Historii Litwy i Historii Rusi. Ненумеровані сторінки.
25. Sygn. Z 33/ IV Seminarium Historyczne. Ненумеровані сторінки.

Biblioteka Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie.

Rękopisy (Rkps. BJ)

26. Sygn. 8101. III. Korespondencja Michała Bobrzyńskiego [Abracham W., 1927]. k. 78.
27. Sygn. 8101. III. Korespondencja Michała Bobrzyńskiego [Kukiel M., 1931]. k. 206.
28. Sygn. 8101. III. Korespondencja Michała Bobrzyńskiego [Chodyncki K., 1930]. k. 153.

29. Sygn. 8101. III. Korespondencja Michała Bobrzyńskiego [Zakrzewski S., 1927–1932]. k. 91–92, 191–192.

Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie.

Rękopisy (Rkps. PAU i PAN Kraków), m. Kraków

30. Sygn. 4110 Materiały Zygmunta Lasockiego dotyczące rozpraw o Skrzetuskim. k. 18.
31. Sygn. 5005 Rękopisy J. Fijałka. „Unia. Cerkiew grecka i ruska” – od średniowiecza do końca XVIII w. k. 698.
32. Sygn. 5006 Rękopisy J. Fijałka. Materiały do dziejów Unii Breskiej i Kościoła unickiego w dawnej Rzeczypospolitej. k. 203.
33. Sygn. 6801 Marian Dubiecki: „Dwie chwile z dziejów polskiej kolonizacji na Niżu (1638 i 1648 r.)”. k. 14.

Archiwum Akt Nowych, m. Warszawa

34. Sygn. 14. 249. Mikr. B-9243 Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Departament IV Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Funkcjonariusze państwowi – nominacje profesorów, habilitacje docentów. Ненумеровані сторінки.
35. Sygn. 14. 2692 Mikr. B-11685 Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Departament IV Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Biuro Personalne. Akta osobowe – Górka O. k. 26.
36. Sygn. 14. 2810 Mikr. B-11803 Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Departament IV Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Biuro Personalne. Akta osobowe – Halecki O. k. 147.
37. Sygn. 14. 2818 Mikr. B-11811 Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Departament IV Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Biuro Personalne. Akta osobowe – Handelsman M. k. 128.

38. Sygn. 14. 3434 Mikr. B-12427 Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Departament IV Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Biuro Personalne. Akta osobowe – Kolankowski L. k. 325.
39. Sygn. 14. 3466 Mikr. B-12459 Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Departament IV Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Biuro Personalne. Akta osobowe – Konopczyński W. k. 71.
40. Sygn. 14. 3800 Mikr. B-12793 Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Departament IV Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Biuro Personalne. Akta osobowe – Kukiel M. k. 36.
41. Sygn. 14. 6266 Mikr. B-15259 Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Departament IV Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Biuro Personalne. Akta osobowe – Tomkiewicz W. k. 26.
42. Sygn. 14. 6641 Mikr. B-15634 Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Departament IV Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Biuro Personalne. Akta osobowe – Woliński J. k. 228.
43. Sygn. 83. Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej w Wilnie oraz Szkoła Nauk Politycznych przy Instytucie. Ненумеровані сторінки.
44. Sygn. 390. Leon Wasilewski. Ненумеровані сторінки.
45. Sygn. 1452. Instytut Badań Najnowszej Historii Polski w Warszawie. Ненумеровані сторінки.
46. Sygn. 1634. Instytut Najnowszej Historii Polski im. Józefa Piłsudskiego. Ненумеровані сторінки.

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА МОНОГРАФІЇ, СТАТТІ, ДОПОВІДІ

47. Bobrzyński M. Dzieje Polski w zarysie. Kraków : Nakład Gebethnera i Wolffa, 1879. T. 1. 496 s.
48. Bobrzyński M. Dzieje Polski w zarysie. Kraków : Nakład Gebethnera i Wolffa, 1881. T. 2. 398 s.

49. Bobrzyński M. Dzieje Polski w zarysie. Warszawa; Kraków; Lublin; Łódź; Paryż; Poznań; Wilno; Zakopane : Nakład Gebethnera i Wolffa, 1927. T. 1. 296 s.
50. Bobrzyński M. Dzieje Polski w zarysie. Warszawa; Kraków; Lublin; Łódź; Paryż; Poznań; Wilno; Zakopane : Nakład Gebethnera i Wolffa, 1927. T. 2. 332 s.
51. Bobrzyński M. Szkice i studia historyczne. Kraków : Nakładem Krakowskiej spółki wydawniczej, 1922. T.1. 260 s
52. Bobrzyński M. Wskrzeszenie państwa polskiego, przedmowa. *Serejski M. Historycy o historii*. Warszawa : PWN. S. 387–389.
53. Brückner A. Dzieje kultury polskiej. T. I. Od czasów przedhistorycznych do r. 1506. Kraków : Nakładem Krakowskiej spółki wydawniczej, 1930. 654 s.
54. Brückner A. Dzieje kultury polskiej. Polska u szczytu potęgi. Kraków : Nakładem Krakowskiej spółki wydawniczej, 1930. T. 2. 660 s.
55. Brückner A. Tysiąc lat kultury polskiej. Paris : Księgarnia polska w Paryżu, 1930. T. 1. 1107 s.
56. Chodynicki K. Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370–1632. Warszawa : Skład Główny Kasa im. Mianowskiego, 1934. 632 s.
57. Czermak W. Studia Historyczne. Kraków : Spółka Wydawniczy Polska, 1901. 342 s.
58. Dubiecki M. Obrazy i studia historyczne. Warszawa : Nakład Gebethnera i Wolffa, 1899. Seria II. 328 s.
59. Górka O. Białogród i Kilja a wyprawa r. 1497. Odbitka ze sprawotdania z posiedzenia Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Warszawa : J. Dziewulski, 1932. 22 s.
60. Górka O. Dziejowa rzeczywistość a racja stanu Polski na południowym wschodzie. Warszawa : Nakładem autora, 1933. 30 s.
61. Górka O. Liczebność Tatarów Krymskich i ich wojsk. Warszawa : Główna drukarnia wojskowa, 1936. 116 s.
62. Górka O. „Ogniem i mieczem” a rzeczywistość historyczna. Warszawa : Skład główny. Libraria Nova, 1934. 142 s

63. Górka O. Optymizm a pesymizm w historjografji polskiej. Odwrócenie pojęć. Pamiętnik VI powszechnego zjazdu historyków polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r.. Lwów : Nakładem Polskiego towarzystwa historycznego, 1935. S. 562–570.
64. Górka O. Optymizm a pesymizm w historjografji polskiej. Odwrócenie pojęć. Dyskusja. Pamiętnik VI powszechnego zjazdu historyków polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r. Protokół. Lwów : Nakładem Polskiego towarzystwa historycznego, 1936. S. 45–54.
65. Górski K. Historia piechoty polskiej. Kraków : Nakładem księgarni spółki wydawniczej polskiej, 1893. 266 s.
66. Halecki O., Sobieski W., Krajewski J., Konopczyński W. Historia polityczna Polski. Część II. Od r. 1506 do r. 1775. Kraków : Nakładem Polskiej Akademji Umiejętności, 1923. 584 s.
67. Halecki O. Historia Polski. Lublin; Londyn : Towarzystwo Naukowe KUL. Katolicki Ośrodek Wydawniczy „Veritas”, 1992. 318 s.
68. Halecki O. Idea jagiellonska. *Kwartalnik Historyczny*. 1937. № 51. S.486–510.
69. Historia polityczna Polski. Cz.II. Od r. 1506 do r. 1775. Opracowali O.Halecki, W.Sobieski, J.G.Krajewski, W.Konopczyński. Warszawa: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności. 1923. 584 s.
70. Jabłonowski A. Pisma. T.II Kresy ukraiinne. Warszawa: Skład główny w Księgarni H.Wende i s-ka, 1910. 346 s.
71. Jabłonowski A. Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej. Kraków : Akademia Umiejętności, 1912. 368 s.
72. Jabłonowski A. Kozaczyzna a legitymizm. *Ateneum: pismo naukowe i literaturne*. Warszawa, 1896. T. 3. S. 252.
73. Jakubowski J. Studia nad stosunkami narodowościowymi na Litwie przed Unią Lubelską. Warszawa : Nakład Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, 1912. 104 s.
74. Jezierski E. Stefan Batory. Warszawa : Wydawnictwo Stanisława Cukrowskiegp, 1934. 226 s.

75. Kamieniecki W. Ponad zgiełkiem walk narodowościowych. Idea Jagiellońska. Warszawa : Dom Książki Polskiej, 1929. 40 s.
76. Kamieniecki W. Społeczeństwo litewskie w XV wieku. Warszawa : Nakładem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, 1947. 126 s.
77. Kolankowski L. Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów. 1377–1499. Warszawa : Skład Główny : Kasa im. Mianowskiego, 1930. T.1. 452 s.
78. Kolankowski L. Polska Jagiellonów. Dzieje polityczne. Lwów : Skład główny w księgarni Gubrynowicz i syn, 1936. 374 s.
79. Koneczny F. Dzieje Polski. T.2. Łódź : Rozwój, 1902. 196 s.
80. Koneczny F. Dzieje Polski za Jagiellonów. Kraków : Nakładem Towarzystwa oświata ludowej, 1903. 358 s.
81. Koneczny F. Dzieje Rosji od Najdawniejszych do Najnowszych czasów. Poznań; Lwów; Lublin; Łódź : Wydawnictwo M. Arcta w Warszawie, 1921. 296 s.
82. Koneczny F. Napór Orientu na Zachód. Krzeszowice : Dom wydawniczy «Ostoja», 2006. 25 s
83. Koneczny F. O wielkości cywilizacji. Kraków : Czas, 1935. 336 s.
84. Koneczny F. Polskie Logos a Ethos. Roztrząsanie o znaczeniu i celu Polski : W 2 t. Poznań; Warszawa : Księgarnia św. Wojciecha, 1921. T. 2. 308 s.
85. Konopczyński W. Dzieje Polski Nowożytnej. Warszawa; Kraków; Łódź; Poznań; Wilno; Zakopane : Skład Główny u Gebethnera i Wolffa, 1936. T. I. 1506–1648. 438 s.
86. Konopczyński W. O idei jagiellońskiej. Umarli mówią. Poznań : Księgarnia Narodowa, 1929. S. 75–86.
87. Konopczyński W. Wielka Historia Powszechna. Wojny religijne i abcolutyzm. Warszawa : Księgarnia Trzaski-Everta, 1939. 494 s.
88. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. Epoka przedrozbiorowa / oprac. B. Gembarzewski : W 3 t. Kraków : Nakładem Akademii Umiejętności, 1923. T. 1. 388 s.

89. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. Dokończenie epoki przedrozbiorowej / oprac. B. Gembarzewski : W 3 t. Kraków : Nakładem Akademii Umiejętności, 1923. T. 2. 528 s.
90. Korzon T. Historia Polski. Kijów: Wydawnictwo Rady Okręgowej. 1918. 380 s.
91. Korzon T. Historia Nowożytna. Warszawa : Nakład Gebethnera i Wolffa, 1901. T.I – Do 1648 roku. S. 544.
92. Kubala L. Szkice historyczne. Warszawa : Nakład Gebethnera i Wolffa, 1901. T. 1. 340 s.
93. Kubala L. Szkice historyczne. Warszawa : Nakład Gebethnera i Wolffa, 1901. T. 2. 318 s.
94. Kubala L. Wojna Moskiewska 1654–1655. Szkiców historycznych serya III. Warszawa : Nakład Gebethnera i Wolffa, 1910. 446 s
95. Kukiel M. Zarys historii wojskowości w Polsce. Kraków : Nakładem Krakowskiej Spółki Wydawniczej, 1929. 356 s.
96. Kutrzeba S. Historia ustroju Polski. Lwów : Nakładem Księgarni Polskiej B.Połonieckiego, 1917. T. I. 292 s.
97. Lasocki Z. Czy Skrzetuski był kozakiem. Kraków : Nakładem autora, 1935. 26 s.
98. Lasocki Z. Nieznany bochater z pod Zbaraża. Kraków : Nakładem autora, 1934. 12 s.
99. Lasocki Z. „Ogniem i mieczem” w świetle rewelacji dra. Górki. Kraków : Nakładem autora, 1934. 14 s.
100. Lelewel J. Dzieje Litwy i Rusi aż do Unji z Polską w Lublinie 1569 zawartej. Poznań : Nakładem i drukiem W .Stefańskiego, 1841. 202 s.
101. Lelewel J. Dzieje Polski. Warszawa : Drukarnia J.Węckiego, 1829. 332 s.
102. Lewicki A. Dzieje narodu polskiego w zarysie. Warszawa : Nakład Gebethnera i Wolffa, 1904. 500 s
103. Lewicki A. Zarys historii Polski i krajów ruskich. Kraków : Nakładem autora, 1884. 324 s.

104. Lewicki A. Zarys Historji Polski. Warszawa; Kraków; Lublin : Nakładem Gebethnera i Wolffa, 1923. 492 s.
105. Lewicki K. Dzieje Kozaczyzny. Przegląd literatury za lata 1918–1935. *Ziemia Czerwieńska. Rocznik II, zeszyt I*. Lwów : Organ OPTH we Lwowie, 1936. S. 134–148.
106. Mościcki H. Stefan Batory. Warszawa : Komitet obchodu 400-lecia urodzin Batorego, 1933. 40 s.
107. Papee F. O hetmanie Żółkiewskim. Lwów : Nakładem Macierzy polskiej, 1908. 56 s.
108. Pawiński A. Historya Polski. Warszawa: J.Berger, 1880. 430 s.
109. Polska jej Dzieje i Kultura od czasów najdawniejszych do chwili obecnej. Warszawa : Nakładem Księgarni Trzaski, Everta i Michalskiego, 1927. T. 1. 582 s.
110. Prochaska A. Hetman Stanisław Żółkiewski. Warszawa : Kasa im. Mianowskiego, 1927. 419 s.
111. Rawita-Gawroński F. Geneza i rozwój idei kozactwa i kozaczyzny w XVI wieku. Warszawa; Kraków : Księgarnia J. Czarniecki, 1924. 150 s.
112. Rawita-Gawroński F. Kozaczyzna ukraińska w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII w. Warszawa, 1923. 238 s.
113. Rawita-Gawroński F. Książęta Nieświeccy, Zbarascy i Wiszniowieccy co końca XVI w. Wilno : Zakłady graficzne „Znicz”, 1930. 34 s.
114. Rawita-Gawroński F. Obszar, zaludnienie i tworzenie się kozaczyzny. Kraków : Nakł. "Świata Słowiańskiego", 1914. 70 s.
115. Schmitt H. Dzieje narodu polskiego od najdawniejszych do najnowszych czasów. Lwów: nakł.aut, 1863. 1028 s.
116. Smoleński W. Dzieje narodu polskiego. Warszawa; Kraków; Lublin; Łódź : Nakładem Gebethnera i Wolffa, 1921. 604 s.
117. Smoleński W. Historia Polski. Wykłady popularne. Warszawa : G. Gebethner i spółka, 1924. 218 s.
118. Smoleński W. Szkoły historyczne w Polsce. Główne kierunki poglądów na przeszłość. Warszawa : Drukarnia Artystyczna S. Sikorskiego, 1898. 160 s.

119. Smolka S. Poczet królów polskich: zbiór portretów historycznych. Wiedeń : nakład Maurycego Perlesa, 1893. S.192.
120. Smolka S. Szkice historyczne. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1882. Seria 1. 362 s.
121. Sobieski W. Dzieje Polski. T. 1. Do roku 1696. Warszawa : Wydawnictwo Zorza, 1938. 262 s.
122. Sobieski W. Historia Polski. Kraków : Nakładem Towarzystwa Szkoły Ludowej, 1931. 300 s.
123. Sobieski W. Studya historyczne. Lwów : Księgarnia Polska B. Połonieckiego; Warszawa : Nakładem E. Wende i Spółka, 1912. 244 s.
124. Sobieski W. Szkice historyczne. Warszawa : Nakład Gebethnera i Wolffa; Kraków : G. Gebethner i Spółka, 1904. 316 s
125. Sokolnicki M., Mościcki H., Cynarski J. Historia Powszechna. Warszawa : „Kultura i Wiedza”, 1936. 1480 s.
126. Sokolowski A. Polityczna historia Polski // Polska. Obrazy i opisy. Lwów : Nakład Macierzy Polskiej, 1906. T. 1. S. 381–930.
127. Stroński Z. Swawola ukraińska u schyłku XVI w. *Kwartalnik Historyczny*. 1924. XXXIV. S.311-330.
128. Szajnocha K. Dwa lata dziejów naszych. 1646, 1648. T.I. Warszawa: Nakładem Redakcji „Gazety Polskiej”, 1900. 470 s.
129. Szelągowski A. Dzieje Polski w zarysie. Warszawa : Nakładem Księgarni Trzaski, Everta i Michalskiego, 1921. 288 s.
130. Szelągowski A. Historia nowożytna. Warszawa; Poznań; Lublin; Łódź : Wydawnictwo M. Arcta, 1920. 398 s.
131. Szelągowski A. Historia Powszechna. Warszawa : M. Arcta, 1936. 1116 s.
132. Szelągowski A. Historyczne prawo Polski na Rusi. *Przegląd Narodowy*. 1910. R. 3. T. 5. S. 521–542; 671–704
133. Szelągowski A. Wschód i Zachód. Zagadnienia z dziejów cywilizacji. Lwów : Nakładem Towarzystwa wydawniczego, 1912. 526 s.

134. Szujski J. Dzieje Polski podług ostatnich badań. T.II. Jagiellonowie. Lwów: Nakładem Karola Wilda, 1863. 340 s.
135. Szujski J. Dzieje Polski podług ostatnich badań. T.III. Królowie wolno obrani. Cz.I. R.1572–1668. Lwów: Nakładem Karola Wilda, 1864. 498 s.
136. Szujski, J. Historii Polskiej treściwie opowiedzianej ksiąg dwanaście. Warszawa : Księgarnia Gebethneda i Wolffa, 1889. 440 s.
137. Śliwiński A. Hetman Żółkiewski. Warszawa : M. Arcta, 1920. 264 s.
138. Śliwiński A. Stefan Batory. Warszawa : M. Arcta, 1922. 272 s.
139. Śliwiński A. Zmienność oblicza historii. Historycy o historii / oprac. M. Serejski. Wrocław : PWN, 1966. S. 63–640.
140. Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651). Rozprawy historyczne Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Warszawa : Nakładem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, 1933. T.12. 406 s
141. Tomkiewicz W. Kozaczyzna ukraińska. Lwów : Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych, 1939. 98 s.
142. Tomkiewicz W. Skład społeczny kozaczyzny. *Przegląd Historyczny*. Warszawa, 1948. T. XXXVII. S. 249–287.
143. Tomkiewicz W. Ukraina między Wschodem i Zachodem. Odbitka z Sprawy Narodowościowej. 1938. R. 12. Nr 1–2. Warszawa : Nakładem Instytutu Badań Spraw Narodowościowych, 1938. 41 s.
144. Tomkiewicz W. Wołyń w Koronie (1569–1795). Równe : Nakładem Wołyńskiego Zarządu okręgowego związku Polskiego Nauczycielstwa szkół powszechnych, 1931. 42 s.
145. Tyszkowski K. Hetman Stanisław Żółkiewski. Lwów : Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1927. 44 s.
146. Wasilewski L. Kresy Wschodnie. Warszawa; Kraków : Towarzystwo wydawnicze w Warszawie, 1917. 68 s.
147. Wasilewski L. Kwestja ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe. Warszawa : Prace Ukraińskiego Instytutu Naukowego, 1934. 146 s.

148. Wasilewski L. Ruski, rusiński czy ukraiński? *Sprawy Narodowościowe*. 1927. № 4. S. 388–392.
149. Wasilewski L. Słowo wstępne do Niepodległości. *Historycy o historii*. Wrocław : PWN, 1966. S. 410–414.
150. Wypiski do nauki historji nowożytnej. Od początku w. XVI do pierwszego rozbioru Polski / oprac. Nanke Cz. Lwów – Warszawa, 1925. 204 s
151. Woliński J. Polska i Kościół prawosławny. Zarys historyczny. Lwów : Wydawnictwo Zakładu narodowego im. Ossolińskich, 1936. 152 s.
152. Zakrzewski S. Historjigrafiya polska wobec wskrzeszenia państwa. Lwów : Nakładem księgarni Gubrynowicza i syna, 1924. 40 s.
153. Zakrzewski S. «Ogniem i mieczem» Sienkiewicza w świetle krytyki historycznej. *Zagadnienia historyczne*. Lwów, 1936. T. 1. S. 71–83
154. Zakrzewski S. Pesymizm a optymizm w ocenianiu rzeczywistości. *Gazeta Wieczorna*. 1920. R. 11, № 5222. S. 1–2.
155. Zakrzewski W. Historia nowożytna w zarysie. Petersburg : Nakładem Księgarni K. Grendyszyńskiego, 1899. 364 s.
156. Zakrzewski W. Historia powszechna. Na klasy wyższe szkół średnich. Tom III. Historia Nowożytna. Kraków : Główny skład w Księgarni G. Gebethnera i sp., 1903. 290 s.

ЛІТЕРАТУРА

МОНОГРАФІЇ, СТАТТІ, СЛОВНИКИ

157. Аврамчук О. «Ягеллонська ідея» Reconsidered. Україна у працях Оскара Галецького (1891–1973). *Польські студії*. 2017. № 10. С. 52–76.
158. Атаманенко А. Українська зарубіжна історіографія: до проблеми образу. Ейдос. *Альманах теорії та історії історичної науки*. Київ. 2006. № 2. С. 255–283.

159. Аркуша О. Міхал Бобжинський та українське питання в Галичині. *Вісник Львівського Університету. Серія історична*. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2000. Вип. 35–36. С. 168–206.
160. Баран З. Нові аспекти зовнішньої політики міжвоєнної Польщі: міжморська концепція. *Вісник Львівського Університету. Серія історична*. Львів : Світ, 1996. Вип. 31. С. 81–90.
161. Баран З. Українське питання в політиці польських партій міжвоєнного періоду (1918–1939). *Вісник Львівського Університету. Серія історична*. Львів : Світ, 1993. Вип. 29. С. 62–68.
162. Білик Н. Українсько-польські взаємини в інтерпретації польського історика Людвіка Кубалі. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Історія*. 2016. Вип. 2 (2). С. 12–19.
163. Бочаров А. Основные научные методы в историческом исследовании. Томск : Томский государственный университет, 2006. 190 с.
164. Брацка М. Образ козака – сарматського лицаря в поезії польського романтизму. Українсько-польські літературні контексти доби бароко: збірник наукових праць. *Київські полоністичні студії*. Т. VI. 2004. С. 551–558.
165. Винар А. Огляд історичної літератури про початки козащини. *Український історик*. 1965. Ч. 3–4. С. 28–60.
166. Вирський Д. Початок сучасності: друга хвиля глобалізації, кінець Старого Порядку та Україна (XV – середина XIX ст.). Київ : НАН України, Інститут історії України, 2019. 162 с.
167. Геник М. Концепція федералізму у східній політиці Польщі (1918–1920). *Славістичні студії*. Львів, 1997. Т. 1. С. 153–158.
168. Геник М. Політика «Хено-Пяста» в українському питанні (1923–1926). *Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. : матеріали міжнародної науково-практичної конференції*. Івано-Франківськ, 1997. С. 191–199.

169. Генік М. Українське питання у політичних концепціях польських правочентристських партій (1918–1920). *Галичина*. 1997. № 1. С. 37–44.
170. Гриневич Т. Генеза та становлення козацтва в дискусіях польських істориків міжвоєнного періоду. *Вісник Черкаського університету. Серія “Історичні науки”*. Черкаси, 2009. Вип. 160–161. С. 60–67.
171. Гриневич Т. Націонал-демократичний рух та національне питання у II Речі Посполитій. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2017. Вип. 5. С. 107–116.
172. Гриневич Т. Образ героя та антигероя Речі Посполитої середини XVII століття у творчості Людвіка Кубалі. *Спільна спадщина. Річ Посполита обох народів в польській і українській історичній думці XIX і XX ст.* Херсон : Гельветика, 2019. С. 167–180.
173. Гриневич Т. Ольгерд Гурка і дискусії довкола історії Хмельниччини в польській міжвоєнній історіографії. *Архіви України*. 2009. Випуск № 3–4 (264): травень–серпень. С. 5–20.
174. Гриневич Т. Проблеми історії України в працях Ф. Конечного. *Українські та польські інтелектуали в другій половині XIX – першій третині XX ст.: співпраця, конфлікти, реценція*. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 445–475.
175. Гриневич Т. Релігійний чинник козацьких рухів у польській історіографії міжвоєнного часу. *Історія релігій в Україні : наук. щорічний. 2009 рік*. Львів : “Логос”, 2009. Кн. I. С. 290–295.
176. Гриневич Т. Українське козацтво в дискусіях польських істориків міжвоєнного періоду. *Хроніка 2000. Вип. 3 (93). Україна-Польща: діалог упродовж тисячоліть*. Київ : Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2012. Част. 2. С. 315–328.
177. Грушевський М. Байда-Вишневецький в поезій і історії. *Записки українського наукового товариства в Києві*. 1909. Т. III. С. 108–139.
178. Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Київ : Наукова думка, 1995. Т.7. 544 с.

179. Грушевський М.С. Історія України-Руси : в 11 т. / редкол.: П.С. Сохань та ін. Київ : Наук. думка, 1995. Т. 8. 680 с
180. Дейвіс Н. Боже ігрище. Історія Польщі. Київ : Основи, 2008. 1080 с.
181. Доманицький В. Чи була реформа Баторія. *Ювілейний збірник на пошану М. Грушевського*. Львів, 1906. С. 235–248
182. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1966. Том I–II. 594 с.
183. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. Прага : Наклад УВУ в Празі, 1923. 222 с.
184. Драч О. Сучасні історико-освітні дослідження: традиції та новації методології. *Вісник Черкаського університету*. 2014. № 9 (302). С. 5–11.
185. Заруба В. М. Половиця половецьких степів. Життя та наукова праця Мар'яна Дубецького у Придніпров'ї впродовж 1874–1880 рр. Дніпро : Ліра, 2023. 192 с.
186. Зашкільняк Л. Формирование и развитие исторической науки в Польше. Львов : ЛГУ, 1986. 82 с.
187. Зашкільняк Л. До історії українсько-польських наукових взаємин у Львові міжвоєнного періоду. *Львів: місто – суспільство – культура : збірник наукових праць / за ред. М. Мудрого*. Львів : ЛДУ ім. І. Франка, 1999. С. 545–552.
188. Зашкільняк Л. Міфологічні підстави конструювання української історії в постмодерну добу. *Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku*. Warszawa; Łódź : Wydawnictwo IPN, 2012. С. 26–34.
189. Зашкільняк Л. Неоромантизм у польській історіографії початку ХХ ст. (до питання про соціальну функцію історії). *Проблеми слов'янознавства*. Львів : 1993. Вип. 45. С. 36–42.
190. Зашкільняк Л. Україна між Польщею й Росією: історіографія та суспільна свідомість. *Український історичний журнал*. 2005. № 5. С. 93–113.
191. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2002. 752 с.

192. Історія Русів. Київ : Радянський письменник, 1991. 318 с.
193. Історія українського козацтва: Нариси : у 2 т. / редкол.: В.А. Смолій та ін. Київ : Вид. дім Києво-Могилянська академія, 2006. Т. 1. 800 с.
194. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навч. посіб. / В. М. Литвин, В. І. Гусєв, А. Г. Слюсаренко та ін. Київ: Вища шк., 2002. 430 с.
195. Калакура Я. Методологія історіографічного дослідження. Науково-методичний посібник. Київ: ВАЦ «Київський університет», 2016. 319 с.
196. Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. *Матеріали II польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995 р.)* / за ред. Л. Зашкільняка. Львів – Люблін, 1996. 232 с.
197. Комар В. Національна політика Польщі на західноукраїнських землях напередодні Другої світової війни. *Історія в школах України*. Київ, 1998. № 1. С. 12–16.
198. Комар В. Спроби нормалізації польсько-українських відносин у Другій Речі Посполитій. *Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. : матеріали міжнар. науково-практичної конференції*. Івано-Франківськ : Плай, 1997. С. 236–242.
199. Комар В. Суперечливі тенденції в національній політиці Польщі стосовно української меншини у 30-х рр. XX ст. *Придніпровський науковий вісник*. Дніпропетровськ : Наука і освіта, 1998. № 40. С. 36–45.
200. Комар В. Українські етнічні групи в політиці регіоналізму Польщі (1935–1939). *Етнологічні дослідження населення України : матеріали Першої Всеукраїнської етнологічної конференції*. Одеса, 1996. С. 37–38.
201. Комар В. Українське питання в концепціях польських політичних партій у 30-х роках XX століття. *Придніпровський науковий вісник*. Дніпропетровськ : Наука і освіта, 1998. № 22. С. 41–48.
202. Кондратюк К. Козаччина у висвітленні українських істориків другої половини XIX століття. *Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів : матеріали Другої польсько-*

- української наукової зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995 р.). Львів; Люблін, 1996. С.176–183.
203. Корнат М. У истоков советологических и востоковедческих исследований в Польше (1919–1939). *Основные исследовательские центры. Europa*. 2002. № 4 (5). Т. 2. 214 с.
204. Кравченко В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). Харків : Основи, 1996. 376 с.
205. Кралюк П. Козацька філософія. Філософська та історіософська думка України XVII–XVIII ст. Харків : Фоліо, 2022. 400 с.
206. Крип'якевич І. Історія України. Нью-Йорк; Мюнхен : Накладом Наукового Товариства ім. Шевченка, 1949. 360 с.
207. Крип'якевич І. Козаччина і Баторієві вольності. *Жерела до історії України-Руси*. Львів, 1908. Т. 8. С. 1–44.
208. Кром М. Введение в историческую компаративистику. Санкт-Петербург : Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2015. 248 с.
209. Куліш П.О. Перший період козаччини аж до ворогування з поляками. *Правда*. Львів, 1868. № 1–17. С. 25–35.
210. Кун Т. Структура научных революций. Москва : АСТ, 2003. 608 с.
211. Лаврук Л. Поява концепту «Краківська історична школа» в польській історіографії. *Наукові записки НаУКМАі. Історичні науки*. 2015. Том. 169. С. 70–75
212. Лазурко Л. Проблеми становлення польської історичної науки міжвоєнного періоду на сторінках «Історичного квартальника». *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2006. Т. IV. S. 396–409.
213. Лазурко Л. Часопис «Kwartalnik Historyczny» і розвиток історіографії останньої чверті XIX – першої половини XX століття. Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2010. 282 с.

214. Лазурко Л., Журавльов С. Козакознавчі студії на сторінках часопису «Kwartalnik Historyczny» (1887–1914 pp.). *Вісник Черкаського університету*. 2022. №1. С. 8–15.
215. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. Київ : Товариство «Знання» України, 1992. 192
216. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів : Сіверська думка, 1996. 288 с.
217. Лебедєва Ю. Питання виникнення козацтва в сучасній українській історіографії. *Сіверщина в історії України* : зб. наук. пр. Київ; Глухів, 2015. Вип. 8. С. 102–106.
218. Мазур Л. Методы исторического исследования. Екатеринбург : Издательство Уральского университета, 2010. 608 с.
219. Наливайко Д. Козацька християнська республіка (Запорізька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). Київ : Дніпро, 1992. 328 с.
220. Пасічник М. Козацтво в українській історіографії раннього періоду національного відродження (перша половина XIX ст.). *Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів* : матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995 р.). Львів; Люблін, 1996. С. 168–175.
221. Пестрикова О. Образ українських козаків у творчості польського історика Людвіка Кубалі. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. Дніпро, 2017. Вип. 15. С. 19–29
222. Плохій С. Брама Європи. Харків : Клуб Сімейного Дозвілля, 2016. 496 с.
223. Поппер К. Нищета историзма. Москва : Прогресс, 1993. 188 с.
224. Портнов А. В. Наука у вигнанні: Наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1939). Харків : ХІФТ, 2008. 256 с.
225. Пріцак Л. Генеза феномена українського козацтва. *Український історик*. Нью-Йорк – Київ – Львів – Торонто – Париж, 2006. № 43. Ч. 1–2. С. 147–162.

226. Ребенок В. В. Українське козацтво початку XVII ст. у «Нарисі історії Польщі» М. Бобжинського. *Гілея : науковий вісник*. Київ, 2017. Спецвипуск. С. 56–60.
227. Ребенок В.В. Українська козаччина початку XVII ст. у історичних дослідженнях Т. Корзона (з дореволюційних фондів Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя). *Ніжинська старовина*. Ніжин, 2018. Вип. 26 (29). С. 31–38.
228. Ребенок В.В. Українська козаччина початку XVII ст. у висвітленні «песимістичної» краківської школи. *Гілея : науковий вісник*. Київ, 2018. Спецвипуск. С. 73–77.
229. Ребенок В.В. Українські козаки початку XVII ст. у висвітленні представників краківської та варшавської історичних шкіл (Ю. Шуйський і Т. Корзон). *Спільна спадщина. Річ Посполита обох народів в польській і українській історичній думці XIX і XX ст.* / за ред. В. Тельвака, Л. Лазурко та П. Серженги. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 117–125.
230. Руда О. До джерел міфологізації українсько-польських відносин. *Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні* / ред. Л. Зашкільняка. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. С. 289–333.
231. Руда О. Дослідження козацької проблематики в працях представників краківського історичного середовища зламу XIX–XX ст. *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Збірник наукових праць*. Львів : ЛНУ ім. Франка, 2005. Вип. 7. С. 163–177.
232. Руда О. Козацьке повстання під проводом Криштофа Косинського в інтерпретації польських істориків кінця XIX – першої третини XX століття. *Чорноморський літопис*. 2010. Вип. 2. С. 132–140.
233. Руда О. Людвік Кубаля як дослідник історії польсько-українських відносин XVII століття. *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i*

- XX w. / pod red. J. Maternickiego, L. Zaskilniaka. Rzeszów, 2004. T. 2. S. 209–217.
234. Руда О. Українське козацтво в інтерпретації польських істориків кінця XIX – першої третини XX століття. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. 418 с
235. Руда О. Українське козацтво та польсько-козацькі відносини у працях польських істориків Львова кінця XIX – початку XX ст. *Проблеми слов'янознавства*. Львів, 2009. Вип. 58. С.67–78.
236. Руда О. Формування історіографічного образу українського козацтва в польській історичній думці. *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість : зб. наук. праць*. Львів, 2010–2011. Вип. 3–4. С. 250–267.
237. Русина О. Україна під татарами і Литвою. Київ : Альтернативи, 1998. 320 с.
238. Русь "після Русі". Між короною і булавою. Українські землі від королівства Русі до Війська Запорозького / авт. кол.: В. Горобець, М. Волощук, А. Плахонін, Б. Черкас, К. Галушко. Харків : КСД, 2016. 352 с.
239. Сенкевич Г. Вогнем і мечем. Т. 1 / пер. з польс. Є. Литвиненка. Тернопіль : Богдан, 2006. 544 с.
240. Сенкевич Г. Вогнем і мечем. Т. 2. / пер. з польс. Є. Литвиненка. Тернопіль : Богдан, 2006. 480 с.
241. Сінкевич Є. Дослідження українського козацтва в польській історіографії кінця XIX – першій половині XX ст.. *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України*. Дніпропетровськ : ДНУ ім. О. Гончара, 2008. С. 236–242.
242. Сінкевич Є. Краківська історична школа в польській історіографії. *Харківський історіографічний збірник*. Харків : Видавництво НУА, 2006. Вип. 8. С. 134–140.

243. Сінкевич Є. Місце краківської історичної школи в польській історіографії другої половини XIX–XX ст.. *Український історичний журнал*. 2008. № 1. С. 194–201.
244. Сінкевич Є. Роль краківської історичної школи у формуванні національної свідомості поляків у другій половині XIX ст.. *Historia – Mentalność – Tożsamość. Miejsce i rola historii i historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku*. Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2008. S. 195–202.
245. Симонова Т.М. «Прометеизм» во внешней политике Польши 1919–1924 гг. *Новая и новейшая история*. 2002. № 4. С. 48–61.
246. Сисин Ф.З історії польсько-українських стереотипів. Польсько-українські студії. Т. 1: *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість* : матеріали міжнародної наукової конференції. Кам'янець-Подільський, 29–31 травня 1992. Київ : Либідь, 1993. С.18–23.
247. Смоленский Н. Теория и методология истории. Москва : Издательский центр «Академия», 2008. 272 с.
248. Сосновська Д. Стереотип України та українця в польській літературі. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 1997. № 10. С. 88–96.
249. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець XIX–XX ст.). *Український історичний журнал*. 2006. № 5. С. 67–83.
250. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX– 30-ті роки XX століття). Київ; Дрогобич : Вимір, 2008. 494 с.
251. Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь / ред. А. Чубарьян. Москва : Аквилон, 2014. 576 с.
252. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди; [редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін.]. Київ: Абрис, 2002. VI, 742 с.
253. Чорна Н. Теоретико-методологічні основи дослідження сучасних українсько-польських відносин. *Україна-Європа-Світ. Збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2013. Вип. 11. С. 221–232.

254. Швагуляк М. Українці і польська держава між конфронтацією та порозумінням (кінець 20-х – 1935 роки). *Вісник Львівського Університету. Серія історична*. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2003. Вип. 38. С. 368–405.
255. Щербак Б. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст.. Київ : Видавничий дім "KM Academia", 2000. 300 с.
256. Юрчук О. Образ України та українця в політичній публіцистиці польських консерваторів (1921–1939). *Поляки, українці, білорусі, литовці у міжвоєнній Польщі (1921–1939 : збірник матеріалів наук. конф. Дрогобич 8–9 жовтня 2004 р.* Дрогобич : Коло, 2005. С. 121–133.
257. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. Львів : Світ, 1990. Том 1. 320 с.
258. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. Львів : Світ, 1991. Том 2. 392 с.
259. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ : Критика, 2006. 584 с
260. Яковенко Я. Образ козацтва у творчості Францішека Равіти-Гавронського. *Київські полоністичні студії*. 2020. Т. XXXVI. С. 364–375.
261. Ясь О. В. Міф історичний // *Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України*. Київ: Наукова думка, 2009. Т. 6 : Ла — Мі. 784 с.
262. Ajnenkiel A. Polityka Polski w stosunku do Ukraińców w okresie międzywojennym. Wybrane problemy. *Polska – Ukraina: Trudne pytania*. Warszawa : Karta, 1998. T. 1–2. S. 11–28
263. Avramchuk O. Między ideą jagiellońską a Międzymorzem. Ewolucja kwestii ukraińskiej w poglądach politycznych Oskara Haleckiego (1891–1973). *Klio Polska. Studia i Materiały z Dziejów Historiografii Polskiej*. 2017. t. 9. S. 57–79.
264. Baczkowski K. Oskara Haleckiego jagiellońska wizja dziejów. *Oskar Halecki i jego wizja Europy*. Warszawa : IPN. S. 56–77.

265. Baranowski B., Libiszowska Z. Problem narodowo-wyzwoleńczej walki ludu Ukraińskiego w XVII w. W historiografii polskiej. *Kwartalnik Historyczny*. 1954. R. 61, № 2. S. 197–217.
266. Barycz H. Dwa trudne żywoty: na drogach rozwoju naukowego Tadeusza Wojciechowskiego i Ludwika Kubali. *Życie i myśl*. 1953. № 7–8. S. 601–639.
267. Barycz H. Historyk gniewny i niepokorny. Rzecz o Wacławie Sobieskim, Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1978. 493 s.
268. Barycz H. Wśród gawędzierzy, pamiętnikarzy i uczonych galicyjskich: studia i sylwety z życia umysłowego Galicji XIX w. Kraków, 1963. 390 s.
269. Bartel W. Michał Bobrzyński (1849–1935). *Spór o historyczną szkołę krakowską*. Kraków : Wydawnictwo literackie, 1972. S. 145–190.
270. Biliński P. Feliks Koneczny: 1862–1949: życie i działalność. Warszawa : Ad Astra, 2001. 248 s.
271. Biliński P. Władysław Konopczyński – historyk i polityk II Rzeczypospolitej: 1880–1952. Warszawa : Ad Astra, 1999. 164 s.
272. Błachowska K. Feliks Koneczny jako historyk Rosji – podstawy koncepcji. *Klio Polska. Studia i materiały z dziejów historiografii polskiej XIX–XX wieku*. 2012. t. 6. S. 169–196.
273. Błachowska K. Stanisław Zakrzewski (1873–1936). *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku*. Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007. S. 377–398.
274. Bohun T., Milewski D. Wojny polsko-kozackie. Warszawa : Mówią wieki, 2019. 160 s.
275. Borek P. Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja. Kraków : Collegium Columbinum, 2001. 423 s.
276. Brzoza C., Sowa A. Historia Polski. 1918–1945. Kraków : Wydawnictwo Literackie, 2006. 756 s.
277. Brzoza Cz. Polityczna prasa krakowska 1918–1939. Kraków : Nakł. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1990. 200 s.

278. Brzoza C. Wielka Historia Polski. T. 9. Polska w czasach niepodległości i Drugiej wojny światowej (1918–1945). Kraków : Forga, 2003. 424 s.
279. Bugajewski M. Historiozoficzne wymiary dekonstrukcji mitu. *Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku*. Warszawa : Wydawnictwo IPN, 2012. S. 39–44.
280. Buszko J. Historycy «szkoły krakowskiej» w życiu politycznym Galicji. *Spór o historyczną szkołę krakowską*. Kraków : Wydawnictwo literackie, 1972. S. 191–208.
281. Buszko J. Wielka historia Polski. T. 8. Od niewoli do niepodległości (1864–1918). Kraków : Fogra, 400 s.
282. Brzoza C., Sowa A. Historia Polski. 1918–1945. Kraków : Wydawnictwo Literackie, 2006. 756 s.
283. Brzoza C. Polityczna prasa krakowska 1918–1939. Kraków : Nakł. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1990. 200 s.
284. Brzoza C. Wielka Historia Polski. Polska w czasach niepodległości i Drugiej wojny światowej (1918–1945). Kraków : Forga, 2003. T.9. 424 s.
285. Chwalba A. Historia Polski 1795–1918. Kwaków : Wydawnictwo Literackie, 2001. 672 s.
286. Ciara S. Antoni Prochaska (1852–1930) *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku*. Pod red. J. Maternickiego. Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007. S. 229–240.
287. Czubiński A. Historia Polski 1864–2001. Wrocław : Ossolineum, 2002. 490 s.
288. Drozdowski M. Religia i Kozaczyzna Zaporoska w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku. Warszawa : DiG, 2008. 278 s.
289. Dutkiewicz J., Śreniowska K. Zarys historii historiografii polskiej. Łódź : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1959. Część III (1900–1939). 278 s.
290. Handelsman M. Historyka. Zasady metodologii historii. Białystok : Książka i Człowiek, 1999. 512 s.
291. Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej. / pod red. P-Krolla, M. Nagielskiego, M. Wagnera. Zabrze : Inforteditions, 2010. 456 s.

292. Historia i historycy. Studia i szkice historiograficzne. Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. 292 s.
293. Historia i życie narodu. Poglądy i postawy historyków polskich XIX i XX w. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2009. 490 s.
294. Historia w Uniwersytecie Lwowskim. Badania i nauczanie (do 1939 roku) / red. Maternicki J., Pisulińska J., Zaszkilniak L. Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2016. 662 s
295. Historia w Uniwersytecie Lwowskim. Badania i nauczania (do 1939 roku). Pod red. J. Maternicki, J. Pisulińska, L. Zaszkilniak. Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2016. 652 s.
296. Historiografia polska w dobie pozytywizmu (1865–1900) : kompendium dokumentacyjne / red. R. Przelaskowski, Warszawa : PWN, 1958. 258 s.
297. Hoszowska M. „Polityka historyczna” stańczyków. *Historia – Mentalność – Tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku*. Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2008. S. 203–217.
298. Górski T. Flotylla kozackie w służbie Jagiellonów i Wazów. Gdańsk : L&L, 2003. 224 s.
299. Grabski A. Historiografia i polityka. Dzieje konkursu historycznego im. Juliana Ursyna Niemcewicza 1867–1922, Warszawa : PIW 1979. 442 s.
300. Grabski A. Orientacje polskiej myśli historycznej. Studia i rozważania. Warszawa : PWN, 1972. 432 s.
301. Grabski A.F. Warszawska szkoła historyczna. Próba charakterystyki. Warszawa, 1975. S. 520.
302. Grabski A. Zarys historii historiografii polskiej. Poznań : Wydawnictwo poznańskie, 2003. 240 s.
303. Grzybowski S. Wielka Historia Polski. Dzieje Polski i Litwy (1506–1648). Kraków : Fogra, 1999. T.4. 416 s.

304. Figura M. Stereotyp ukraińca w prasie Polski Zachodniej w latach 1918–1930. *Oblicza Wschodu w kulturze Polskiej*. Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 1999. S. 337–367.
305. Franz M. Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI–XVII wieku. Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2006. 476 s.
306. Franz M. Ludwik Kubala jako historyk dziejów wojskowości kozaczyzny zaporoskiej. *Studia z dziejów polskiej historiografii wojskowej*. Poznań – Kalisz : 2001. T. III. S. 31–48.
307. Franz M. Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI–XVII wieku. Geneza i charakter. Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2004. 256 s.
308. Jagiełło B. Historycy wojen i wojskowości w latach 1918–1939. *Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej. Część II. Materiały konferencji w Ciedyniu i Białymstoku w 1986 i 1987*. Warszawa, 1987. S. 321–333.
309. Jasienica P. Polska Jagiellonów. Warszawa : Prószyńska i S-ka, 2007. 544 s.
310. Jasienica P. Rzeczpospolita Obojga Narodów. Calamitatis regnum. Warszawa : PIW, 1985. 286 s.
311. Jasienica P. Rzeczpospolita Obojga Narodów. Srebrny Wiek. Warszawa : PIW, 1985. 352 s.
312. Jułkowska V. Dekonstrukcja mitu Kozaczyzny w «Dwa lata dziejów naszych» Karola Szajnochy. Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku. Warszawa – Łódź : Wydawnictwo IPN, 2012. S. 393–407
313. Kamiński A.S. Historia Rzeczypospolitej wielu narodów 1505–1795. Lublin : Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2000. 264 s.
314. Karpowicz M. Władysław Tomkiewicz 4 IX 1899 – 5 VIII 1982. *Rocznik Warszawski*. 1987 S. 267–269.
315. Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524–1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. Toruń : Wydawnictwo UMK, 1997. 290 s.
316. Kieniewicz S. Historia Polski 1795-1918. Warszawa : PWN, 1996. 598 s.
317. Kita J., Stobiecki R. Słownik biograficzny historyków łódzkich. Łódź : Ibidem, 2000. 122 s.

318. Kochańczyk J. Grzechy Kozaków. Mikołów : Videograf, 2014. 176 s.
319. Koko E. Franciszek Rawita-Gawroński (1846–1930) wobec Ukrainy i jej przeszłości. Gdańsk : Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2006. 276 s.
320. Koko E. Twórczość Franciszka Rawity-Gawrońskiego (1846–1930) dotycząca dziejów Ukrainy we współczesnej mu polskiej i ukraińskiej opinii. *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX wieku*. Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2006. T. 4. S. 294–303.
321. Kolbuszewska J. «Obcy» w refleksji Feliksa Konecznego. Historia-Mentalność-Tożsamość. Rosja i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX i XX wieku. Gdańsk : Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2013. S. 363–373.
322. Kolbuszewska J. Tadeusz Korzon (1839–1918). Między codziennością, nauką a służbą narodowi. Łódź : Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2011. S.366.
323. Kolbuszewska J. Warszawska szkoła historyczna wobec unii polsko-litewskiej. Wspólne dziedzictwo. *Rzeczpospolita Obojga Narodów w polskiej, litewskiej i ukraińskiej historiografii XIX–XX wieku*. Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2019. S. 122–129.
324. Kondracki T. Zjazdy historyczne lat 1925, 1930 i 1935. *Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej. Materiały konferencji w Krynicy w 1989 r.*. Warszawa : UW, 1990. S.283–301.
325. Kornat M. Sowieologia i studia wschodoznawcze w Polsce międzywojennej. *Zeszyty Historyczne*. 2000. T. 140. S. 39–101.
326. Kowalczykowa A. Romyntyzm. Nowe spojrzenie. Warszawa : Stentor , 2008. 284 s.
327. Kuczerepa M. Polityka narodowościowa Drugiej Rzeczypospolitej wobec Ukraińców w latach 1919–1939. *Polska-Ukraina: Trudne pytania*. Warszawa : Karta, 1998. T. 1–2. S. 29–46.
328. Kuriański M. Cywilizacja bizantyjska w ujęciu Feliksa Konecznego (1862–1949). *Studium historyczno-teologiczne*. Legnica : Biblioteka im. Jana Pawła II Wyższego Seminarium Duchownego Diecezji Legnickiej, 2013. 632 s.

329. Kuriański M. Feliksa Konecznego charakterystyka siedmiu cywilizacji. *Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne*. Rok X 2011. Nr 1 (18). S. 117–123.
330. Książek J. «Idea jagiellońska» i zagadnienie unii polsko-litewskiej w publicystyce Narodowej Demokracji okresu II Rzeczypospolitej. *Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej. Materiały konferencji w Krynicy w 1989 r.* Warszawa : UW, 1990. S. 323–377.
331. Łazuga W. Michał Bobrzyński. Myśl historyczna i działalność polityczna. Warszawa : PWN, 1982. 282 s.
332. Łukasiewicz S. Federalistyczne atrybuty historiografii Oskara Haleckiego. *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*. Lublin : IES, 2003. R.III. S. 12–29.
333. Łukasiewicz S. Oskar Halecki jako federalista. *Oskar Halecki i jego wizja Europy*. Warszawa : IPN. S.184–195.
334. Markiewicz M. Historia Polski 1492–1795. Kraków : Wydawnictwo Literackie, 2004. 760 s
335. Marmon W. Krakowskie środowisko historyczne w latach 1918–1939. Kraków : Wydawnictwo naukowe WSP, 1995. 166 s.
336. Maternicki J. Adama Szelągowskiego parasynteza dziejów Polski. *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007. T. V. S. 410–449.
337. Maternicki J. Adam Szelągowski (1873–1961). *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku*. Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007. S. 359–376.
338. Maternicki J. Historia i życie narodu. Poglądy i postawy historyków polskich XIX i XX w. Rzeszów, 2009, 490 s.
339. Maternicki J. Historiografia i mity. *Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku*. Warszawa; Łódź : Wydawnictwo IPN, 2012. S. 11–25.
340. Maternicki J. Historiografia polska XX w. Lata 1900–1918. Wrocław–Warszawa – Kraków – Gdańsk : Wydawnictwo PAN, 1982. 246 s.

341. Maternicki J. Historycy warszawscy w latach 1918–1939. *Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej. Materiały konferencji w Krynicy w 1989 r.* Warszawa : UW, 1990. S. 98–200.
342. Maternicki J. Geografia historiograficzna II Rzeczypospolitej. *Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej. Materiały konferencji w Krynicy w 1989 r.* Warszawa : UW, 1990. S.9–52.
343. Maternicki J. Idee i postawy. Historia i historycy polscy 1914–1918. Warszawa : PAN, 1975. 518 s.
344. Maternacki J. Kultura historyczna dawna i współczesna. Warszawa : PWN, 1979. 448 s.
345. Maternicki J. Michai Bobrzyński wobec tzw. idei jagiellońskiej. *Przegląd Humanistyczny*. 1977. R. 21. № 12. S. 131–142.
346. Maternicki J. Początki i rozwój polskich badań w dziedzinie historii historiografii (do 1939 r.). *Historia historiografii i metodologia historii w Polsce i na Ukrainie*. Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2015. S. 105–137.
347. Maternicki J. Stan i potrzeby badań nad historiografią polską XX w. (do 1939 r.). *Metodologiczne problemy syntezy historii historiografii polskiej*. Rzeszów : Wydawnictwo wyższych szkół pedagogicznych, 1998. S.183–249.
348. Maternicki J. Warszawskie środowisko historyczne w okresie II Rzeczypospolitej. Rzeszów : Wydawnictwo wyższej szkoły pedagogicznej, 1999. 196 s.
349. Maternicki J. Złote lata historiografii polskiej we Lwowie. Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2015. 348 s.
350. Mądzik M. Kozackie wojny w polskiej historiografii przełomu XIX i XX w. *Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів*. Львів; Люблін. 1996. s. 213–224.
351. Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej. Warszawa, 1971. 314 s.

352. Nowak A. Dzieje Polski. T.4. 1468 – 1572. Trudny złoty wiek. Kraków : Biały Kruk, 2019. 456 s.
353. Nowak A. Dzieje Polski. T. 5. 1572–1632. Imperium Rzeczypospolitej. Kraków : Biały Kruk, 2019. 488 s.
354. Nowak M. Narodowcy i Ukraińcy. Narodowa demokracja wobec mniejszości ukraińskiej w Polsce 1922–1939. Gdańsk : Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2007. 306 s.
355. Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w II Rzeczypospolitej: 1922–1926. Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1979. 338 s.
356. Partacz Cz. Od Badeniego do Potockiego. Stosunki Polsko-Ukraińskie w Galicji w latach 1888–1908. Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 1996. 280 s.
357. Partacz Cz. Polacy i Ukraińcy w II Rzeczypospolitej. Warszawa: Daffi, 1991. 32 s.
358. Paruch W. Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej: Mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piłsudczykowskiego (1926–1939). Lublin : UMCS, 1997. 248 s.
359. Piątkowski L. Wojny polko-kozackie XVII wieku w historiografii polskiej okresu międzywojennego (1918–1939). *Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів : матеріали II польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995 р.)*. Львів – Люблін, 1996. S. 225–245.
360. Piotrkiewicz T. Kwestia ukraińska w Polsce w koncepcjach piłsudczyzny 1926–1930. Warszawa : Wydawnictwo UW, 1981. 165 s.
361. Pisulińska J. Historycy i historia w lwowskich towarzystwach naukowych okresu międzywojennego. Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.. Reszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Reszowskiego, 2007. T. 5. S. 366–385.
362. Pisulińska J. Lwowskie środowisko historyczne w okresie międzywojennym (1918–1939) Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2012. 358 s.

363. Pisulińska J. Wschód i Zachód w poglądach Stanisława Zakrzewskiego. *Historia Mentalność-Tożsamość. Rosja i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX i XX wieku*. Gdańsk : Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2013. S. 284–297.
364. Plewczyński M. *Wojny i wojskowość polska w XVI wieku*. T. I. 1500–1548. Zabrze : Infortedition, 2011. 460 s.
365. Plewczyński M. *Wojny i wojskowość polska w XVI wieku*. T. II. 1548–1575. Zabrze : Infortedition, 2012. 424 s.
366. Plewczyński M. *Wojny i wojskowość polska w XVI wieku*. T. III. 1576–1599. Zabrze : Infortedition, 2013. 448 s.
367. Podchorodecki L. *Chanat Krymski*. Warszawa : Bellona, 1987. 424 s.
368. Podchorodecki L. *Hetman Stanisław Żółkiewski*. Warszawa : Bellona, 2011. 260 s.
369. Podchorodecki L. *Sicz Zaporoska*. Warszawa : Książka i Wiedza, 1970. 312 s.
370. *Polski słownik biograficzny* / kom. red. W. Konopczyński (red. gł.) et al. : w 39 t. 1935–2000.
371. Pomarański S. *Marian Dubiecki: zarys biograficzny z powodu 85-ej rocznicy urodzin*. Zamość ; Warszawa, 1923.
372. Pritsak O. The Turkic Etymology of the Word Qazaq ‘Cossack’. *Harvard Ukrainian Studies*. V. XXVIII. No. 1–4. 2006. P. 237–243.
373. Przelaskowski Ryszard. *Historiografia polska w dobie pozytywizmu, 1865–1900: kompendium dokumentacyjne*. Łódź : Państwowe Wydawn. Naukowe. 1958. 257 s.
374. Romański R. *Kozaczyzna*. Wydawnictwo : Bellona, 2004. 214 s.
375. Romański R. *Wojny kozackie*. Warszawa : Bellona, 2005. 248 s.
376. Romek Z. *Olgierd Górka. Historyk w służbie myśli państwowej (1908–1955)*. Warszawa, 1997. 138.
377. Rostworowski E. *Władysław Konopczyński jako historyk. Spór o historyczną szkołę krakowską*. Kraków : Wydawnictwo literackie, 1972. S. 209–236.
378. Roszkowski W. *Historia Polski 1914–2004*. Warszawa : PWN, 2004. 500 s.

379. Roszkowski W. Najnowsza historia Polski 1914–1945. Warszawa : Świat Książki, 2003. 688 s.
380. Sapa D. Między polską wyspą a ukraińskim morzem. Kresy południowo-wschodnie w polskiej prozie 1918–1988. Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1998. 218 s.
381. Serczyk W. Historia Ukrainy. Wrocław : Wydawnictwo Ossolineum, 2001. 426 s.
382. Serczyk W. Historycy ukraińscy w Polsce międzywojennej. Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej : materiały konferencji w Cezynie i Białymstoku w 1986 i 1987. Warszawa : Universitas, 1987. S. 292–308.
383. Serczyk W. Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku. Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1984. 374 s.
384. Serczyk W. Na płonącej Ukrainie. Warszawa : Książka i Wiedza, 1998. 380 s.
385. Serejski M. Krakowska szkoła historyczna a historiografia europejska. Spór o historyczną szkołę krakowską. Kraków : Wydawnictwo literackie, 1972. S. 11–46.
386. Serejski M. Naród a państwo w polskiej myśli historycznej. Warszawa : PIW, 344 s.
387. Serejski M. Zarys historii historiografii polskiej. Łódź : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1956. Część II (1860–1900). 106 s.
388. Sinkewicz J. Rola krakowskiej szkoły historycznej w kształtowaniu świadomości narodowej Polaków w drugiej połowie XIX wieku. *Historia – Mentalność – Tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2008. S. 189–202.
389. Skoczyński J. Koneczny. Teoria cywilizacji. Warszawa : Wydawnictwo IfiS PAN, 2003. 356 s.
390. Słownik historyków polskich / koncepcja i oprac. red. M. Prosińska-Jacki; aut. biogramów K. Baczkowski et al.. Warszawa : Wiedza Powszechna, 1994. 632 s.
391. Stępień S. Położenie prawno-polityczne mniejszości ukraińskiej w Drugiej Rzeczypospolitej. *Rocznik Historyczno-Archiwalny*. 1986. №3. S. 7–22.

392. Stępnik A. Badacze i popularyzatorzy historii regionalnej w latach 1918–1939. *Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej. Materiały konferencji w Krynicy w 1989 r.*. Warszawa : UW, 1990. S. 223–282.
393. Stępnik A. Mit Kozaczyzny w historiografii polskiej XIX i XX wieku. Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku. Warszawa – Łódź : Wydawnictwo IPN, 2012. S. 365–383
394. Stępnik A. «Swoj» i «obcy» w polskiej myśli historycznej – problemy teoretyczne. *Historia-Mentalność-Tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku*. Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2008. S. 33–43.
395. Stępnik A. Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie w syntezach i podręcznikach dziejów ojczystych okresu porozbiorowego 1795–1918. Lublin : UMCS, 1998. 320 s.
396. Stobiecki R. Ludwik Kolankowski (1882–1956). *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku*. Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007. S. 507–524.
397. Stoczewska B. Ukraina i Ukraińcy w polskiej myśli politycznej. Kraków : AFM, 2013. 390 s.
398. Srogosz T. Postacie Kozaków w historiografii Ludwika Kubali. *Нові дослідження пам'яток козацької доби козацької доби в Україні : зб. наук. ст.* 2012. Вип. 21, Ч. 2. С. 88–92.
399. Śreniowska K. Stanisław Zakrzewski. Przyczynek do charakterystyki prądów ideologicznych w historiografii polskiej 1893–1936. Łódź : Zakład im. Ossolińskich, 1956. 192 s.
400. Toczek A. Lwowskie środowisko historyczne i jego wkład w kulturę książki i prasy (1860–1918). Kraków : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2013. 466 s.
401. Tomaszewski J. Ojczyzna nie tylko Polaków: Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1939. Warszawa : Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, 1985. 456 s.

402. Topolski J. Historia Polski. Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2015. 436s.
403. Topolski J. Metodologia historii. Warszawa : Państwowe wydawnictwo naukowe, 1968. 474 s.
404. Topolski J. Prawda i model w historiografii. Łódź : Wydawnictwo Łódzkie, 1982. S. 394.
405. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1989. 332 s.
406. Torzecki R. Piłsudski i Petlura w latach 1919–1923. Międzyomorze: Polska i kraje Europy Środkowo-Wschodniej: XX wiek. Studia ofiarowane Piotrowi Łossowskiemu w 70-tą rocznicę urodzin. Warszawa, 1995. S.191–198.
407. Tyszkiewicz J. Uwagi o działalności politycznej Stanisława Zakrzewskiego. Historia – Mentalność – Tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku. Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2008. S. 459–470.
408. Wapiński R. Endecka koncepcja polityki wschodniej w latach II Rzeczypospolitej. Studia z dziejów ZSSR i Europy Środkowej. Wrocław; Warszawa; Kraków : KLiN, 1969. T. 5. S. 55–100.
409. Wapiński R. Endecja wobec kwestii ukraińskiej i białoruskiej. Słowianie w dziejach Europy: Studia historyczne ku uczczeniu 75 rocznicy urodzin i 50-lecia pracy naukowej prof. H. Łowmiańskiego. Poznań, 1974. S. 301–308.
410. Wapiński R. Kresy w polskiej myśli politycznej w XIX i XX wieku (do roku 1945). Kresy: pojęcie i rzeczywistość. Warszawa : AVIS, 1997. S. 85–102.
411. Wapiński R. Mit dawnej Rzeczypospolitej w epoce porozbiorowej. Polskie mity polityczne XIX i XX w. Polska myśl polityczna XIX i XX w. Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. S. 77–92.
412. Wierzbicki A. Groźni i wielcy. Polska myśl historyczna XIX i XX wieku wobec rosyjskiej despotii. Warszawa : Sic, 2001. 250 s.
413. Wierzbicki A. Spory o polską duszę. Z zagadnień charakterologii narodowej w historiografii polskiej XIX i XX w. Warszawa : Instytut historii PAN, 1993. 290 s.

414. Wierzbicki A. Wschód-Zachód w koncepcjach dziejów Polski. Z dziejów polskiej myśli historycznej w dobie porozbiorowej. Warszawa : PIW, 1984. 348 s.
415. Wrzosek W. Osiem tez o obecności mitu w historii. Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku. Warszawa; Łódź : Wydawnictwo IPN, 2012. S. 35–38.
416. Wybitni historycy Wielkopolscy / pod red. J. Strzelczyka. Poznań : UAM, 1989. 406 s.
417. Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku. / pod red. J. Maternickiego. Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007. T. I. 616 s.
418. Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku / pod red. J. Maternickiego, Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2014, T. II. 614 s.

РЕЦЕНЗІЇ

419. Антонович В. Несколько слов г. Корзону. *Киевская Старина*. 1893. Кн. 1. С. 161-166.
420. Грушевський М. [Рец. на публ.:] Jabłonowski Alexander. Kozaczyzna a Legitymizm, dwie legendy polityczno-historyczne Ukrainy – batoryńska i baturyńska. *Ateneum*. 1896. [T.] VIII. S. 247–270.
421. Грушевський М. [Рец. на публ.:] Sprawy i rzeczy ukraińskie. Materiały do dziejów kozaczyzny i hajdamaczyzny, wydał Fr. Rawita-Gawroński. Lwów 1914. Україна, 1914. Кн. 3. С. 94-95.
422. Залізняка М. Історія України Олександра Яблоновського. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*. Львів, 1913. Т. CXVI. Кн. IV. С. 190-212.
423. Томашівський С. [Рец. на:] Dr. L. Kubala – Szkice historyczne. Serya pierwsza i druga, Краків, 1896, стор. 337. *ЗНТШ*. 1897. Кн. V. Т. XIX. С. 27–31.
424. Крип'якевич І. [Рец. на:] Ludwik Kubala – Przysięga w Perejasławiu i «stati» Bogdana Chmielnickiego. *Кwartalnik historyczny* 1904, стор. 220–242. *ЗНТШ*. 1905. Кн. I. Т. LXIII. С. 17–19.

425. Bobrzyński M. [Rec.:] Kubala L. Jerzy Ossoliński. *Niwa*. 1883. R. 2. Z. 200. S. 556–571.
426. Czermak W. [Rec.:] Dubiecki M. Dwie chwile z dziejów polskiej kolonizacji na Niżu. *Kwartalnik Historyczny*. 1891. S. 427–429.
427. Dembiński B Szujski i jego synteza dziejow. *Przegląd Polski* 1908. T. 169. S. 191-198.
428. Kolankowski L. [Rec.:] Kilka uwag o Prof. M. Hruszewskiego „Historyi Ukrainy-Rusi” t. IV–VI. Lwów: Czcionkami drukarni Jakubowskiego, 1913. 20 s.
429. Korzon T. [Rec.:] Gawroński-Rawita Fr. Bohdan Chmielnicki do elekcji Jana Kazimierza. *Kwartalnik Historyczny*. 1908. S. 726–732.
430. Lewicki A. [Rec.:] Dubiecki M. Zawiązki dziejów siczy Zaporozkiej. *Kwartalnik Historyczny*. 1888. S. 498–500.
431. Rawita-Gawroński F. Profesor Hruszewski i jego Historia Ukrainy-Rusi. *Świat Słowiański*. 1911. R.VII. Maj. S.337-356.

ДИСЕРТАЦІЇ

432. Гриневич Т. Дослідження історії України в польській історіографії міжвоєнного періоду: дис. ...кандидата історичних наук 07.00.06 / Дрогобицький держ. пед. у-нт. Дрогобич, 2011. 224 с.
433. Пестрикова О. Польський історик Людвік Кубаля та його внесок у дослідження проблем історії України: дис. ...кандидата історичних наук 07.00.06 / Дніпровський нац. у-нт. Дніпро, 2019. 225 с.
434. Ребенок В. Українське козацтво 1600-1622 років у працях краківських і варшавських історичних шкіл: дис. ...кандидата історичних наук 07.00.06 / Ніжинський держ. у-нт. Ніжин, 2019. 267 с.
435. Руда О. Дослідження історії України в польській історіографії кінця XIX – початку XX століття: дис. ...кандидата історичних наук 07.00.06 / Львівський нац. у-нт. Львів, 2005. 238 с.